
J.V. WELZEN Jr. LEIDEN
Rapenburg 92
BOEKBINDERIJ
Koorsteeg 3

JAN UTENHOVE.

ZIJN LEVEN EN ZIJNE WERKEN.

JAN UTENHOVE.
ZIJN LEVEN EN ZIJNE WERKEN.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID

AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE LEIDEN,

OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DR. P. VAN GEER,

HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE,

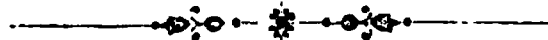
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

op Donderdag den 1 Maart 1883, des namiddags ten 3 ure,

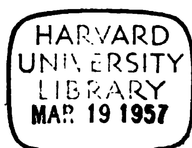
DOOR

FREDRIK PIJPER,

GEBOREN TE HOOGWOUD.

LEIDEN,
A. H. ADRIANI,
1883.

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
MAR 19 1957

Aan mijne Ouders.

VOORREDE.

Mijn Academisch proefschrift ligt voor mij. Wat ik gevoel bij het nederschrijven van deze woorden, dat is alleen aan U bekend, Professor Acquoy, mijn hooggeschatte Promotor! De wording van mijn boek hebt Gij van den eersten oorsprong met Uwe veelbeteekenende aandacht gevolgd. Uwe raadgevingen waren mij van nut bij het zoeken van de bouwstoffen. Gij ontzaagt tijd noch moeite om mij ter zijde te staan bij het opstellen van dit stuk naar Uwe gestrenge methode, waarvan ik de moeilijkheid heb leeren beseffen en de hooge waarde voor de wetenschap inzien. Veroorloof mij U bij dezen openlijk mijn dank voor dit alles te betuigen. Wat ik aan U verplicht ben, ook afgezien van dit proefschrift, kan ik in weinig woorden niet zeggen. Alleen dit moet ik vermelden, dat ik het mij tot een geluk reken U gehoord te hebben als hoogleeraar der Nederlandsche Hervormde Kerk, en dat Uw bezielend onderwijs mij grootelijks versterkt heeft in de liefde voor het ambt, dat ik mij tot levenstaak heb gekozen.

De schoone gelegenheid om bij dezen mijne dankbaarheid te uiten tegenover enkelen mijner Academische leermeesters, laat ik niet ongebruikt voorbijgaan. In het bijzonder richt ik mij tot U, hoogleeraren der Godgeleerde Faculteit, en breng U de hulde mijner diepe erken-

telijkheid. Dat ik nog een uwer leerlingen mag heeten, geliefde Professor Scholten! acht ik mij tot een zegen. Met Uwe beschouwingen over de gewichtigste vragen van het denken, hebt gij mij op onvergetelijke wijze binnengeleid in den hooggewelfden tempel der wijsbegeerte. Het langdurig genot Uwer lessen, hoogvereerde Professor Kuenen, heeft mij met eerbied jegens U vervuld. Ik dank U voor de onuitputtelijke welwillendheid, die ik steeds van U mocht ondervinden. Uwe nauwgezette beoefening van het Nieuwe Testament, hooggeachte Professor Prins! hoop ik als een navolgingswaardig voorbeeld voor oogen te houden. Van Uwe voordrachten over de geschiedenis der Christelijke wereld, waarde Professor Rauwenhoff! was ik een aandachtig hoorder. Van Uwen ontginnenden arbeid op het wijde veld der godsdienstgeschiedenis, hooggeleerde Tiele, was ik een zeer belangstellend getuige. Ik ben U bovendien erkentelijk, dat ik twee jaren lang heb mogen deelnemen aan Uw onderwijs over de welsprekendheid. Dat Gij liefde koestert voor Uw kerkelijk Hoogleeraarsambt en hart hebt voor Uwe studenten, dit hebt Gij mij doen blijken, zeer gewaardeerde Professor Goossen! ik ben er U dankbaar voor.

Van U heb ik veel geleerd, beminde Professor Oort! wiens warme improvisatiën over Israëls verleden mij zoo menigmaal hebben geboeid, en op wiens studeerkamer ik den weg heb leeren vinden in het Oude Testament.

Aan vele anderen in mijn vaderland en daarbuiten zeg ik dank voor de diensten, bij de vervaardiging van dit geschrift bewezen. Den Heer Adama van Scheltema en den kerkeraad der Hollandsche Gemeente te Londen mijn dank voor de vrijgevigheid, waarmede zij mij den toegang hebben ontsloten tot de schatten van hun Archief, zoodat ik in staat werd gesteld eenentwintig brieven af te schrijven uit den zeldzamen bundel, die bewaard wordt in de brandkast der Guildhall-Library. Den heer Ch. Welch, assistent-librarian

en Mr. Cattle, mijn dank voor de groote voorkomendheid, jegens mij, den vreemdeling, overvloedig betoond. Mijne lieve vrienden, Mr. en Mrs. T. H. Wells mogen de betuiging van mijne gevoeligheid aannemen voor de onbekrompen gastvrijheid, die ik op hun schoon „Thornhouse" reeds meer dan eens heb genoten. — Mijn verren vriend Dr. Herm. Escher te Zürich gedenk ik hier met bijzondere voorliefde. De afschriften van andere hand, die hij heeft nagezien, hetgeen hij zelf voor mij heeft opgezocht en afgeschreven uit Simler's onmetelijke verzameling van 100 folio's met achttienduizend gecopiëerde brieven zonder alphabetisch register, heeft mij op menig punt licht doen opgaan. Toen de hoogleeraar Ed. Reuss mij mededeelde, dat van Utenhove's briefwisseling in Zwitserland nergens dan te Zürich nog iets te vinden zou zijn, vermoedde ik niet terstond, dat ik aldaar zulk een beminnelijken helper zou vinden.

Zeer veel ben ik verplicht aan de vrijgevigheid van U, Dr. W. N. du Rieu, die de kostbaarste stukken mij hebt toevertrouwd. Op de vriendelijkheid van den heer Louis D. Petit deed ik nimmer te vergeefs een beroep, terwijl het geheele personeel der Leidsche bibliotheek mij steeds groote hulpvaardigheid heeft betoond. De bibliothecarissen, de heeren F. Vanderhaeghen te Gent, Dr. H. C. Rogge te Amsterdam, P. A. Tiele te Utrecht, weten dat ik hun veel verschuldigd ben. De heer Dr. M. F. A. G. Campbell te 's Gravenhage verplichtte mij onder meer door het verschaffen der „Epistolae Tigurinae", waarvan tot heden op het vasteland niemand, de uitgevers van het „Corpus Reformatorum" uitgenomen, het bestaan schijnt gekend te hebben.

De heer A. A. Vorsterman van Oijen te 's Gravenhage schonk mij steun, door mij uit zijn Genealogisch en Heraldisch Archief eene geschreven genealogie van het geslacht Utenhove ter leen te verstrekken. — Dr. C. Sepp te Amsterdam stelde zijne uitgebreide kennis en zijne rijke boekerij tot mijne beschikking. — Professor

Dr. R. Fruin te Leiden, Professor Dr. I. J. Doedes te Utrecht, Dr. J. J. Van Vloten te Haarlem, Professor Dr. A. Kuyper te Amsterdam, Kirchenrath N. Viëtor te Emden, Dr. Karl Krafft, pfarrer te Elberfeld, Professor Dr. Ed. Reuss te Straatsburg, Professor Biedermann te Zürich, den heeren Th. A. Dufour, staats-archivaris te Genève, den heer H. Dalton te St. Petersburg, den heer C. E. Doble, secretaris der „Delegates of the Clarendon Press" te Oxford, dank ik voor hunne inlichtingen en opmerkingen.

Den lezer wensch ik eindelijk nog vooraf te verklaren, dat hij in weêrwil van de uitstekende hulp, die mij ten deel viel, gebreken in dit werk ontdekken zal. Ik verzoek hem zeer beleefd ze met verschooning over het hoofd te zien.

Eenigenburg, 5 Febr. 1883.

INHOUD.

—

bij Oporinus en bij Coelius Secundus Curio te Bazel (blz. 46—49). Kennismaking met Laelius Socinus (blz. 48). Oponthoud te Straatsburg (blz. 49 vv.). Ontmoeting met à Lasco (blz. 49). Gezamenlijke overweging van den »Consensus Tigurinus" (blz. 49). Een geschrift van Bucerus (blz. 50). Toestand der kerk te Straatsburg (blz. 50 v.). Terugkeer met de echtgenooten van Bucerus en Fagius (blz. 51).

—

Terugkomst in Engeland. Stichting der vreemdelingengemeente te Londen en der Waalsche te Glastonbury. Utenhove reist naar Fagius en Bucerus te Cambridge (blz. 52). Oproer in Engeland (blz. 52 v.). Terugkomst te Canterbury (blz. 53). Utenhove verhuist naar Londen (blz. 54). Vreemdelingen aldaar (blz. 54). De eerste predikanten der Walen te Canterbury en te Londen (blz. 54 v.). Nederlanders te Londen (blz. 55). Uitnoodiging aan Musculus tot het predikambt (blz. 55 vv.). Hardenberg te Bremen verzocht om een predikant te zenden (blz. 57—61). Het aantal der Nederlanders te Londen (blz. 57 v.). De hertogin van Suffolk bewerkt de overdracht van de kerk der Austin Friars (blz. 61). Bedoeling van Eduard VI (blz. 62). Het aandeel van à Lasco en Utenhove in de stichting der gemeente (blz. 62 v.). Hare inrichting ten gevolge van het Koninklijk Patent (blz. 64 vv.). Tegenwerking door Engelsche bisschoppen (blz. 66 v.). Benoeming van een Kerkeraad (blz. 67). De gemeente moet zich schikken naar den Engelschen ritus (blz. 67 v.). Utenhove neemt het op voor Pollanus tegenover de lasteringen van De Falais (blz. 69 v.). Poulain te Oxford (blz. 70). Predikant en superintendent te Glastonbury (blz. 71).

—

Utenhove's arbeid in en voor de gemeente. Zijn ijver in het onderlingambt (blz. 71 v.). Zijne eerste geschriften (blz. 72—86). De geloofsbelijdenis (blz. 72 vv.). Vrije vertaling van à Lasco's werk (blz. 73 v.). Verschillende uitgaven (blz. 74). De Cathechismus (blz. 74—77). Ook een catechismus voor volwassenen (blz. 75). Oorsprong en verschillende uitgaven (blz. 76 v.). Vijf en twintig Psalmen (blz. 77—80). Oorsprong en nieuwe richting der Psalmen van Utenhove (blz. 78 v.). Bedezang voor de Predikatie (blz. 79). Psalmen niet geteekend J. V. (blz. 80). De Kleine Catechismus van Micron (blz. 80 v.). De »Corte Ondersouckinge" (blz. 81—85). Haar doel (blz. 81 vv.). Haar oorsprong (blz. 83 v.). Avondmaalsleer van den Kerkeraad (blz. 84 v.). Moeilijkheid dezer regeling (blz. 85 v.). Utenhove's bescheidenheid (blz. 86).

—

Utenhove buiten de gemeente. Behoud of afschaffing der ceremoniën (blz. 86 v.). Bucerus en à Lasco (blz. 87). A Lasco schrijft op Utenhove's aandrang »De fugiendis" etc. (blz. 87). Deze vertaalt het in het Fransch (blz. 88). De revisie van het »Book of Common Prayer" (blz. 88 v.). Correspondentie met Calvijn (blz. 89—93) Verzoek om den jongen Koning aan te moedigen (blz. 90 v.). Calvijn vraagt naar den ver-

eischten inhoud (blz. 91). Hij wijdt zijne commentaren op de Kanonieke Brieven en die op Jezaja aan Eduard VI (blz. 92). De zaak van Hoper (blz. 93—97). Weigering van het dragen der »kleederen" (blz. 94). Tegenstand van de bisschoppen (blz. 95 v.). Het privilegie der Nederlandsche gemeente in gevaar (blz. 96). Utenhove schaamt zich over het toegeven van Hoper (blz. 97). Hij gaat met hem mede naar zijn bisdom (blz. 98 v.).

Tocht naar Denemarken. Ziekte en herstel van Utenhove (blz. 99 v.). Dood van Eduard VI (blz. 100). De Nederlanders zoeken eene schuilplaats bij Christiaan III (blz. 101). Utenhove verliest veel geld. Verhandeling over den interest (blz. 101). Vertrek uit Gravesend (blz. 101 v.). Op de kust van Noorwegen (blz. 102 v.). A Lasco, Utenhove en Micronius bij Christiaan III te Coldingen (blz. 103—110). Predikatie van Noviomagus (blz. 104). Verzoek om een colloquium afgewezen (blz. 105 vv.). Beantwoording van Noviomagus (blz. 106). Bezoeken van Noviomagus en Van den Bossche (blz. 106—109). Bevel tot vertrek (blz. 109). A Lasco en Utenhove bezoeken Hardenberg te Bremen en komen te Emden aan (blz. 110). De lotgevallen der overige vluchtelingen (blz. 110—113). Ontvangst te Kopenhagen (blz. 110). Bevel tot vertrek (blz. 111). De afvaart (blz. 112). Psalm 2 van Utenhove (blz. 112 v.). Opname door Anna van Oldenburg (blz. 113).

Utenhove te Emden. Bijbelvertaling. Drie jaren te Emden (blz. 114). Brief aan Bullinger over eene aanmaning aan de Gravin (blz. 114 v.). Twisten te Wezel (blz. 115). Het advies van à Lasco, Utenhove en Du Val in strijd met dat van Calvijn (blz. 115 vv.). Plan om den geheelen Bijbel uit het oorspronkelijke te vertalen (blz. 118). De Bijbels van Liesveldt (blz. 119 v.) Hun oorsprong en gebreken (blz. 121). Utenhove bezoldigt Van Wingen als zijn medewerker (blz. 122). Grondslag: het N. Testament van Rob. Stephanus (blz. 122 v.). Verdeeling in verzen (blz. 123 v.). Nauwe aansluiting aan het oorspronkelijke (blz. 124 v.). De taal van Utenhove's N. Testament (blz. 125—129). Taalzuivering in den Catechismus (blz. 126). Consequentie (blz. 126 v.). Het onderscheiden van alle geslachten, getallen, naamvallen en tijden (blz. 127 v.). Verschillende schrijfwijze van tweeklanken (blz. 127 vv.). Herziening met Micronius en Petrus Delaenus te Norden (blz. 129 v.). Tweede herziening met Gualtherus Delaenus (blz. 130). Utenhove uitgenoodigd, om Datheen te Frankfort ter zijde te staan (blz. 130 v.). Op reis naar Polen schrijft hij de voorrede te Frankfort (blz. 131). De uitgave door Van Wingen (blz. 131—134). Tegenstand tegen de taal (blz. 132 vv.). Tegen de folio-uitgave verzoekt Utenhove Bullinger, Cassander, R. Praedinius, Thom Camp, Doverdaghe, Mortaigne, Dirkinus, à Lasco e. a. om hunne aanteekeningen (blz. 134 vv.). Geene tweede uitgave wegens het slecht debiet (blz. 136). Het N. Testament van 1559 en de Bijbel van Deux-Aes een nieuw werk van Van Wingen (blz. 136—140). Vergelijking (blz. 140 v.). Strijd over »Du" en »Ghy" tot het jaar 1565 (blz. 142).

—

Utenhove in Polen. Huwelijk. Vervaardiging der „Narratio". De „Rationes Quaedam". Utenhove met à Lasco naar Polen (blz. 142 v.). Ontmoeting van Calvijn te Frankfort (blz. 144). Bij Philips van Hessen (blz. 145). A Lasco's streven naar vereeniging der Protestanten (blz. 145). Bij Melanchton te Wittenberg (blz. 146 vv.). Verwelkoming in à Lasco's vaderland (blz 148 v.). Kortheid ten gevolge van het werk van Dalton (blz. 149). Geringe gevolgen van à Lasco's pogingen (blz. 149 vv.). Vernietiging van geschiedbronnen (blz. 151). Berichten omtrent Utenhove's verblijf in Polen (blz. 151 v.). Zijne eerste brieven (blz. 152). De Rijksdag te Warschau (blz. 152 vv.). A Lasco en Utenhove bij den Koning te Wilna (blz. 154 vv.). Gehuisvest door vorst Radziwil (blz. 155). Terugkeer en vestiging te Pinczow (blz. 156). Op twee synoden te Wlodzislaw (blz. 157 vv.). Kuiperijen van Vergerius en twist met Utenhove (blz. 159—165). Bezoek bij hertog Albrecht van Brandenburg (blz. 165 vv.). Bedoeling: bevordering der eenstemmigheid onder de Poolsche Protestanten (blz. 165 v.). Oponthoud te Goluchow en te Kalisch (blz. 166). Utenhove's huwelijk (blz. 167 vv.). Vroeger daaraan niet gedacht (blz 167). Zijne vrouw (blz. 168). De verdrijving der Gereformeerden uit Lubek knoopt zich vast aan hare persoon (blz. 186 v.). — Briefwisseling met Calvijn en de Zürichers (blz. 170—175). Verzoeken om ondersteuning van à Lasco en zijn streven, bij den Koning, den palatijn van Wilna, Stan. ab Ostrorog, Jan Bonar en den graaf van Tarnow (blz. 170—173). Bullinger draagt een werk aan vorst Radziwil op (blz. 171). Genegenheid van Ostrorog aan Utenhove (blz. 172). Merkwaardig schrijven van Calvijn (blz. 174). Vervaardiging der „Narratio". Dr. Kuyper schrijft haar grootendeels aan à Lasco toe (blz. 175 v.) Weder-legging van dit gevoelen. (blz. 175—182). Opstellen van à Lasco en Micronius (blz. 176 v.). De aanteekeningen op de Deensche reis gemaakt (blz. 177). Het lot der opstellen van à Lasco en Micronius (blz. 177 v.). De heftige geschriften van J. Westphal (blz. 178 v.). Zij nopen tot de vervaardiging der „Narratio" (blz. 179). Utenhove aan het werk op verzoek van à Lasco e. a. (blz. 179 v.). Melanchton's goedkeuring (blz. 180). Utenhove's betrouwbaarheid (blz. 181 v.). Zijne bronnen (blz. 181 v.). Calvijn raadt de uitgave af (blz. 182 v.). Niet Crispinus, maar Oporinus wil het drukken (blz. 183 v.). De inhoud (blz. 184 v.). De „Rationes Quaedam", eene eerste proeve eener dogmatiek door een Nederlander (blz. 185 v.). Hare beteekenis (blz. 185). Utenhove's gronden voor zijne stellingen (blz. 185 v.). Duitsche vertaling der „Narratio" (blz. 186 vv.).

—

Laatste verblijf te Londen. Tweede stichting der Nederlandsche gemeente. Het machtiger worden der Unitariërs in Polen (blz. 188 v.). Dood van Maria Tudor (blz. 189). Koningin Elizabeth voert de Hervorming in, en de Hervormden keeren terug (blz. 190). Utenhove te Frankfort verzoekt Bullinger en Martyr om eene aanbeveling aan de

—

Koningin (blz. 191 v.). Hij vindt te Londen eene gemeente bijeen onder Van Haemstede (blz. 192). Petrus Delaenus (blz. 193). Utenhove vraagt aan de Koningin bevestiging van het Patent van Eduard VI (blz. 193 v.). Zij weigert en schenkt alleen de kerk (blz. 194). Of de vreemdelingengemeente Grindal tot Superintendent heeft verkozen (blz. 195—198). Utenhove verdacht van te staan naar het Superintendentschap (blz. 195 v.). Hij dringt aan op de „municipalis libertas" (blz. 198 v.). De rechtskracht der reglementen erkend (blz. 199). Bedoeling van Elizabeth en van Eduard VI: de wering van Ketters (blz. 199). De church-yard gekocht van Jacobus I en zijne Letters Patent (blz. 200).

—

Arbeid in en voor de gemeente. De Waalsche gemeente na het vertrek van Januarius zonder predikant (blz. 200). Verzoekschrift van den Londenschen Kerkeraad aan dien te Genève (blz. 200 v.). Gallasius komt (blz. 201). Verhouding van Calvijn en de zijnen tot koningin Elizabeth (blz. 202 v.). Het traktement van Gallasius (blz. 202 v.). Moeilijkheden, hem berokkend door Petrus Alexander en Eberardus (blz. 203 vv.). De zaak van Van Haemstede (blz. 205—213). Utenhove's beslommeringen (blz. 205). Van Haemstede verklaart de Wederdoopers voor zwakkere leden van Christus (blz. 206). Voor den Kerkeraad (blz. 206 v.). De Wederdoopers aan Grindal (blz. 207). Deze schorst Van Haemstede (blz. 208 v.). Het advies van Martyr (blz. 209). Acontio en andere vrienden van Van Haemstede (blz. 209 v.). Karel Utenhove en Jan (blz. 211 v.). Van Haemstede „e domo quam Amoris vocant" (blz. 211). Zijne zwerftochten, zijn terugkeer en vervanging (blz. 213 v.). De voltooiing der Psalmberijming (blz. 213—237). Verspreiding der eerste vijf en twintig Psalmen in Vlaanderen (blz. 213 v). Tweede druk daarvan (blz. 214 v.). Van der Erven strijdt voor Utenhove's taaleigen (blz. 215). „26. Psalmen" en „11. Ander psalmen" (blz. 215 v.). Datheen zendt Psalmen in bij Van der Erven en bestrijdt Utenhove (blz. 216 v.). De 38 Psalmen te zamen (blz. 217). Nieuwe bundel van „Andere 26 Psalmen", geheel van Utenhove (blz. 217 v.). De gewijzigde stijl van de compleete uitgave der „LXIIII Psalmen" (blz. 218). Hunne muziek (blz. 219). De laatste bundel, die te Emden uitkwam: „Acht ende dertich Psalmen" en hunne wijzen (blz. 220 v.). Om aan de tegenwerking te ontkomen, neemt Utenhove John Daye tot drukker aan (blz. 221 v.). De uitgave der „Hondert Psalmen" naar zijne beginselen (blz. 222—226). De voorrede (blz. 224 vv.). Zinspeling op Datheen (blz. 225). Van der Erven gaat door met zijne vervalschte uitgaven (blz. 226 vv.). Utenhove voltooit zijne berijming (blz. 228). Van Wingen geeft haar uit (blz. 228 v.). Vergelijking van verschillende bundels (blz. 230—234). Herdrukken van Utenhove's andere werken (blz. 234 v.). Utenhove's invloed op het tot stand komen van andere gemeenten dan die te Londen (blz. 235—238). Sandwich (blz. 235). Om den overvloed van vreemdelingen aldaar bewerkt Utenhove de plaatsing van vijftig personen

te Colchester (blz. 236 v.). Een dertigtal te Norwich (blz. 237 v.). De Norwichsche gemeente thans (blz. 238).

Stoffelijke belangen. Utenhove verzoekt de Koningin om opheffing van het Statuut, dat den vreemdeling het uitoefenen van een ambacht als meester verbiedt (blz. 238 v.). Verlegging van den Engelschen transitohandel van Antwerpen naar Emden (blz. 239—246). Het Entercours van 1495 (blz. 239). Klachten der Nederlandsche kooplieden over verongelijking in Engeland (blz. 240 v.). Een gezant der Regentes (blz. 241). Verongelijking der Engelschen in de Nederlanden (blz. 241 v.). De gravin van Oost-Friesland biedt door Utenhove's bemiddeling Emden aan (blz. 242). Christopher van Oldenburg (blz. 242). De voorstellen der gravin en harer zonen door Grindal ondersteund (blz. 243 v.). Ook de Engelsche kooplieden roepen Utenhove's hulp in (blz. 244). Nieuwe gezanten van de gravin en van graaf Johan, die, evenals zijn oom, in den krijgdienst van Elizabeth wenscht te treden, bij Utenhove aangekomen (blz. 245). Verbod van invoer, in de Nederlanden zoowel als in Engeland, en hernieuwing van het handelstractaat (blz. 246).

Utenhove's dood en zijne nagedachtenis in de gemeente Familieleven (blz. 246 v.). Deugden (blz. 247 v.). Utenhove's dood (blz. 248). Zijne weduwe en zijne kinderen (blz. 248 v.). De klacht van Nicolaas Bent over Utenhove's verhouding tot de Lutheranen (blz. 249 vv.). De afschaffing der Psalmberijming in de gemeente te Londen (blz. 251—255). Inbrengers van bezwaren (blz. 252 v.). De invoering van den maatregel (blz. 253 v.). Slotwoord (blz. 255 v.).

Bijlagen.
(blz. I—LXXXV).
Aanvulling der reeds bekende briefwisseling van Jan Utenhove.
(blz. I—LXIX).

Drie en twintig brieven naar de oorspronkelijke stukken in het archief der Hollandsche gemeente te Londen (blz. I v., IX v., XIII, XVI, XX—XXXIII, XXXIX—LXIV). Elf brieven naar de afschriften van Simler, in het kerkelijk archief te Zürich (blz. V—IX, X vv, XIII vv., XIX v., XXIII—XXXIX, LXV—LXIX). Lijst dezer brieven, naar tijdsorde gerangschikt (blz. LXX)

Vervolg der Bijlagen.
De Familie-betrekkingen van Jan Utenhove.
(blz. LXXIII—LXXXV).

Register van persoonsnamen.
(blz. LXXXIX—XCIV).

> **Het geslacht Utenhoven, en bijzonder onze Karel, maar meer nog Johannes Utenhove, de Londensche Ouderling, hadden reeds lang verdiend, dat eene bijzondere monographie daaraan werd toegewijd.**
>
> **N. C. Kist in het „Kerkhist. archief", dl. II, blz. 426.**

De man, over wien in de volgende bladen zal worden gehandeld, behoort tot het tijdperk der Kerkhervorming. Wat er in dat tijdperk gebeurde, is van beslissenden invloed geweest op de latere toestanden. De geschiedenis der Westersche wereld in de laatste driehonderd jaren is voor niemand te verstaan, die geene klare kennis bezit van den grooten ommekeer, door de geweldige beroering der geesten in de zestiende eeuw teweeggebracht. Zelfs mannen, die niet tot de historische personen van den eersten rang behooren, worden door hunne medewerking aan den arbeid van die dagen merkwaardig. Daarom meen ik, dat ook het leven en streven van JAN UTENHOVE, die, ofschoon hij minder op den voorgrond trad, met beide handen aan dezen arbeid heeft deelgenomen, de aandacht verdient van allen, die belang stellen in de hervormingsgeschiedenis van ons vaderland, ja in die van Europa in het algemeen.

Niet enkel het belang boeit ons aan hem, maar ook

de belangelooze bewondering van zijne uitnemende persoonlijkheid, van de kracht zijns geloofs, van het arbeidsvermogen dat hij heeft ontwikkeld in het voorstaan der zaak, die ook wij nog liefhebben, maar waarvoor het ons wellicht moeilijk zou zijn, zulke offers te brengen als hij.

JAN UTENHOVE was geen hervormer, maar een ijveraar voor de Hervorming; hij ontdekte geen nieuwe wereld, maar na de ontdekking daarvan ging hij met bijl en spade het onbekende land in, om woesten boschgrond te veranderen in bebouwbare akkers. Zoo leidde hij een leven van ontbering en vol gevaren, een van die levens, die eerst na jarenlang geduld voldoening plegen te schenken, soms juist op het oogenblik, dat de ontginner de vruchten van zijne vlijt moet overgeven aan een volgend geslacht.

Hierover heeft hij zich nooit beklaagd, want de liefde voor de zuivere religie was bij hem allesbeheerschend; zij was de grondtoon van al zijn denken en doen; zij zat hem in merg en bloed. Hij was geboren uit de aanzienlijke familie der UTENHOVE's te Gent in Vlaanderen, en onder de eerste en voornaamste aanhangers der nieuwe leer behoorden zijne naastbestaanden [1]). Reeds een zijner voorvaderen, vicaris-generaal der Predikheeren-orde in Nederland, had aan hertog KAREL DEN STOUTE een »Tractatus de Reformatione" opgedragen, dat meermalen schijnt gedrukt te wezen. Zijn vader, NICOLAAS UTENHOVE, Ridder, President van den Raad van Vlaanderen, was een vriend van ERASMUS: hij studeerde met ijver in den Bijbel en

---

[1]) Bijzonderheden aangaande UTENHOVE's bloedverwanten zijn opgenomen in de Bijlage achter dit werk: De familiebetrekkingen van JAN UTENHOVE.

staat bekend als hervormingsgezind; de hooge plaats, die hij bekleedde, zet aan dit feit gewicht bij. Doch vooral aan zijn halven broeder KAREL moet JAN UTENHOVE veel te danken hebben gehad, want zijn vader is gestorven, toen hij nog jong was. KAREL, de oudste zoon van NICOLAAS UTENHOVE, had het voordeel, reeds in het ouderlijk huis den omgang te leeren kennen van letterlievende mannen, zooals een rijk bevorderaar van wetenschap en kunst die gemakkelijk om zijne tafel vereenigt. De hartelijke sympathie, welke in dien kring heerschte voor elke poging tot verbetering van den godsdienstigen en kerkelijken toestand, heeft op zijn gemoed een onuitwischbaren indruk gemaakt. Hij studeerde aan de Hoogeschool te Leuven en breidde zijn blik uit door een langdurig verblijf buitenslands, waarin hij een tijdlang bij ERASMUS te Bazel woonde en ook de Academie te Padua bezocht. Na zijn terugkeer heeft hij ongetwijfeld het grootst gedeelte van de goederen zijner beide ouders geërfd, en is door zijne ongewone beschaving, door zijne bekendheid met de coryphaeën der letterkundige en godgeleerde wereld, ook door zijne uitgestrekte bezittingen, een hechte steunpilaar geworden voor het gebouw der Hervorming, aan welks voltooiing hij zich hoe langer hoe ijveriger toewijdde, waarvoor hij zelfs in ballingschap is gestorven. Van hem moet onze JAN UTENHOVE veel hebben overgenomen. In elk geval kunnen wij zeggen, dat de taak van te strijden voor de zegepraal der nieuwe denkbeelden, hem reeds door zijne geboorte als een heilige plicht was opgelegd.

Aangaande de jeugd van JAN UTENHOVE is weinig of niets bekend. Dat hij, wiens geheele leven van godsdienst vervuld was, eene godsdienstige opvoeding heeft gehad, is waarschijnlijk. Aan zijne wetenschappelijke vorming is groote zorg besteed. Dat hij Latijn verstond, blijkt uit zijne werken en uit zijne briefwisseling. Dat hij Grieksch kende, kunnen wij opmaken uit zijne vertaling van het Nieuwe Testament, uit den Griekschen brief, door KAREL UTENHOVE, den dichter, tot hem gericht [1]), en uit een zijner geschriften, dat handelt over de avondmaalsleer [2]). Hij was een leerling der Fransche kerk [3]) en schreef aan de Waalsche gemeente te Emden in het Fransch [4]). Hij vertaalde ook een geschrift van à LASCO in het Fransch [5]).

---

[1]) Hierachter afgedrukt in de Bijlagen, blz. LIX.

[2]) De „Rationes quaedam"; zie beneden.

[3]) Zie de Epistolae Tigurinae de rebus potissimum ad ecclesiae Anglicanae reformationem pertinentibus conscriptae A. D. 1531—1558, Parkerianae Societatis auspiciis editae. Cantabrigiae 1848, p. 387. In de Engelsche vertaling: Orginal Letters relative to the english reformation, written during the reigns of King Henry VIII, King Edward VI, and Queen Mary, ed. for the Parker Society, vol. II, Cambridge 1847, p. 654.

[4]) Dr. A. KUYPER, Joannis a Lasco opera tam edita quam inedita, Amst. 1866, tom. II, p. 746—748.

[5]) Dr. A. KUYPER, l. l. tom. I, Praef. p. LXVII seqq.; Joan-

De Nederlandsche taal heeft hij zelfs wetenschappelijk beoefend; uit het vervolg zal blijken, dat hij over haar met de Emdensche uitgevers een heftigen strijd heeft gevoerd [1]), waarin hij een goed figuur maakt door zijn eisch, dat alles wetenschappelijk moet kunnen worden gerechtvaardigd, ofschoon hij misschien ongelijk had met te willen, dat in vervoeging en verbuiging alle personen, geslachten en naamvallen zouden worden uitgedrukt, iets dat schijnt te wijzen op de zucht om het mechanisme der Latijnsche taal over te brengen op het Hollandsch. Dat hij Duitsch verstaan heeft, is aan te nemen; de lezer zal er niet aan twijfelen, als hij den zooeven aangeduiden strijd zal hebben gadegeslagen. Bovendien heeft UTENHOVE jaren lang in Duitschland vertoefd en vooral te Straatsburg gewoond; in zijne Psalmberijming zijn vele Psalmen op »Overlantsche wijze" gezet, en bij het vertalen van het Nieuwe Testament is ook eene »Oostersche overzettinghe" gebruikt [2]). Dat hij bedreven is geweest in het Engelsch, zal bij zijn langdurig verblijf te Londen wel als zeker mogen gelden [3]).

---

nis Calvini opera quae supersunt edd. G. BAUM, E. CUNITZ, E. REUSS, vol. XIV in het Corpus Reformatorum, vol. XLI: Thesaurus Epistolicus Calvinianus, vol. V, p. 629.

[1]) Vergelijk o. a. den brief aan WINGIUS d. d. 13 April (1557) hierachter in de Bijlagen, blz. XX—XXVII, en de Voorrede van de „Hondert Psalmen" door JAN UTENHOVE (1561).

[2]) UTENHOVE's Voorrede op het Nieuwe Testament, uitgegeven te Emden, 3 November 1556.

[3]) FRANCISCUS A BURGUNDIA schrijft op 22 Jan. 1552 aan CALVIJN de woorden, die SOMERSET bij zijne terechtstelling gesproken heeft. Zij zijn hem overgebracht door eenige lieden, die er bij tegenwoordig waren geweest, onder welke ook UTEN-

Dat hij ook in de Theologie zeer ervaren was, daarvan levert zijne vertaling van het Nieuwe Testament het bewijs. Zelfs heeft hij een dogmatisch-polemisch geschrift vervaardigd, om aan te toonen, dat de woorden van Jezus: »Dit is mijn lichaam" enz., niet moeten worden opgevat naar de letter, maar in mystischen zin [1]). Het verwondert mij, dat niemand te voren op dit tractaat schijnt gelet te hebben, behalve NICOLAAS RODINGUS, die in het exemplaar, dat ik gebruikte, er boven schreef: »egregius tractatus".

Waar evenwel UTENHOVE deze uitnemende kundigheden heeft opgedaan, durf ik niet beslissen. De nauwe betrekking, waarin zijn oudere (halve) broeder KAREL UTENHOVE en zijn neef, de dichter van denzelfden naam, stonden tot JOHANNES OTHO [2]), die onder anderen te Gent met grooten roem Rector Scholarum geweest is, kan misschien doen vermoeden, dat KAREL het onderwijs van zijn jongeren broeder aan OTHO had opgedragen, gelijk OTHO de leermeester geweest is van zijn zoon [3]). Meer waarschijnlijk echter

---

HOVE zich bevond. Verscheidenen hunner verstonden Engelsch en hadden de woorden opgevangen. Zie Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIV, p. 258; Epistolae Tigurinae, p. 474; Original Letters, vol. II, p. 731.

[1]) Rationes quaedam, cur verba illa coenae, hoc est corpus meum, hoc est sanguis meus, non secundum literam, ut de carnali oris manducatione et bibitione corporis et sanguinis Christi intelligantur, sed mystice expori oporteat: collecta per JOANNEM UTENHOVIUM GANDAVUM".

[2]) Voor de bijzonderheden verwijs ik naar de Bijlage hierachter over De familie-betrekkingen van JAN UTENHOVE.

[3]) KIST, Johanna Otto en Karel Utenhove (in KIST en MOLL, Kerkhistorisch Archief, dl. II, Amst. 1859), blz 425.

zal de beroemde GEORGIUS CASSANDER zijn leermeester zijn geweest. GEORGIUS CASANT (CADZAND; vandaar CASSANDER), in 1513 te Pitthem bij Brugge geboren [1]), is vooral bekend om zijne leer van eene verzoening tusschen het Protestantisme en het Roomsch-Katholicisme [2]), zoodat de Duitsche keizer FERDINAND I, toen hij zelf de hervorming der kerk in zijne staten ter hand wilde nemen, zich in de eerste plaats van de hulp van CASSANDER heeft willen bedienen, dien hij een advies ontlokte over de verschillen tusschen de Augsburgsche confessie, tusschen hare latere aanhangers en tusschen de Roomsch-Katholieke leer, met het oog op reeds voorafgegane pogingen tot verzoening [3]). CASSANDER heeft te Brugge en te Gent de Oude Geschiedenis, de Theologie en het Kanonieke Recht onderwezen [4]). Met dezen verzoeningsman, die

---

[1]) ASSINK CALKOEN, Specimen Georgii Cassandri vitae atque operum narrationem exhibens, Amstel. 1859, p. 10.

[2]) De officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantis viri in hoc religionis dissidio, 1561.

[3]) Consultatio: de articulis inter Cath. et Protest. controvors ad Imperat. Ferdin. I et Maxim. II, 1564.

[4]) C. WEIZSÄCKER, in de Real-Encyklopädie für protestantsche Theologie und Kirche van HERZOG en PLITT, 2te Auflage, Bd. III (Leipz. 1878), S. 154. ASSINK CALKOEN verklaart, dat dit wel in alle secundaire bronnen wordt verhaald, maar dat hij zelf er geene zekere sporen van heeft gevonden. Als het waar is, dan moet volgens hem CASSANDER te Gent geweest zijn vóór 1541, want in dat jaar zal hij Vlaanderen om de vervolgingen hebben verlaten [dit laatste is trouwens eene losse gissing]. Er is echter eene groote leemte in de geschiedbeschrijving van CASSANDER, volgens ASSINK CALKOEN wel van 1533, toen hij meester in de vrije kunsten werd, tot 1541, toen hij leeraar werd aan de pas gestichte school te Brugge (ASSINK CALKOEN,

eigenlijk nog geheel op Katholieken bodem stond [1]), heeft JAN UTENHOVE in elk geval nauwe vriendschap gehad. Dit blijkt uit de brieven, die CASSANDER en zijn trouwe CORNELIS WOUTERS aan UTENHOVE geschreven hebben [2]). Toen de tweede uitgave van zijn Nieuwe Testament werd voorbereid, zond hij een exemplaar der eerste aan CASSANDER te Keulen, om zijne aanmerkingen te vernemen over de taal. Hij schrijft den 18den Februari 1557 aan GODFRIED VAN WINGEN: »Ook CASSANDER heeft, toen ik te Keulen was, welwillend zijne hulp in deze toegezegd. En hij weet zeker vooral veel van de Nederlandsche taal. Ik heb hem dan ook per brief aan deze zaak herinnerd" [3]). Merkwaardig is ook eene zinsnede uit het antwoord van WINGIUS, als hij verhaalt van den ontzettenden strijd, waarin hij met de geheele Emdensche gemeente en met de uitgevers gewikkeld was over de taal van het Nieuwe Testament van 1556, en in het bijzonder over het Utenhoviaansche woordje »auer" (Duitsch: »aber"). BARTHOLOMAEUS HUYSMAN, die van den uitgever HERM. VAN DEN ENDE commissie had voor het verkoopen der Testamenten, had hem aldus toegesproken: »Hetzij gij schrijft »auer", hetzij »autem", hetzij »vero", hetzij een Arragonisch woord, het is mij om het even, ja het kan mij niets schelen; want ik versta noch het een, noch het ander; maar Nederlandsch, dat ik alle dagen spreek, dat versta ik

---

l. l. p. 30, 18 seq.). Ligt het niet voor de hand aan te nemen, dat hij in dien tijd aan de school te Gent verbonden geweest zal zijn?

[1]) WEIZSÄCKER, a. a. O.

[2]) Hierachter geven wij een tweetal in de Bijlagen, blz. LXI—LXIV.

[3]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XVI.

zoo goed als de beste. Het Duitsche »aber" en ons »mer" zijn volkomen hetzelfde, wat gij ook moogt beweren met uwe CASSANDERS en uwe nieuwe uitvindingen, waarvan niemand ooit gedroomd heeft. Met het volk moeten wij spreken en schrijven, hoe barbaarsch ook" [1]). — Of uit deze woorden voortvloeit, dat UTENHOVE een leerling geweest is van CASSANDER, laat ik in het midden.

Zijne vroegtijdige bekendheid met den kring van à LASCO, HARDENBERG en DRYANDER, die te gelijker tijd te Leuven gestudeerd hebben [2]), geeft evenwel ook recht tot het vermoeden, dat UTENHOVE zijne studiën althans voltooid heeft aan Leuven's hoogeschool.

Hetzij uit den invloed van CASSANDER, hetzij uit het verkeer te Leuven zal het te verklaren zijn, dat hij wel altijd zeer hervormingsgezind geweest is, maar op het stuk der avondmaalsleer nog in 1549 niet streng Gereformeerd, zoodat JOHN HOPER hem aanried, op zijne reis door Zwitserland de preeken en de eenvoudige avondmaalsviering der Zürichers eens te gaan bijwonen [3]).

Ik acht het ook niet onwaarschijnlijk, dat UTENHOVE in eenige aanraking geweest is met PIERRE BRULLY. SCHOOCKIUS verhaalt, dat in het jaar 1537 PETRUS BRULIUS het evangelie gepredikt heeft te Gent, terwijl de ijver daar zóó groot was, dat niet alleen een aantal van ruim driehonderd hoorders hem volgde, maar dat er ook waren, die niet genoeg Fransch verstonden en zijne woorden voor geld lieten vertolken [4]).

---

[1]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XXIII v.

[2]) Zie H. DALTON, Johannes a Lasco, Gotha 1881, S. 188 ff.

[3]) Epistolae Tigurinae, p. 36; Original Letters, vol. I, p. 56.

[4]) SCHOOCKIUS, Liber de bonis vulgo ecclesiasti-

Van 1541—1544 is BRULLY te Straatsburg de opvolger geweest van CALVIJN, aan de kerk der Fransche en Waalsche vluchtelingen [1]), waartoe ook UTENHOVE later heeft behoord. In 1544 heeft BRULLY zijne prediking in Vlaanderen hervat [2]). Het is zeer wel mogelijk, dat UTENHOVE onder zijn gehoor geweest is [3]), ook met het oog hierop, dat hij een discipel der Fransche kerk wordt genoemd [4]). Dat hij evenwel niet in alle opzichten een volgeling van BRULLY kan geweest zijn, blijkt wel uit het zooeven aangehaalde feit, dat hij nog in 1549 de Zwitsersche avondmaalsleer niet aanhing, terwijl BRULLY waarschijnlijk goed Gereformeerd was [5]).

---

cis dictis, Gron. 1651, p. 462. De laatste schrijvers, die zich met het leven van BRULLY hebben beziggehouden, weten hiervan niets. Zij zijn: CH. PAILLARD (Le procès de Pierre Brully, Par. 1878) en ROD. REUSS (Pierre Brully, Strassb. 1879). Geen van beiden noemt SCHOOCKIUS. Doch zij spreken zijn bericht ook niet tegen.

1) JOA. SLEIDANUS, De statu religionis et reipublicae, Carolo Quinto caesare, editio 2a, Argentorati, 1558, fol. 197r; PAILLARD l. c. p. 8—12; REUSS, l. c. p. 26—50.

2) SLEIDANUS, l. l. fol. 270—271; PAILLARD, l. c. p. 13; REUSS, l. c. p. 52—58. Volgens PAILLARD en REUSS zou ik moeten zeggen „begonnen", niet „hervat". Uit de processtukken, door den heer PAILLARD medegedeeld, blijkt dat BRULLY in de maanden September en October gepredikt heeft te Doornik, Valenciennes, Douai, Atrecht en Rijssel.

3) SCHOOCKIUS, l. l. p 462.

4) BURCHER aan BULLINGER: „Gallorum ecclesiae alumnus est, qui non abhorrent a vestra religione". Zie Epistolae Tigurinae, p. 423; Original Letters, vol. II, p. 654.

5) Ik maak het op uit den brief aan zijne vrouw over zijn verhoor, bij GERDES, Historia Reformationis, sive Annales evangelii seculo XVI passim per Europam renovati, tom. III (Gron. 1749), Monum. p. 96.

Bij den vrede van Crespi, in September 1544 tusschen KAREL V en FRANS I van Frankrijk gesloten, deed laatstgenoemde vorst afstand, zooals hij reeds meermalen gedaan had, van het recht van opperste macht over de graafschappen Vlaanderen en Artois, den Keizer en diens opvolgers van alle leenroerigheid ontheffende. Ook deed hij afstand van alle recht, hetwelk hij zou kunnen voorgeven te hebben op het hertogdom Gelder en het graafschap Zutphen [1]). Een der eerste artikelen van het verdrag was, dat zij tot herstel van den ouden godsdienst en van de eendracht der Kerk elkander bijstand en hulp zouden verleenen, en dat zij zich met inspanning van alle krachten op de verwezenlijking van dit plan zouden toeleggen [2]). Toen KAREL dan ook te Brussel terugkeerde, was onderdrukking der ketterij door vernieuwing der verschrikkelijke bloedplakkaten zijn eerste werk [3]). Ja zelfs ging men hierbij thans geheel stelselmatig te werk. Op het voorbeeld der Parijsche professoren stelden de Leuvensche hoogleeraren eene eenvoudige, voor allen begrijpelijke, echt Roomsch-Katholieke geloofsbelijdenis op, om de onderkenning van ketters voor ieder gemakkelijk te maken [4]). Dit stuk was door KAREL V zoo goed als uitgelokt [5]). De Leuvensche theologen hadden zich op dit punt reeds vroeger verdienstelijk gemaakt. In het vorige jaar (het jaar, waarin te Leuven niet minder dan twintig of dertig hervorm-

---

[1]) SLEIDANUS, l. l. fol. 266r.

[2]) Ibidem.

[3]) Verg. WAGENAAR, Vaderlandsche Historie, dl. V, blz. 278.

[4]) Zie het stuk bij GERDES, Historia Reformationis, tom. III, Monum. N°. IX.

[5]) Zie de voorrede; vergelijk SLEIDANUS, l. l.

den, mannen en vrouwen, waren verbrand [1]), hadden zij iedereen opgeroepen, aan het aanbrengen der ketters deel te nemen. Zij stelden daarom aan ieder de vraag: »of hij ook iemand kende, die beweerde, dat er geen vagevuur is; dat de mensch na zijn dood, òf reeds zalig, òf verdoemd is; dat de mensch door de waarneming van Gods geboden niet gerechtvaardigd wordt; dat God alleen mag worden aangeroepen, en niet de Heiligen; dat de vereering der beelden afgoderij is; dat de wetten der Kerk niemand binden", enz. [2]). En om de predikanten der ketters te vinden, vermenigvuldigde men hunne portretten, hechtte die aan de poorten en andere in het oog loopende plaatsen der stad, opdat ieder ze herkennen kon, en zeide den aanbrengers eene groote belooning toe [3]).

Voor het oproerige Gent, dat nog kort geleden zoo diep vernederd was, werden afzonderlijke maatregelen beraamd. Nieuwe en harde edicten werden uitgevaardigd tegen het drukken, invoeren en verkoopen van boeken, die waren uitgegeven zonder vergunning der overheid, of niet voorzien van een speciaal privilegie; tegen alle boeken, die anonym, met een pseudonym,

---

[1]) BRANDT, Historie der Reformatie, dl. I, blz. 143.

[2]) SLEIDANUS, l. l. fol. 241v. Het vervolg der kettersche gevoelens luidt: „dat de kennis des Evangelies voor allen zonder onderscheid noodig is; dat het ongepast is, dat het volk tot God bidt in het Latijn; dat de priester door het sacrament der boete de zonde niet vergeeft, maar dat hij een dienaar is, en de genade Gods, die de zonde vergeeft, slechts aankondigt; dat het der Kerk niet geoorloofd is, wien ook met eene doodzonde te binden; dat het eten van vleesch te allen tijde geoorloofd is."

[3]) BRANDT, t. a. p.; GERDES, Historia Reformationis, tom. III, p. 173. Men ziet ook hier weder, dat er niets nieuws is onder de zon!

of zonder plaats noch drukker waren uitgekomen, daar de Keizer volstrekt niet wilde, dat zulk soort van geschriften in Gent werd uitgegeven, verkocht of ingevoerd; en allen burgers werd op boete van honderd gulden gelast, den ambtenaren, die er onderzoek naar deden, niets in den weg te leggen, noch zich te verschuilen achter privilegies, aan henzelven of aan hunne stad toegekend [1]).

Eene hevige vervolging brak los. GILLES TILEMAN werd met nog eenige belijders der Hervorming verbrand [2]). MARIA VAN BECUM, afkomstig uit Rijssel, en hare schoonzuster URSULA werden te Delden levend verbrand [3]). Vooral Doornik moest het ontgelden: daar werd PIERRE BRULLY in de eerste dagen van November 1544 gevangen genomen en in Februaai 1545 levend verbrand op een langzaam vuur [4]). Het lot zijner volgelingen was verschrikkelijk: een zekere MYOCHE werd 30 Januari 1545 levend verbrand [5]); de prediker JEHAN DE BARGIBANT [6]) en ROLLAND DE GRIMAUPONT, »sayeteur", die nog vóór hun dood herriepen, werden met het zwaard gedood, de eerste op 31 Januari, de tweede op 5 Februari 1545 [7]); hetzelfde lot onderging den 26sten Februari JACQUES DE LE TOMBE, kleedermaker, geboortig uit Roubaix; zijne vrouw MARIE DE LE PIERRE werd levend begraven [8]). Even vreeselijke straffen werden toegepast op de aan-

---

1) BRANDT, a. w. blz. 146.
2) GERDES, Historia Reformationis, tom. III, p. 174.
3) GERDES, l. l. p. 180—182.
4) SLEIDANUS, l. l. fol. 270; PAILLARD, l. c. p. 45.
5) SCHOOCKIUS, l. l. p. 472; PAILLARD, l. c. p. 32—35.
6) SCHOOCKIUS, l. l. p. 471 seq.
7) PAILLARD, l. c. p. 35, 36.
8) SCHOOCKIUS, l. l. p 472; PAILLARD, l. c. p. 47.

hangers van BRULLY te Valenciennes: HENRY ROLLAND, »caucheteur", en AMAND LIGNIER, geboortig uit Saint-Amand-les-Eaux, werden onthoofd (14 en 20 Febr.); de schrijnwerker CHARLES en ANTHONIN SAUDRUYT (7 Juli) werden levend verbrand; JENNETTE BASIN, geboortig uit Bruchem in Henegouwen, de vrouw van ARNOULD CUISENIER, timmerman, werd op den 14den Februari levend begraven; zij bood zulk een hevigen tegenstand, en de beul zelf was zóó geschokt door hare laatste worsteling tegen de verstikking, dat hij weigerde zijn ambt langer waar te nemen, als hij deze straf nog meer moest uitvoeren [1]). Geen wonder, dat vluchtte wie vluchten kon. Het arme Vlaanderen werd door zijne beste burgers verlaten [2]). De meeste vluchtelingen gingen naar Duitschland. In het bijzonder op één gezelschap van ballingen wil ik hier wijzen. Eene belangrijke plaats bij MAX GOEBEL [3]) luidt aldus: Aken, de keizerlijke rijks- en kroningsstad, had zich in den beginne zooveel zij kon tegen het indringen der nieuwe Evangelische leer, evenals het naburige Keulen verzet. Maar toen in 1544 de eerste Nederlandsche vluchtelingen — dertig familiën — aankwamen, nam de Raad hen zeer voorkomend op en schonk hun het

---

1) PAILLARD, l. c. p. 105—109.

2) SCHOOCKIUS (l. c. p. 470 seq.) verzekert, dat alleen uit Doornik, door FIRMIANUS STRADA het Vlaamsch Genève genoemd, nog in zijn tijd vluchtelingen woonden te Genève in Savoye, te Londen in Engeland, te Bazel en te Zurich in Zwitserland, te Heidelberg, te Frankendaal en te Hanau in de Palts, te Dantzig in Pruisen, te Bremen aan de Weser, te Emden in Oost-Friesland aan de Eems, te Wesel aan den Rijn, in Kleefsland, en in welken hoek der wereld niet!

3) M. GOEBEL, Geschichte des Christlichen Lebens in der Rheinisch-Westphälischen Kirche, Cobl. 1849, Bd. I, S. 426.

burgerrecht, waardoor hij, zonder het te willen, aanleiding gaf tot het vormen van eene heimelijke (Waalsche) Evangelische gemeente [1]).

Tot deze vluchtelingen heeft hoogstwaarschijnlijk ook UTENHOVE behoord. Mijn vermoeden, dat door later onderzoek bevestigd of gelogenstraft kan worden, steunt op de volgende gronden:

1°. Na het jaar 1565 vind ik van JAN UTENHOVE geen spoor. Uit de voorrede zijner compleete Psalmberijming, waarvan de uitgave door GODFRIED VAN WINGEN bezorgd is, blijkt, dat hij in September 1566 reeds geruimen tijd overleden was. In deze voorrede nu wordt verhaald, dat UTENHOVE »de gantse tyde van ongeuerlich 21. iaren vmme de ware religie Jesu Christi, door ongehoirde tyrannie des Romischen Anti-Christi ende syner strydtheeren wt synen vaderlande ballinck geweest is".

2°. In den »Calendar of State Papers of the reign of Edward VI" (London 1861 [2]) wordt verzekerd, dat UTENHOVE in 1544 ter wille van den godsdienst zijn vaderland verlaten heeft. Hetzelfde verzekert BLOMMAERT [3]).

---

[1]) Welke groote voorrechten deze Nederlanders hebben genoten, hoe er in 1558 dertien Vlaamsche familiën met ADRIAAN VAN HAEMSTEDE zijn bijgekomen, die er eene Vlaamsche kerk stichtten, hoe deze gemeenten steunpunten werden voor de zich uitbreidende Hervorming in het Guliksche en Bergische, hoe zij onder het Guliksche classenconvent en de Gulikache provinciale synode tot 1610 lid zijn geweest van de Nederlandsche Gereformeerde kerken, hoe zij de grond waren van de thans nog bestaande gemeente, die in 1849 twee duizend zielen telde (Hervormden, Lutherschen en Mennonieten), is te vinden bij GOEBEL, a. a. O. S. 424—429.

[2]) Calendar. Domestic., p. 144, aangehaald bij DALTON, Johannes a Lasco, S. 326.

[3]) BLOMMAERT, De Nederduitsche schrijvers van Gent, 1861, op het woord UTENHOVE (JAN). Hij zegt, dat het geschiedde vóór 1545. Hij meent evenwel ten onrechte, dat UTENHOVE naar Engeland gevlucht is.

3°. UTENHOVE verkeerde in dezen tijd te Aken, zooals blijkt uit een brief aan ALBERTUS HARDENBERG (toen aan het hof van HERMAN VON WIED, den aartsbisschop van Keulen), gedagteekend 9 Maart 1545. UTENHOVE was belast met het geleiden van eenige zusters uit Keulen naar Aken, om daar van hare ouders verlof te krijgen voor den overgang tot het Protestantisme [1]).

4°. UTENHOVE was discipel eener Waalsche kerk [2]).

5°. PETRUS MARTYR schrijft den 15den Januari 1549 uit Oxford aan UTENHOVE te Londen [3]), »dat hij zich er over verheugt, dat UTENHOVE en de zijnen reeds in het geheim bijeenkomsten der geloovigen en zelfs predikatiën hebben. Hij twijfelt er niet aan, of de duivel is vijandig jegens dit nieuwe begin; maar daar UTENHOVE in dezen krijgsdienst reeds veteraan is, hoopt hij, dat deze door zijn geloof en door zijne angstvallige zorg het zóóver zal brengen, dat de wolf geen meester wordt van de schapen". UTENHOVE was dus reeds vóór dien tijd lid geweest van eene geheime kerk.

In deze dagen vinden wij hem voortdurend in gezelschap van JACQUES DE BOURGOGNE, Heer van Falais. Deze DE BOURGOGNE had te Leuven gestudeerd in denzelfden tijd, waarin à LASCO en misschien ook UTENHOVE daar studeerden, had zich in 1544 aan de scherpe oogen der Inquisitie onttrokken en zich te

---

1) GERDES, Scrinium Antiquarium, Gron. s. a., tom. III et IV, p. 680 seq.

2) Epistolae Tigurinae, p. 423; Original Letters, vol. II, p. 654.

3) GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 665.

Keulen gevestigd [1]). UTENHOVE heeft daar bij hem gewoond [2]). Eén van tweeën zal men mijns inziens moeten aannemen, of dat UTENHOVE en DE FALAIS behoord hebben tot de schare, die naar Aken vluchtte en zich daarvan hebben afgescheiden, òf dat zij te zamen in het jaar 1544 te Keulen eene woonplaats hebben gezocht.

De reden, waarom UTENHOVE in ballingschap ging, was vrees voor de Inquisitie. Eene andere is mij althans niet bekend. Later heeft hij op pijnlijke wijze ondervonden, dat die vrees niet ongegrond was. Zijne goederen zijn, vermoedelijk in 1546 te gelijk met die van zijn aanzienlijken vriend DE FALAIS, verbeurd verklaard. Wel heeft zijn broeder NICOLAAS, waarschijnlijk lid van het Hof van Mechelen, waardoor de verbeurdverklaring moet geschied zijn, eene groote som gelds voor hem gered [3]), maar hij is met dit

---

[1]) C. A. RAHLENBECK, Jacques de Bourgogne, in de Biographie nationale, publiée par l'Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique, tom. II, Brux. 1868.

[2]) HARDENBERG vernam van de bedienden van DE FALAIS, dat UTENHOVE uit was (GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 680).

[3]) UTENHOVE aan BULLINGER en MARTYR 13 Juni 1559 (hierachter in de Bijlagen, blz. XXXVIII). Hij spreekt daar van „frater meus, Caroli Caesaris consiliarius". Bij Baron DE HERCKENRODE, Nobiliaire des Pays-Bas et du comté de Bourgogne, Gand, s. a., p. 1940, komt voor NICOLAAS UTENHOVE, raadsheer in den Grooten Raad van Mechelen, die daar met zijn vader van denzelfden naam verward wordt. Dat JAN UTENHOVE een broeder NICOLAAS had (misschien zijn eenige volle broeder), is te zien in de Bijlage hierachter over De familiebetrekkingen van JAN UTENHOVE.

geld niet gelukkig geweest, zooals later blijken zal. Van zijn leven gedurende de jaren 1545—1548 hebben wij slechts weinige berichten. De oorzaak hiervan is, dat hij toen nog betrekkelijk jong was, geenerlei betrekking bekleedde, en nog niet vele relatiën met verschillende mannen van naam had aangeknoopt. Hij reisde veel en dikwijls enkel voor zijn genoegen [1]). Hij bezocht Aken, Bonn en Keulen [2]). Zooals ik zeide, hield hij te Keulen verblijf bij JACQUES DE BOURGOGUE, den Heer van Falais of Fellais aan de Méhaigue en van Bredam of Brigdamme in Zeeland. Deze DE BOURGOGNE had bloed van PHILIPS DEN GOEDE in de aderen. Daaraan dankte hij dan ook de eer, dat hij de speelmakker geweest was van den jongen KAREL V, en het voordeel, dat hij het karakter zijns vorsten beter kende dan een zijner tijdgenooten. Bij zijne familie stonden de geschriften en de persoon van ERASMUS in hoog aanzien, zóó zelfs dat eene zijner tantes den schrijver van den »Lof der zotheid" een jaargeld vereerde. Hieruit is waarschijnlijk zijne vroegtijdige liefde voor de Hervorming te verklaren, eene liefde, waarvoor hij reeds op zijn 15de jaar openlijk uitkwam. Daarom liet zijn vader hem terugkomen van het Hof en zond hem naar de Hoogeschool te Leuven. Hij werd daar niet genezen, want hij kwam in aanraking met à LASCO en door dezen met de Zwitsersche en Duitsche hervormers. Hij trouwde met YOLANDE VAN BREDERODE, die eveneens hervormingsgezind was, zoodat zij later bij zijne brieven aan

---

1) Epistolae Tigurinae, p. 423; Original Letters, vol. II, p. 654.

2) GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 680 seq.

Calvijn de hare insloot [1]). Te Keulen verzamelde hij in zijn huis eene kleine Waalsche gemeente met een geregelden dienst [2]). Nauwelijks had hij zich daar gevestigd, of Karel V bemerkte het en zond hem een bode, om hem uit te noodigen zoo spoedig mogelijk naar de Nederlanden terug te keeren. Hij antwoordde toen mondeling [3]), dat de staat zijner gezondheid zich tegen zulk eene reis verzette, en daar hij zich te Keulen niet langer veilig waande, ging hij den Rijn op tot Straatsburg [4]). Dit geschiedde reeds in 1545 [5]). Het verhaal zijner zwakke gezondheid was zeker niet geheel en al verzonnen, want de heer De Falais was veel lijdende [6]), en vermoedelijk ging hij te Straatsburg de baden gebruiken. Utenhove ging met hem mede. Dit blijkt uit de brieven van Pollanus aan Calvijn en uit die van Calvijn aan den heer De Falais [7]). Geruimen tijd heeft Utenhove te Straats-

---

[1]) De brieven van Calvijn aan De Falais en diens vrouw zijn in 1744 bij Wetstein te Amsterdam uitgegeven. Jammer, dat die van de Falais er in ontbreken.

[2]) Corpus Reformatorum, Calvini Opera, tom. XII, p. 549.

[3]) Later heeft hij met behulp van Calvijn eene Apologie opgesteld, die in het Fransch en in het Latijn is uitgekomen in het jaar 1548. Het Latijn is herdrukt te vinden in het Corpus Reformatorum, Calvini Opera, tom. X, p 274—294.

[4]) Rahlenbeck, l. c.

[5]) Pollanus aan Calvijn, 15 Nov. 1545, in het Corpus Reformatorum, Calvini Opera, tom. XII, p. 214 seq.

[6]) Hij had, wat hij noemde, zijne „maladie d'hiver". Alleen Bolsec kon die genezen. De vrede tusschen Calvijn en De Falais werd verstoord vooral, doordat Calvijn hem van zijn geneesmeester beroofde (Rahlenbeck, l. c.).

[7]) Valérand Poulain, een vluchteling uit Rijssel, was destijds predikant eener kleine Waalsche gemeente te Straatsburg. De predikant der Waalsche vluchtelingen te Wezel (Louis geheeten) had geschreven aan die te Straatsburg, over de be-

burg gewoond [1]) en is waarschijnlijk door FALESIUS schriftelijk bij CALVIJN ingeleid.

CALVIJN nu stond telkens op het punt, aan UTENHOVE te schrijven, maar steeds werd hij verhinderd [2]).

---

klagenswaardige twisten tusschen de Lutherschen en de Gereformeerden aldaar. Op raad van BUCERUS en PETRUS MARTYR ging POULAIN er heen, om, als het kon, van NICOLAAS V. D. BOSSCHE, den Superintendent aldaar, te verkrijgen, dat de Gereformeerden „sine casula quam vocant, et aliis hujusmodi rebus, tantum veste alba, quam superpelicium vocant, possint coenam celebrare, deinde in cantu servare quae a nostris ecclesiis servantur". Hij schrijft in November (zie boven blz. 19, noot 5) aan CALVIJN om zijn gevoelen, en verzoekt den brief te zenden aan FALESIUS, die hem dan wel verder aan POULAIN zal doen toekomen. In den volgenden brief van 3 Dec. (Calv. Opp. tom. XII, p. 225) verzoekt hij, al is hij reeds vertrokken, den brief te doen brengen aan UTENHOVE, die hem dan wel vóór zijn terugkeer uit Wezel aan zijn adres aldaar zal doen bezorgen.

[1]) Epistolae Tigurinae, p. 423; Original Letters vol. II, p. 653.

[2]) Calvin à M. de Falais, in het najaar van 1547 (Corpus Reformatorum, Calvini Opera, tom. XII, p. 621): „Monseigneur, iavois differe a vous escrire, voulant commencer par vostre frere et par UTENHOVE. Mais nayant loysir pour ceste heure, ie me suis advise de vous escrire, en remectant le reste a la sepmaine qui vient...." Eene poos later (ibidem, p. 627): „Jeusse volontiers escrit tant a votre frere qua UTENHOVE. Mais ie ne scay comment cela sest faict que ie nay peu arracher de mon esprit deduction qui me vint a gre. Javoye bien commence, voire a tous deux. Mais iay este en la fin contrainct de placquer la tout. Aussi iestoye en doubte lequel serait meilleur descrire en latin ou en francois a Monsieur le Protonotaire. Si dadventure vous trouvez bon quil se fasse, mandez le moy par le premier, et ie me feray force, quoy quil en soit." En op 23 Dec. 1547 (ibidem, p. 636): Touchant descrire a Monsieur le protonotaire et que a Monsieur UTENHOVE, vous scavez les excuses, que ie vous en ay faict, lesquelles sont vrayes.... Du second [c. à. d. d' UTENHOVE], ie pense que Dieu menpescha pour lors.

Het verblijf te Straatsburg was ongetwijfeld van grooten invloed op UTENHOVE. De omgang met den vredelievenden BUCERUS, met de geleerde MARTYR en FAGIUS, en met den even vredelievenden als geleerden CASSANDER [1]), welk een rijkdom van wijsheid zal de aanzienlijke Gentenaar er uit geput hebben, hij die door zijne wetenschappelijke opvoeding en zijne veelzijdige beschaving in staat was, hen te begrijpen en te waardeeren. Hij verkeerde hier met de eerste geesten van zijnen tijd. Dat zij wederkeerig hem op hoogen prijs stelden, blijkt wel uit de vriendschap, die zij sedert dien tijd met hem hebben onderhouden, eene vriendschap zóó intiem, dat in 1548 PETRUS MARTYR geld van hem leende, misschien wel om de reis naar Oxford te kunnen doen [2]). Ook BUCERUS schijnt hij geld voorgeschoten te hebben [3]). Met MARTYR heeft hij dan ook gedurende vele jaren eene geregelde briefwisseling gevoerd. Een schoone brief van UTENHOVE aan PAULUS FAGIUS is hierachter afgedrukt [4]). De vriendschap tusschen beide mannen was ernstig en innig. Toen UTENHOVE later in Engeland kwam, hield hij toezicht op PAULUS FAGIUS JR., die daar theologie studeerde en dat toezicht maar al te zeer noodig had. Dat hij den vermaarden Hebraïcus hoog waardeerde om zijn ijver voor de heilige zaak der Reformatie, blijkt uit den genoemden brief en uit de wijze, waarop hij later CALVIJN mededeelde, hoe PAGIUS uit zijn hoog-

---

[1]) Die hier Hebreeuwsch kwam leeren bij FAGIUS (ASSINK CALKOEN, l. l. p. 32).

[2]) PETRUS MARTYR aan UTENHOVE, bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 663.

[3]) Zie den brief van BUCERUS hierachter, Bijlagen, blz. XIII.

[4]) In de Bijlagen, blz. VII—IX.

leeraarsambt in de Hebreeuwsche taal te Cambridge te vroeg door den dood werd weggerukt [1]).

Van bepaalde werkzaamheid gedurende zijn verblijf te Straatsburg, vind ik geene andere sporen, dan dat hij er ijverig studeerde en in een brief van 3 Januari 1548 [2]) DRYANDER verzocht, de boeken, die FALESIUS en MICRONIUS naar Bazel hadden medegenomen, onder anderen zijn ARETIUS FELINUS op de Psalmen [3]) en zijn DIOSCORIDES [4]), bij gelegenheid naar Straatsburg te doen terugbrengen. Reeds toen was hij dus bezig met eene wetenschappelijke studie der Psalmen, die later zulke schoone vruchten heeft gedragen.

Verder blijkt, dat VALÉRAND POULAIN, de predikant der Waalsche gemeente te Straatsburg, reeds toen UTENHOVE heeft verzocht zijn invloed aan te wenden,

---

[1]) FAGIUS stierf 13 Nov. 1549. UTENHOVE schreef aan CALVIJN den 20 Nov.: „narratum mihi fuit, PAULUM FAGIUM Cantabrigiae defunctum esse hac vita, cuius mors plurimos pios fratres haud vulgari dolore affecerit, ac imprimis D. BUCERUM, quum ipse se tamquam vitae comitem iam dudum adiunxerat. Uxorem quoque defuncti animo comprimi moerore nihil est dubitandum. Et certe miseret me eius summopere mulierculae, sicut merito debet, quum iam et marito et prospera valetudine in terra peregrina destituatur. Dominus Deus interim, pater viduarum, eam soletur iuxta immensam suam misericordiam" (corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 473 seq.).

[2]) Hierachter in de Bijlagen, blz. V—VII.

[3]) BENEDICTUS ARETIUS, destijds professor te Marburg, was schrijver van Commentarii in Pentateuchum et Psalmos. Meer bekend en herhaaldelijk gedrukt zijn zijne „Theologiae problemata", en „Examen Theologicum".

[4]) DIOSCORIDES, een Ciliciër, veldarts onder den Romeinschen keizer CLAUDIUS, vervaardigde een geschrift over geneesmiddelen. Eene Latijnsche vertaling uit het Arabisch was sedert 1478 in zwang gekomen, en het werk is bij voortduring in gebruik gebleven.

om hem hier of daar eene andere betrekking te bezorgen, maar de hevige strijd, dien de heer DE FALAIS destijds tegen POULAIN voerde en die hem overal verdacht maakte, schijnt ook UTENHOVE een tijdlang tegen hem te hebben ingenomen [1]).

---

[1]) CALVIN à Monsieur DE FALAIS (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XII, p. 622): „Et iappercois que le bon UTENHOVE en est las". De strijd betrof twee punten: 1° POULAIN werd beschuldigd, FALAIS te hebben opgelicht voor eene aanzienlijke som gelds; 2° bij zijn laatsten terugkeer uit de Nederlanden had hij eene jonge balling, met name DE WILERZY, de nicht van haren voogd DE FALAIS begeleid. DE FALAIS beschuldigde hem, deze jonge dame tot een huwelijk te hebben willen dwingen. De eerste zaak is door het gerechtshof te Bazel in het voordeel van POULAIN (althans zoo verzekert hij zelf) beslist. Het tweede punt was zeker niet geheel en al onwaar, maar POULAIN gaf te kennen, dat juffrouw DE WILERZY hem reeds vele maanden had lief gehad, dat zij hem en niet hij haar gevraagd had, en dat vooral de familietrots van DE FALAIS en zijne vrouw het huwelijk belette. Pikante bijzonderheden geeft het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XII, p. 393 seqq., 402, 420 seq., 497 seq., 503, 514 seq., 516, 517, 518, 528, 549, 586 seq., 622, 626, 628, 636, 663; tom. XIII, p. 189 seq. Velen werden er in gemoeid. VIRET schreef aan FAREL: „Valerandus homo est mire varius et meo iudicio nimius conscientiae iactator". DRYANDER waarschuwde BULLINGER tegen POULAIN: „Decepit fraudulentis verbis honestissimam et nobilem puellam. In has angustias atque impias contentiones adduxit eum primum ipsius natura perversissima, deinde etiam Anglus (Hoperus) qui apud vos est". (Over zijne aanbeveling van JOHN HOPER, later den martelaar der Hervorming onder MARIA TUDOR, zegt hij: „Laudavi eum a studio doctrinae. Idem adhuc sentio. Mores illius non attigi, quos video quotidie minus esse integros quam putarem, praesertim in hac causa"). BUCERUS te Straatsburg en MYCONIUS te Bazel spreken beiden even ongunstig over POULAIN. Niet onbelangrijk is de studie van deze zaak voor de karakter-

Toen KAREL V zag, dat het der Roomsche Curie geen ernst was met het Concilie van Trente, werd hij zelf bedacht op maatregelen, waardoor voorloopig de eendracht in zijne staten hersteld kon worden [1]). In de vergadering van den Rijksdag te Augsburg op den

kennis van CALVIJN. Hij was de leermeester van POULAIN en werd door FALESIUS te hulp geroepen. Hij ried voortdurend dezen laatste aan, zich met POLLANUS zoo weinig mogelijk in te laten, „considerant son audace et ce qui peult sortir dune beste venimeuse, si on la presse". Aan POLLANUS gaf hij ter zelfder tijd een vreeselijke vermaning, maar hij eindigde met deze woorden: „Vale, et me amico esse erga te animo tibi persuade. Utinam aliquando suppetat laetius scribendi argumentum". FAGIUS is nog voor POLLANUS bij FALESIUS in de bres gesprongen, maar het heeft niet geholpen. DRYANDER en POLLANUS zijn later door hunne vrouwen in nadere betrekking geraakt. Ook is CALVIJN weder met POLLANUS op goeden voet gekomen, terwijl hij met FALESIUS heeft gebroken. Dat de twist tusschen CALVIJN en FALESIUS voor een deel ontstaan zou zijn, doordat POLLANUS juffrouw DE WILERZY tot vrouw begeerde (RAHLENBECK), is ongegrond. CALVIJN recommandeerde „le filz de Monsieur DE MOMMART, avec lequel iay este nourry en mon enfance; il ma mande quil desiroit surtout se retirer par deca et continue en ce propos.... Cest un ieusne homme au moins de leage de trentequattre ans.... Il sest desbauche en follies de ieusnesse par cydevant.... Je me suis enquis diligemment de NICOLAS LEFER et de NICOLAS PICOT, son gendre, qui ont parle a luy, assavoir sil navoit nulle tasche de maladie, telles que lacquierent les ieusnes gens en leur dissolutions. Ilz mont respondu que non" (10 Sept. 1547). In Juli 1548 was de bruiloft van juffrouw DE WILERZY aanstaande. CALVIJN beloofde, er bij tegenwoordig te zullen zijn.

[1]) SLEIDANUS, l. l. fol. 365v, 366r, 369—376v; Is. LE LONG, Kort historisch verhaal van den eersten oorsprong der Nederlandschen Gereformeerden kerken onder 't kruys, Amst. 1751, blz. 13; GIESELER, Lehrbuch der Kirchengeschichte, Bd. III, Abth. 1 (1840), § 9, S. 343—359.

1sten September 1547 verklaarde hij, dat het zijn voornemen was, een einde te maken aan de verdeeldheid wegens de religie. Behalve de Evangelische keurvorsten, gaven de meeste leden van den Rijksdag te kennen, dat het bepalen van eene voorloopige regeling, totdat het Concilie zou beslist hebben, hun noodzakelijk voorkwam. Den 14den Januari stelde de Keizer voor, dezen wensch te vervullen, en eene commissie uit de Stenden werd benoemd, om over de in te voeren regeling te beraadslagen. Deze commissie ging den 11den Februari aan het werk, maar intusschen waren reeds anderen in het geheim bezig geweest. Zij waren JULIUS PFLUG, bisschop van Naumburg, MICHAËL HELDING, wijbisschop van Mainz, en de hofprediker van Keurvorst JOACHIM VAN BRANDENBURG, welken door schulden bezwaarden vorst men tot het plan had overgehaald. Zijn hofprediker was JOHANNES AGRICOLA VAN EISLEBEN [1]), een ijdel man, dien men wist te boeien door zijne opmerkingen bereidwillig te aanvaarden. Ten grondslag hunner onderhandelingen legden zij een opstel, dat JULIUS PFLUG reeds te voren gemaakt had. Na eenigen tijd droegen zij hun ontwerp den Keizer voor, die het, omdat er niets kwam van den arbeid der Rijksdags-commissie, gaarne aannam. Nadat er nu de adviezen over ingewonnen waren van vele Stenden, onder anderen van MAURITS VAN SAKSEN, die zijne theologen liet antwoorden, terwijl allerlei wijzigingen daarvan het gevolg waren, werd het eindelijk den 15den Mei 1548 als Wet afgekondigd [2]).

---

[1]) Zie over hem KAWERAU, Johann Agricola von Eisleben. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte, Berl. 1881.

[2]) Het werd gedrukt onder den titel: Der Röm. Kais Majestat Erklärung wie es der Religion halben

De voorschriften van dit zoogenaamde Augsburger Interim waren grootendeels Roomsch; slechts werd het huwelijk toegestaan aan die geestelijken, die reeds met eene vrouw leefden, en het Avondmaal onder beide gestalten werd geoorloofd verklaard voor die streken, waar men het op deze wijze pleegde te genieten; alles in afwachting der bepalingen van het Concilie. Tegen de oorspronkelijke bedoeling kreeg het alleen geldigheid voor de Protestanten, daar de Roomschen zich heftig tegen de evengenoemde concessiën van het priesterhuwelijk en het Avondmaal onder beide gestalten verzetten. Den Duitschen bisschoppen liet de Keizer ook te Augsburg den 14den Juni eene »formula reformationis" voorleggen, naar welke zij de misbruiken, in de Katholieke kerk ingedrongen, uit den weg moesten ruimen [1]).

Door deze wetten meende KAREL de hereeniging der Protestanten en Roomschen voorbereid te hebben. Dat zijn plan mislukt is, behoeven wij hier niet te ontwikkelen. Doch in den beginne heeft hij op krasse wijze hier en daar de invoering van het Interim bewerkt, o. a. te Straatsburg [2]). Wel heeft de stad zich lang verzet [3]); wel heeft de overheid herhaaldelijk getracht, den Keizer tot toegeven te bewegen, maar te

---

im heil. Reich, bis zu Austrag des gemeinen Concili gehalten werden soll, etc.

[1]) Formula Reformationis per Caes. Majestatem Statibus ecclesiasticis in Comitiis Augustanis ad deliberandum proposita.... et ab eisdem.... probata etc.

[2]) SLEIDANUS, l. l. fol. 374 seq., 376, 379—381.

[3]) Zie bijv. bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. I et II, p 644, en Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 38.

vergeefs. De angst voor de Napelsche ruiters, die in de nabijheid der stad lagen, de bange verwachting, dat de Keizer, die op het punt stond Augsburg te verlaten, Straatsburg zou bezoeken en de vrees, dat hij alsdan met hen zou handelen gelijk met de bewoners van Constanz, die hij om hun verzet vogelvrij verklaard had, dit alles deed vele aanzienlijken, kooplieden en anderen besluiten, afstand te doen van hun burgerrecht en elders eene veilige schuilplaats te zoeken. Op den 8sten September verklaarden gezanten van Straatsburg den Keizer te Keulen, dat zij het Interim aannamen, op voorwaarde, dat hun enkele kerken zouden worden toegestaan, waarin het Evangelie gepredikt en de sacramenten bediend konden worden naar hunne wenschen. Op den laatsten September 1548 schrijft BUCERUS met verslagen gemoed, dat de Keizer den Protestanten te Straatsburg iedere kerk heeft geweigerd [1]).

In deze voor Duitschland in het algemeen en voor Straatsburg in het bijzonder zoo benauwende dagen vond UTENHOVE daar geene veilige herberg meer en heeft hij eene nieuwe ballingschap aanvaard. Hij begaf zich thans naar Engeland. Daar werd eene kerkhervorming voorbereid door den invloedrijken THOMAS CRANMER, den aartsbisschop van Canterbury, hierbij gesteund door den wil van den tienjarigen Koning, den »tweeden JOSIAS", zooals de eernaam luidde, die hem bij zijne kroning werd beloofd en later door de dankbare Gereformeerden zoo gaarne is gegeven. CRANMER had hierbij de hulp noodig van geleerde theologen, die destijds in Engeland zeer schaarsch waren.

---

1) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 56.

Daarom richtte hij zijn blik op het buitenland [1]), en zond uitnoodigingen om over te komen aan allerlei bekende mannen, zonder veel bezwaar te maken over eenig verschil van denkbeelden. Hij vraagde A LASCO, in sommige opzichten een absolutist, even goed als MELANCHTON, in dezelfde opzichten een toegefelijk verzoeningsman. Zelfs zegt à LASCO, dat over CALVIJN gedacht is, maar het viel lastig, omdat hij een Franschman was [2]). Ook tot de Straatsburgers kwam eene dringende uitnoodiging van CRANMER. BUCERUS en FAGIUS hebben niet vóór April 1549 kunnen besluiten, hunne gemeente vaarwel te zeggen [3]); PETRUS MARTYR ging reeds in November 1547; in den zomer van 1548 gingen UTENHOVE en DRYANDER [4]).

---

[1]) S. A. GABBEMA. Epistolarum ab illustribus et claris viris scriptarum Centuriae tres, Harlingae, 1664, p. 108.

[2]) GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. I et II p. 644.

[3]) 1 April kregen zij hun ontslag te Straatsburg, (SLEIDANUS l. l. fol. 386) en 25 April kwamen zij te Lambeth aan (Epistolae Tigurinae, p. 349).

[4]) De gissing van GERDES (Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 666), dat DRYANDER door UTENHOVE bij MARTYR zou zijn aanbevolen, is ongegrond. De brief van 9 Mei, die hierop betrekking heeft, is uit het jaar 1553; want er is sprake van het tweede huwelijk van MARTYR, en zijne vrouw is in het voorjaar van 1553 gestorven. DRYANDER was toen al dood. — Dat DRYANDER reeds in den zomer van 1548 naar Engeland ging, staat vast. A LASCO vertelt het den 19den Juli van dat jaar aan HARDENBERG, en BUCERUS schreef aan DRYANDER in Engeland in September. De reis van DRYANDER was vrij wel te vergeefs; hij heeft althans geene vaste betrekking kunnen krijgen. Wel had hij van MELANCHTON, wiens leerling hij geweest was, eene goede aanbeveling aan CRANMER, maar deze had geen open plaats voor hem. Na allerlei omzwervingen vestigde hij zich in Maart 1549 te

UTENHOVE genoot, evenals zijn oudere vriend à LASCO, de gastvrijheid van den aarts-bisschop van Canterbury [1]), die ongetwijfeld groot behagen schepte in den edelen Vlaming, die naar Engeland kwam niet om eene goede betrekking, maar alleen uit reine liefde voor den godsdienst. Hij had nog geen ander verleden, dan dat hij zijne jeugd met ernstige studie had besteed, dat hij niet geaarzeld had om der religie wil zijn rijk vaderland voor altijd vaarwel te zeggen, waarvoor hij zwaar was gestraft, en eindelijk, dat hij zoowel door zijne geboorte uit het geslacht der UTENHOVE'S, als door zijne voortreffelijke eigenschappen voortdurend in de kringen der eerste geesten van zijnen tijd verkeerd had. Eerst later heeft zijn persoon die historische beteekenis gekregen, die hem waardig maakt, eene plaats in te nemen onder de voornaamste mannen, die uit de Nederlanden zijn

---

Cambridge, waar hij de Grieksche letteren doceerde. In April is hij met MARTYR te Lambeth. In Juni is hij weer te Cambridge, doch er was daar geene behoefte aan litteratoren, zooals aan geleerde theologen. In Augustus beveelt BUCERUS hem aan EDMUND ALLEN, den kapelaan van prinses ELIZABETH. Ook deze schijnt geene plaats voor hem gevonden te hebben. In September bevindt hij zich wederom te Cambridge, maar reeds den 5den November verlaat hij Lambeth en Engeland, om te Bazel uit te geven, wat hij in Engeland had bewerkt. Hij liet zijne vrouw te Cambridge achter, en had het plan, in het voorjaar terug te keeren. Wat hiervan gekomen is, weet ik niet. In Mei 1552 vinden wij hem te Straatsburg, waar hij in December is overleden. Zie Epistolae Tigurinae, p. 230—235, 306, 349, 353 seq.; Dr. A. KUYPER, Joannis a Lasco opera, tom. II, p. 619 seq.; BOEHMER, Spanish Reformers, I, p. 155 seq.

[1]) Zie de adressen der brieven van PETRUS MARTYR aan UTENHOVE bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 662, 664.

voortgekomen. Doch reeds nu stond hij bij degenen die hem kenden, in hooge achting.

Hij was het, die een aantal uitgewekenen het eerst tot eene geheime gemeente vergaderde. Al aanstonds in September 1548 verzoekt MARTYR hem, zijne groeten over te brengen aan al de geloovigen, die hij bij zich had [1]). En in Januari 1549 schreef hij deze merkwaardige woorden: »Dat gij in besloten kamer predikatiën hebt, en nu en dan bijeenkomsten der geloovigen, ik moet er mij sterk over verblijden. God geve, dat wij van deze goede zaak nog eenmaal een rechten wasdom zien. En ik twijfel er niet aan, of de duivel is jegens dit goed begin vijandig; maar daar gij in dezen krijgsdienst reeds een veteraan zijt, zult gij door uw geloof en door uwe angstvallige zorg het zóóver brengen, dat de wolf geen meester wordt van de schapen. Ik zie in, dat er niets moeilijkers in de wereld is, dan eene kerk te stichten. De steenen zijn dikwijls ruw en zeer onbehouwen; indien zij niet door den Geest, door het Woord en door voorbeelden van heiligen levenswandel effen en handelbaar worden gemaakt, dan kunnen zij niet gemakkelijk aan elkander gevoegd worden. Geve de Heer, dat onder ons de wijnstok op de rechte wijze geplant worde, die eenmaal vruchten voortbrenge aangenaam aan God en de menschen [2])!

Deze woorden zijn voor ons van zeldzaam belang, omdat er in uitkomt, welk een groot aandeel UTENHOVE had aan de stichting der nieuwe Gereformeerde gemeente, die wel de eerste in Engeland zal

---

[1]) „Omnes sanctos, quos Tecum habes, optamus in Domino bene valere" (l. l. p. 664).

[2]) Ibidem, p. 665 seq.

geweest zijn Dat hier sprake zou wezen van de wording der Hollandsche Gereformeerde gemeente te Londen, zooals GERDES meent [1]), is zeer te betwijfelen. De beide bovengenoemde brieven toch zijn geadresseerd aan UTENHOVE te Canterbury. UTENHOVE schrijft den 20sten Januari 1549 uit Canterbury aan FAGIUS over »onze Fransche kerk" [2]). Bovendien is hij voortdurend in gezelschap van FRANÇOIS DU RIVIER, een Fransch predikant [3]). Het waarschijnlijkst komt het mij voor, dat hier sprake is van het eerste begin der Waalsche gemeente te Canterbury. Zij is van zeer ouden datum. Volgens SOUTHERDEN BURN zou haar oorsprong misschien reeds opklimmen tot vóór de regeering van EDUARD VI, en hij verzekert, dat eene overlevering in de gemeente dit in zijne dagen nog wist te verhalen [4]). Het is bekend, dat koningin ELIZABETH in 1561 haar als een verder blijk van toegenegenheid de krypt van de Kathedraal als plaats van openbaren eeredienst toestond [5]). Als wij nu mogen aannemen, dat de overlevering voor de helft waar is, dan besluit ik, dat UTENHOVE de stichter was van eene geheime

---

[1]) GERDES, Historia Reformationis, tom. III, p. 227.

[2]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. VIII.

[3]) De Engelsche koopman RICHARD HILS aan CALVIJN, in het einde van 1548: „Quum haec scripsi, D. Joannes Utenhovius et D. Franciscus Rifius bene valebant, hic in hać civitate fuerunt, cupiebautque a me ut eorum nomine tibi multam precarer salutem". Ongelukkig wordt de plaats door den afzender verzwegen. (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 137).

[4]) SOUTHERDEN BURN, History of the French, Walloon, Dutch, and other Foreign Protestant Refugees settled in Engeland, Lond. 1846, pag. 38.

[5]) Ibidem.

gemeente, die tot voorganger had FRANÇOIS DU RIVIER, en die de grondslag is geworden van de nog heden ten dage bestaande Waalsche gemeente te Canterbury [1]). Merkwaardig is het, dat de vermaarde STRYPE reeds giste. dat de Waalsche gemeente te Canterbury ontstaan zou zijn in 1547, en dat BURN aan die gissing den naam van UTENHOVE vastknoopt [2]).

Aartsbisschop CRANMER had wel allerlei vreemdelingen uitgenoodigd om over te komen en te helpen bij de Kerkhervorming, maar de grond was in Engeland nog zóó ontoebereid, dat hij niet voor allen terstond werk had. Evenmin als van à LASCO, vinden wij van UTENHOVE een bepaald spoor van werkzaamheid aan de bepleiting en voorbereiding der hervorming in dezen tijd. Het eenige, dat ik kan aanwijzen, is, dat JOANNES AB ULMIS, een jong Zwitser, die theologie studeerde te Oxford, op last en op raad van PETRUS MARTYR en JOANNES UTENHOVE de geloofsbelijdenis der Straatsburgsche Kerk in het Latijn vertaalde voor den aartsbisschop van Canterbury, die den armen student met eenige „angelots" (geldstukjes) gelukkig maakte [3]).

Vroeg in het voorjaar verliet hij Engeland, om in de vrije wateren van den Rijn te Straatsburg warme zomerbaden te gebruiken tot herstel zijner gezondheid [4]). Den 20sten was hij nog op den Tower-Hill

---

[1]) Die evenwel, ongeveer sedert het begin dezer eeuw, geene Gereformeerde liturgie meer volgt, maar eene vertaling van die der Anglicaansche Kerk (SOUTHERDEN BURN, p. 51).

[2]) SOUTHERDEN BURN, p. 2.

[3]) Epistolae Tigurinae, p. 266; original Letters, vol. II, p. 404.

[4]) Epistolae Tigurinae, p. 423; Original Letters vol. II, p. 654.

tegenwoordig bij de onthoofding van Lord SEYMOUR [1]); in de laatste dagen van Maart of in het begin van April kwam hij te Brussel, waar hij alles in rep en roer vond voor den intocht van den zoon van den landvorst, wiens inhuldiging als troonopvolger aanstaande was. Hij zag er de eerste eerepoort, die werd opgericht, en hij moet meer nog dan HOPER (de vreemdeling, die ze eenigen tijd later aanschouwde) verstomd hebben gestaan over de tragische spotternij harer opschriften, welke niets anders bevatten dan de onderdanigste en schitterendste lofspraken op de Oostenrijksche dynastie [2]).

In het begin van April kwam hij te Keulen en ontmoette daar zijne vrienden HOPER en MICRONIUS. Den eerste had hij te Straatsburg reeds leeren kennen; de tweede was waarschijnlijk met hem uit Vlaanderen gevlucht. HOPER keerde na een langdurig verblijf in Zwitserland naar zijn vaderland terug met een talrijk gezelschap, bestaande uit zijne vrouw ANNE VAN TSERCLAS [3]), MICRONIUS en diens vrouw JOANNA (de dienstmaagd van mevrouw HOPER [4]), voorts uit zijn dochtertje RACHEL HOPER, dat door BULLINGER ten doop was gehouden, en uit JOANNES STUMPHIUS, die te Oxford theologie ging studeeren [5]).

Nadat zij elkander over en weder alles verteld hadden van de dingen, waarin zij belang stelden, gaf

---

[1]) Epist. Tigur., p. 35; Orig. Lett., vol. I, p. 56.

[2]) Zie een brief van HOPER in de Epistolae Tigurinae, p. 38; Original Letters, vol. I, p. 60.

[3]) Zij was eene uitnemende vrouw, den martelaar om des geloofs wil volkomen waardig. HOPER zegt, dat hare ouders vijftien mijlen van Antwerpen woonden (Epistolae Tigurinae, p. 40; Original Letters, vol. I, p. 63).

[4]) Epist. Tig., p. 69; Orig. Lett., p. 108.

[5]) Zie zijne brieven in denzelfden bundel.

HOPER UTENHOVE een aanbevelingsbrief mede aan BULLINGER te Zürich; want hij koesterde het plan, na de baden een reisje te maken door Zwitserland, dat hij nooit had gezien. De woorden van dien brief zijn zeer vleiend voor hem: »Wanneer UTENHOVE tot u komt, ontvang hem met uwe oude vriendelijkheid, zooals bovendien Zwitserland gewoon is te doen jegens alle vreemdelingen. Hij is een man niet alleen van voorname geboorte, maar ook van voorname deugden, van oprechte liefde voor den waren godsdienst en geheel vreemd aan allen verderfelijken sectengeest. Hij is mij en mijne vrouw veel waard en door langdurigen omgang en vriendschap ten nauwste aan ons verbonden; daarenboven is hij een zeer vertrouwd vriend van den heer à LASCO. Zijne voortreffelijke eigenschappen en zijne uitstekende geleerdheid zullen hem genoeg aanbevelen bij alle geloovigen en geleerden; op aanraden van ons komt hij tot u, om de predikatiën en godgeleerde lessen bij te wonen en om de inrichting van het Heilig Avondmaal te zien, die bij u even eenvoudig als gezuiverd is [nl. van superstitie]. Hij zal zijn intrek nemen bij den heer BUTLER, den Engelschman, die een oud vriend van hem is. Hoeveel hij van den Keizer geleden heeft om des Evangelies wil, behoef ik u thans niet te schrijven". En in het postscriptum nog even: »Zie dat hij bekend worde en vriendschap sluite met den heer GUALTERUS, den heer PELLICANUS, den heer GESNER en anderen. Ik zou wel in het belang van dezen goeden broeder een brief willen schrijven aan den geheelen kring van geleerde mannen te Zürich in het algemeen, als ik maar tijd had" [1]).

[1]) Epistolae Tigurinae, p. 35 seq.; Original Letters, vol. I, p. 56.

Hij schijnt evenwel in dezen brief, dien UTENHOVE zelf brengen moest, met opzet iets verzwegen te hebben, dat hij ruim veertien dagen later geplaatst heeft in zijne volgende letteren, uit Antwerpen. »Den brief, dien ik te Keulen geschreven heb, zult gij ontvangen door middel van den heer JOANNES UTENHOVE, een voortreffelijk en eerlijk man, te Gent geboren uit aanzienlijke ouders. Wij bidden u dringend: neemt hem liefderijk op; en als het te pas komt te spreken van het heilig avondmaal des Heeren, vermaant en onderwijst hem met ijver: gij zult niemand vinden, zoo handelbaar en zoo leerzaam als hij" [1]). UTENHOVE mocht van deze geheime raadgeving zeker geen kennis dragen.

Gedurende vele weken vertoefde hij te Straatsburg, waar hij vele kennissen van vroeger wedervond. Sedert het vorige jaar was de toestand hier dezelfde gebleven. De Roomschen en de Hervormden hadden elk hunne kerken. Op den 1sten Juni vertrok hij vandaar en ging den Rijn hooger op, om »onbekende landen" te zien, en ook om aan den raad van HOPER gehoor te geven. Hij nam nog een aanbevelingsbrief mede van JOHN BURCHER, den handelsagent van RICHARD HILS. Beide deze Engelschen zijn zeer aantrekkelijke figuren. Men heeft weleens gezegd, dat de baanbrekers van den handel altijd tevens baanbrekers der verlichting geweest zijn. Van deze waarheid waren zij levende bewijzen. RICHARD HILS was een goed bekende van CRANMER en stond in briefwisseling niet alleen met HOPER, maar ook met CALVIJN en BULLINGER [2]).

[1]) Epist. Tigur., p. 36; Orig. Lett., p. 57.

[2]) Zie o. a. het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 57, 137, 187 seq. passim. Zijne brieven gedeeltelijk in de Epistolae Tigurinae en verder passim.

Evenzoo had BURCHER gedurende vele jaren geregelde correspondentie met BULLINGER en bewees aan vele Hervormingsgezinden groote diensten door te zorgen voor de verzending hunner brieven en dergelijke dingen [1]). Hij schreef nu aan BULLINGER het volgende: »Nadat ik mijn vorigen brief had dichtgezegeld, en angstig uitzag naar een overbrenger, had ik het geluk, dezen edelen Gentenaar te ontmoeten, die besloten heeft tot u te reizen. Hij is niet alleen van edele geboorte, maar ook van edele zeden, geloof en vroomheid. Hij heeft een tijdlang te Straatsburg gewoond. Daarop is hij naar Engeland vertrokken; en nu is hij hier gekomen, om de warme baden in de vrije natuur te genieten, daar hij dit voor zijne gezondheid noodig had. Na de baden wenschte hij onbekende landen te zien, vooral Zürich, dat zoowel om zijn roem, als om zijne zuivere leer bekend is. Hij is niet afkeerig van onzen godsdienst, bovendien geleerd en van een godvruchtig oordeel. Hij zal een veertien dagen bij u vertoeven. Hij begeerde mijne aanbeveling. Daarom beveel ik hem u, zeer vriendelijke BULLINGER, zóó aan, dat hij u en uwe kerk even welkom zij, als iedere Züricher bij mij is, en waar ter wereld ook zijn zal. Hij is een leerling der

---

[1]) Toen hij later te gelijk met à LASCO en UTENHOVE in Polen was, heeft hij hen meer dan eens aan zich verplicht, en hoe hoog hij zoowel bij hen als bij de Zürichers stond aangeschreven, kunnen wij hieruit opmaken, dat hij door UTENHOVE werd aangezocht om, evenals deze zelf deed, de Zürichers dringend te verzoeken, dat zij toch brieven zouden zenden aan de voornaamste mannen in Polen, om hen aan te manen tot ijverige bevordering der Hervorming in den geest van à LASCO (Epistolae Tigurinae, p. 454 seq.; Original Letters, vol. II, p. 701 seq.)

Waalsche kerk, die niet afkeerig is van onzen godsdienst. Overigens twijfel ik er niet aan, of gij zult het gaarne doen, als gij den man slechts een paar malen ontmoet hebt" [1]).

BULLINGER beschaamde de goede verwachting niet. Hij ontving den Gentenaar met groote ingenomenheid en maakte hem het verblijf zoo aangenaam mogelijk. UTENHOVE had het zeer naar zijn zin. Vooreerst toch was hij gelogeerd bij JOHN BUTLER, een Engelschman van edele familie, die Duitschland, Frankrijk en Italië bereisd en zich thans te Zürich gevestigd had; een man, wiens naam onder de Hervormers een schoonen klank bezat. UTENHOVE moet met BUTLER reeds te Straatsburg goed bekend zijn geweest [2]). Natuurlijk wekte het vernieuwen dezer oude vriendschap eene gelukkige stemming, die verhoogd werd doordat beiden veel gereisd hadden en éénes geestes waren, zoodat zij in elkanders gesprekken groot behagen schepten. Ook hierin kwamen zij overeen, dat zij beiden vurig verlangden naar eene vereeniging van alle Zwitsersche predikanten op het stuk der Avondmaalsleer, een wensch, dien zij met de besten van hun tijd gemeen hadden. Immers CALVIJN zoowel als BULLINGER waren ijverig bezig, eene gemeenschappelijke geloofsbelijdenis over dit punt op te stellen, om door eendracht tegenover den vijand van buiten des te sterker te zijn. BUTLER en UTENHOVE namen ijverig deel aan dit streven. BUTLER beloofde hem, dat hij zijn best zou doen bij MUSCULUS, hoogleeraar te Bern,

---

1) Epist. Tigur. p. 423 seq., Orig. Lett. p. 653 seq.
2) Zie den brief van HOPER hierboven blz. 34, en de Epistolae Tigurinae, p. 379; Original Letters, vol. II, p. 583.

bij VADIANUS, destijds burgemeester van St. Gallen [1]), en bij anderen, om ook van dezen de uitspraak van hun gevoelen te verkrijgen [2]). Dat was een der middelen, om invloed uit te oefenen op de predikanten te Bern, die weigerden toe te treden. In geen zijner volgende brieven heeft UTENHOVE zijn vriend BUTLER vergeten. Telkens laat hij zijn gastheer hartelijk groeten, hetgeen hij heeft volgehouden tot aan diens dood (BUTLER schijnt in 1552 gestorven te zijn aan de ziekte, waarvan UTENHOVE hem nog zoo warm beterschap had toegewenscht [3]).

Ook met BULLINGER geraakte UTENHOVE spoedig in intieme betrekking. Hij leidde hem bij zijne familie in en liet hem kennis maken niet alleen met zijne vrouw, maar ook met zijne dochters, die UTENHOVE *Ἀλήθεια καὶ Δωροθέα* noemde, en met zijne schoonzonen LAVATER en SIMLER [4]). Hij telde hem onder zijne gasten bij het huwelijk van eene zijner dochters met ZWINGLIUS [5]). Buitendien verzuimde hij niet, hem vriendschap te doen sluiten met de Züricher predikanten en professoren. In al zijne brieven eindigt UTENHOVE ongeveer aldus: »Groet, bid ik u, den heer BIBLIANDER, den heer PELLICANUS, den heer GUALTERUS, WOLFIUS en de overige broeders, en den heer GESNER niet te vergeten" (of anders: »Groet den heer BIBLIANDER, den heer PELLICANUS, den heer GESNER en den heer BUTLER").

---

1) Epistolae Tigurinae, p. 233: het adres van een brief van DRYANDER; (in de Engelsche vertaling ontbreekt het).
2) L. l. p. 379; Orig. Lett., p. 583.
3) Epist. Tigur., p. 386; Orig. Lett., p. 594.
4) Epist. Tigur., p. 387; Orig. Lett., p. 595 seq.
5) Zie in de Bijlagen hierachter, blz. XIX.

Zijn geheele leven is hij aan BULLINGER zeer dankbaar gebleven, zeker niet het minst omdat hij eerst te Zürich eene heldere voorstelling van de leer van het Avondmaal verkregen heeft, die hij tot zijnen dood met hand en tand verdedigde, en waarvan hij ons een monument heeft nagelaten in zijne: Rationes quaedam [1]). Wij behoeven ons dan ook niet te vergissen in het antwoord op de vraag, van welk gevoelen hij geweest is. Hij was een Zwingliaan. Op p. 257 van het genoemde werkje zegt hij: »Maar, zal iemand tegenwerpen, indien in de elementen van het Avondmaal het lichaam van Christus, den Heer, niet werkelijk en, zooals men het noemt, zichtbaar aanwezig is, dan zal het gebruik van 's Heeren avondmaal èn nutteloos èn ijdel wezen". Het antwoord hierop is: »Gelijk zegels niet ophouden èn nuttig èn noodzakelijk te zijn, ofschoon zij noch hetzelfde zijn als de schenking zelve noch haar werkelijk in zich bevatten, zoo zal ook de deelneming aan 's Heeren avondmaal niet ophouden nuttig, van uitwerking en noodzakelijk te zijn, ofschoon het brood des Avondmaals niet is het lichaam zelf van CHRISTUS, noch dit werkelijk in zich bevat en besluit". En op p. 263: [Die letterlijke verklaring der avondmaalswoorden] »strijdt met den aard der ἀνάμνησις of gedachtenis. Ἀνάμνησις of gedachtenis bestaat niet van tegenwoordige, maar van voorbijgegane zaken. Des Heeren avondmaal nu is ingesteld tot eene herinnering aan CHRISTUS en zóó aan zijn voor ons gebroken lichaam en zijn voor ons vergoten bloed. Derhalve kan CHRIS-

---

[1]) J. UTENHOVIUS, Rationes quaedam cur verba illa coenae, Hoc est Corpus meum, mystice exponi oporteat, 1560 (Zie beneden).

TUS naar het vleesch geenszins in of onder de elementen van het Avondmaal zijn, zóó dat hij door de handen des dienaars wordt uitgedeeld". Reeds vóór de uitgave van dit geschrift had hij in 1556 aan CALVIJN deze merkwaardige woorden geschreven: »JOACHIM WESTPHAL heeft onlangs een libel [1]) tegen u het licht doen zien, waarin hij namelijk heel fraai den godgeleerde speelt. En wij verwachten nu uw tegengif tegen zijne dolle beten. De kerk van CHRISTUS kan eene dergelijke soort van menschen wel missen, die alleen geboren schijnen om haar te beroeren. Maar daar het Gode behaagt, de zijnen te beproeven, geeft gij een bewijs van vroomheid, als gij u tegen zulk een DAVUS of liever een THRASO TERENTIANUS krachtig met christelijken ootmoed verzet. Intusschen moet ik u één ding verzoeken, en wel uit naam van alle broeders op verschillende plaatsen, dit nl., dat gij u in uwe geschriften moogt onthouden van min of meer duistere uitdrukkingen, als gij handelt over het Avondmaal, tenzij gij er dadelijk eene verklaring bijvoegt. Want ofschoon gij u op andere plaatsen genoeg verklaart, zoodat uw gevoelen duidelijk te vatten is, toch zijn er vele half-Lutheranen, die zich op uw gezag beroepen en veel op uwe rekening schrijven; en die dingen, welke door u op enkele plaatsen eenigszins duister gezegd zijn, halen ze bij, om hunne meening van eene zekere tegenwoordigheid van het lichaam van CHRISTUS in het Avondmaal te bevestigen; en terwijl zij duidelijker plaatsen daarlaten, dwingen zij

---

[1]) J. WESTPHALUS, Adversus cuiusdam sacramentarii falsam criminationem iusta defensio, Francof. 1555. De voorrede is gedagteekend: Non. Jul. 1555 (Zie het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XV, p 788).

ze zoo op aan de onervarenen, die al uwe geschriften niet kunnen lezen, om hen nog wel op gezag van u te misleiden en als aanhangers van hun eigen gevoelen met zich mede te krijgen. Het is, zooals het is; op velen maken zij indruk op die manier; en daarom, terwijl ik zeker ben, dat gij overtuigd zijt van mijne oprechtheid en van mijne genegenheid jegens u, heb ik er u over willen vermanen, en ik bid u, deze vermaning mij niet ten kwade te duiden. Ik twijfel er niet aan, of gij zult het doen, daar ik uwe vroomheid ken" [1]). Deze brief behoeft nauwelijks een commentaar; maar de toelichting, die UTENHOVE zelf er aan geeft in zijn gelijktijdigen brief aan BULLINGER, is te belangrijk, om te mogen verzwegen worden: »Ik heb nu CALVIJN vermaand om, als hij over het Avondmaal schrijft, zich te onthouden van min of meer duistere uitdrukkingen, om verschillende redenen, die ik u niet behoef bloot te leggen, en ik verzoek u, zooveel in mij is, dat gij en BIBLIANDER hem hierover óók moogt vermanen. Want hoeveel gevaar er in die uitdrukkingen gelegen is, weet gij beter dan ik" [2]).

---

[1]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVI, p. 67 seq.

[2]) L. l. Calv. opp., XVI, p. 71. Ook MICRONIUS was een Zwingliaan. Dit feit is belangrijk, omdat het almede licht werpt over onze eerste Gereformeerden. Ik bewijs het op de volgende manier: In al zijne disputen wordt alleen ZWINGLI, nooit CALVIJN genoemd. Voorts beweert WESTPHALUS tegen MICRONIUS (UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, Bas. 1560, p. 195): „In hac de negotio Sacramentario, sententiarum varietate, una dumtaxat doctrina vera esse potest, quae, reliquis omnibus abiectis, unicè sit amplexanda. De veritate autem doctrinae nostrae Sacramentariae nihil est ambigendum, cum ea in omnibus Saxonicis et Orientalibus Ecclesiis, ut à sanctissimis viris et praeceptoribus suis eam

Zooals ik verhaald heb, had HOPER aan BULLINGER den heimelijken raad gegeven, UTENHOVE wat beter omtrent het Avondmaal in te lichten. Hoe deze er te voren over gedacht heeft, is onzeker; misschien wel een weinig Lutheraansch door zijn omgang met BUCERUS en PETRUS MARTYR [1]); maar dat hij te Zürich dan niet te vergeefs geweest is, blijkt uit het bovenstaande, dunkt mij, op overtuigende wijze. En hij was er zeer erkentelijk voor. HOPER schreef later aan BULLINGER: »De heer UTENHOVE groet U eerwaarde vriendelijk, en zonder twijfel helpt hij u met ijverige gebeden bij God. Gij zoudt u zeer verwonderen, als gij wist, hoe dikwijls hij mij gedankt heeft, dat ik hem naar Zürich heb gezonden" [2]).

---

acceperunt, unanimi consensu tradatur. Falsa igitur et repudianda est contraria Zwinglii sententia, quae in praedictis Ecclesiis est damnata". Hij adstrueert dit nader (p. 196): „Ecclesiae nostrae Saxonicae sunt Ecclesiae Dei. Sed Ecclesia Dei, in doctrina aberrare non potest. Igitur in doctrina Sacramentaria illae non errant. Proinde falso dogmate decepti sunt omnes, quotquot contrariam Zwinglii doctrinam sectantur". Op pag. 197 zegt hij: „Necesse est in hac causa Sacramentaria vel Lutherum errasse, vel ipsum Zwinglium. Dic utrum tu errasse, ac propterea condemnandum putes". MICRONIUS antwoordt: „Ego in neutrius verba iuravi: et in religionis causa, non ab ullius hominis, sed sacrae dumtaxat Scripturae pendeo autoritate". En in het colloquium op den volgenden dag, dat is op 4 Maart 1554, zegt WESTPHALUS (l. l. p. 213): „Catholica Christi Ecclesia nostram doctrinam ab Apostolorum usque temporibus semper agnovit, quam Patres omnes confirmarunt. Vestra autem doctrina nupera est, per Berengarium primum excitata, deinde per Zwinglium nostro seculo renovata, contra quam in comitiis Augustanis pronuntiatum est".

[1]) Beiden waren in de oogen van HOPER volslagen Lutheranen: zie Epistolae Tigurinae, p. 39; Original Letters, vol. I, p. 61.

[2]) Epist. Tigur., p. 54; Orig. Lett., p. 85.

Ook Bullinger was over zijn nieuwen vriend opgetogen. Toen zijn gast vertrokken was, schreef hij aan Burcher: »Die Gentsche edelman ab Utenhoven heeft uwe aanbeveling overtroffen; hij is een onvergelijkelijk man, en ik dank u, dat ik door middel van u en van onzen Hoper met een zoo in alle opzichten uitstekend persoon vriendschap gesloten heb" [1]).

Na Zürich verlaten te hebben, is Utenhove een korte poos te Genève geweest en heeft daar kennis gemaakt met de Geneefsche predikanten. Dat hij Calvijn gezien heeft, vloeit voort uit deze woorden in een zijner brieven: »Marten Micron en Godfried van Wingen (ofschoon hij u van aangezicht onbekend is) laten u zeer beleefd groeten"; welke mededeeling hij laat voorafgaan aan zijn eigen groet. Micronius en hij zelf waren Calvijn dus wel van aangezicht bekend [2]).

Reeds in zijn eersten brief aan Calvijn, den 26sten November 1549, schrijft hij: »Groet, bid ik u, uit mijn naam den heer Galasius, den heer Raymundus, den heer a S. Andreae, den heer a Paray, en onzen Maldonadus, en Nicolaus Ferreus niet te vergeten [3]). Een paar malen laat hij ook Antonius, Calvijn's broeder, groeten [4]). Meermalen laat hij op de groeten aan de bovengenoemde lieden volgen: »Groet ook al de overigen, die mij kennen" [5]), of »al de broeders te Genève, die mij kennen, en in het bijzonder den heer a S. Andreae, den heer Raymundus, Mal-

---

[1]) Epist. Tigur, p. 479; Orig. lett., p. 739 seq.
[2]) Corpus Reformatorum, Calvini Opera, XVI, p. 70.
[3]) L. l. Calv. opp., XIII, p. 463.
[4]) L. l. Calv. opp., XIII, p. 630; XVI, p. 70.
[5]) L. l. Calv. opp., XIII, p. 660.

DONADUS, en de overigen, die mij genegen zijn" [1]). Toen hij uit Zwitserland naar Engeland terugkeerde, had hij van CALVIJN eene niet onbelangrijke opdracht van geldzaken; bijna zoodra hij daar kwam, schreef hij aan CALVIJN als aan zijn »gewaardeerden leermeester" en verklaarde, dat hij bereid was alles voor hem te doen, en hoopte op de gelegenheid, dat CALVIJN hem voor het een of ander noodig zou hebben [2]). Van dezen tijd dagteekent ook de briefwisseling tusschen CALVIJN en UTENHOVE (jammer, dat de brieven van CALVIJN voor 't meerendeel schijnen verloren te zijn gegaan [3]). Na al het bovenstaande zal wel niemand er aan twijfelen, dat UTENHOVE persoonlijk een bezoek heeft gebracht aan den grooten hervormer te Genève. Hij kan daar evenwel niet lang geweest zijn. Als hij 1 Juni vertrokken is van Straatsburg, als hij zijn voornemen heeft uitgevoerd om te Zürich veertien dagen te blijven [4]), dan kan hij te Genève niet langer dan eene week vertoefd hebben, want hij heeft

---

[1]) L. l. Calv. opp., XIV, p. 553.

[2]) L l. Calv. opp., XIII, p. 460 seq.

[3]) De „Thesaurus epistolicus Calvinianus" in het Corpus Reformatorum, dien ik van het begin tot het einde heb doorgezien (want het register van deze duizendtallen brieven is, helaas! niet betrouwbaar), geeft er slechts drie. Het is evenwel bijna zeker, dat er brieven van CALVIJN aan UTENTENHOVE verborgen moeten zijn in het archief der Hollandsche gemeente te Londen. De in 1879 uitgegeven Catalogus, in een belangrijk gedeelte eenvoudig gevolgd naar een onvoldoend en verouderd geschreven exemplaar, vermeldt enkele brieven als zonder adres, die wel degelijk een adres hebben, of wier adres uit den inhoud blijkt. Kunnen ook de brieven van CALVIJN aan UTENHOVE dit lot hebben ondergaan?

[4]) Zie Epistolae Tigurinae, p. 423; Original Letters, vol. II, p. 654.

ook nog Bazel aangedaan, en den 7den Juli was hij reeds weder te Straatsburg [1]).

Het hoofdonderwerp van de gesprekken tusschen CALVIJN en UTENHOVE betrof nu ongetwijfeld den »consensus Tigurinus", of liever de acte van overeenstemming op het stuk van het Avondmaal van de geheele Zwitsersche kerk. Deze acte heeft heel wat te doen gegeven. CALVIJN was voor het tot stand komen er van naar Zürich gereisd, en reeds in de laatste dagen van Mei werd zij opgesteld. Vooral heeft men veel moeite gedaan om de Berners over te halen tot het mede-onderteekenen der verklaring. De Berners keurden haar niet af, maar weigerden haar te onderteekenen. De eerste redactie, die hun reeds den 2den Juni werd toegezonden, is verloren gegaan. Zij is later dikwijls gewijzigd en nog later uitgegeven [2]). Zooals wij opgemerkt hebben, nam UTENHOVE ijverig deel aan die beweging, welke ten doel had, aan het buitenland te toonen, dat de Zwitsersche hervormers op dit stuk eenstemmig waren [3]). En het is duidelijk, dat zoowel CALVIJN als BULLINGER zijne medewerking op hoogen prijs stelden. Hij had met BUTLER afgesproken, dat deze zijn best zou doen bij VADIANUS en MUSCULUS, en BULLINGER had beloofd, hem een afschrift van den »Consensus" te zullen toezenden. CALVIJN evenwel was BULLINGER hierin voor. Toen UTENHOVE te Straatsburg terugkwam, vond hij daar

---

[1]) Corpus Reformatorum, Calv. opp., XIII, p. 319; Epistolae Tigurinae, p. 380; Original Letters, vol. II, p. 584.

[2]) Zie in het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 287: aanteekening 1 en 2 op N. 1197.

[3]) BULLINGER aan UTENHOVE, bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 430.

reeds het afschrift, dat CALVIJN hem uit eigen beweging had gezonden [1]).

Doch, zooals ik gezegd heb, eerst is hij nog te Bazel geweest [2]). Het eerste wat hij daar deed, was uitzien naar een goed logies. Hij begon met OPORINUS te bezoeken, den beroemden drukker, denzelfde, die later zijne Narratio gedrukt heeft; hij reikte hem den aanbevelingsbrief van BULLINGER over, en na

[1]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, XIII, p. 319; Epistolae Tigurinae, p. 379; Original Letters, vol. II, p. 583.

[2]) De brief, die hierop betrekking heeft, is te vinden in de Epist. Tigur., p. 387; Orig. Lett., II, p. 595 seq. Hij is gedagteekend „Ipsis Calendis Martii". De uitgever zet er tusschen haakjes bij: 1554; hij schreef den brief af uit het Archief te Zürich. Die dagteekening moet wezen „Ipsis Calendis Julii" en dan in het jaar 1549. De schrijver zelf van den brief voegt er bij: „festinanter". Misschien heeft hij dus niet zeer duidelijk geschreven. Voor het gevoelen van den uitgever, dat de brief uit het jaar 1554 zou zijn, is geen grond. Utenhove was in het voorjaar van 1554 voortdurend te Emden; 4 December 1553 kwam hij er aan; 17 Maart 1554 laat BULLINGER hem te Emden groeten (GABBEMA, Epistolarum Centuriae tres, p. 115); 24 Maart schrijft hij uit Emden aan BULLINGER (hierachter in de Bijlagen, blz. XIII—XV); 6 Juli schrijft hij aan die van Wesel uit Emden (zie beneden). Bovendien was UTENHOVE, zooals uit den brief blijkt, voor het eerst te Bazel, en hij kan er slechts éénmaal geweest zijn, nl. in 1549, toen hij in Zwitserland reisde. De afschrijver heeft „Julii" voor eene verkorting van „Martii" aangezien, doordat hij de eerste trekken van het woord als een M heeft gelezen. Hij is trouwens toegefelijk genoeg, want aan het hoofd van den bundel staat deze waarschuwing: „Monendus est Lector, multa in sequenti volumine, quae in MStis manifeste vitiosa sunt, et de quorum remedio dubitari non potuit, hic sub silentio corrigi; alia autem non pauca, aperte corrupta, sed quorum correctio minus certe videbatur, corrupta relinqui".

dien ingezien te hebben, vroeg OPORINUS, hoe BULLINGER en de zijnen het maakten. UTENHOVE antwoordde, dat alles wel was. Het duurde niet lang, of OPORINUS bood hem gastvrijheid aan tegen eene vergoeding van 40 kronen. UTENHOVE dankte hem zeer voor zijne bereidwilligheid, maar vond het voor hunne vriendschap te gewaagd; want indien het goed afliep, zou het aangenaam, maar indien het niet goed afliep, zou het zeer onaangenaam zijn. Hij vond beter, eerst eens naar COELIUS [1]) te gaan, want zijn broeder [2]) had begeerd, dat hij, als hij eens te Bazel kwam, bij COELIUS zou vertoeven. KAREL UTENHOVE de halve broeder van JAN, had te Padua gestudeerd, toen CURIO daar professor was [3]). Hij had dus zijn vroegeren leermeester niet vergeten. COELIUS beloofde, dat hij hem helpen zou, zooveel hij kon, doch hem in zijne familie opnemen kon hij niet om verschillende redenen, waarvan wel de voornaamste was zijn klein inkomen en de heerschende duurte. Eindelijk is UTENHOVE dan onder dak gekomen bij een rechtschapen man van middelbare beschaving. Hij had het daar evenwel niet naar zijn zin, want ofschoon hij met weinig tevreden was, de keuken beviel hem niet. Hij zag dan ook nog steeds naar een goed logies om [4]).

---

[1]) Zie over COELIUS SECUNDUS CURIO, die van 1547—1569 hoogleeraar te Bazel was: Amoenitates literariae, tom. XIV, Francof. 1731, p. 325–402: C. Secundi Curionis ejusque familiae historia.

[2]) Er staat eigenlijk „pater meus". Dit moet zijn: „frater meus". NICOLAAS UTENHOVE is wellicht nooit in Italië of Zwitserland geweest, en bovendien, toen hij in 1527 stierf, was CURIO nog geen man van beteekenis.

[3]) Amoenitates literariae, tom. XIV, p. 342.

[4]) Epistolae Tigurinae, p. 387; Original Letters, vol. II, p. 595.

Dit alles nu, dat hij Zwitserland bereisde ten eerste om het land te zien, ten tweede om met de voornaamste mannen van zijn tijd kennis te maken, dat hij zulk een hoogen prijs stelde op een welopgevoed gastheer en eene net bereide tafel, kenmerken hem wel als een fijn beschaafd man.

UTENHOVE kon het COELIUS moeilijk euvel duiden, dat deze hem niet ontving, en dat heeft hij ook niet gedaan. Zij zijn zelfs vrienden geworden. De wederzijdsche bekendheid met BERNARDINUS OCHINO, den predikant der Italiaansche Hervormden te Londen, met HOPER en de broeders DE FALAIS, gaf hun natuurlijk ruime stof tot onderhoud. UTENHOVE maakte hier ook kennis met den bekenden LAELIUS SOCINUS [1]), die later bij de Gereformeerden met eene zoo zwarte kool stond aangeteekend. In dezen tijd echter stond hij te goeder naam, en nog vele jaren later werd hij door MELANCHTON en CALVIJN geprotegeerd. In Polen hebben zij elkander wedergevonden [2]). Behalve bij zijne kennissen leidde COELIUS UTENHOVE in bij zijn huisgezin, en zij zijn eindelijk van elkander gescheiden met de belofte van briefwisseling.

UTENHOVE voldeed hieraan nog, toen hij te Straatsburg was teruggekeerd, en COELIUS gaf met de eerste Frankforter mis een zeer vriendschappelijk antwoord, maar later schijnt er tusschen hen eene verkoeling te zijn gekomen. Wij vinden geen spoor meer, dat zij hunne betrekking nog onderhielden en het komt mij niet onmogelijk voor, dat de gespannen verhouding, waarin COELIUS langzamerhand met Genève en

---

[1]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. X.

[2]) Zie beneden; en hierachter in de Bijlagen, blz. XXXIII—XXXV.

met Zürich geraakte, omdat zijne gevoelens het beslist Gereformeerd karakter van die van CALVIJN en BULLINGER niet hadden, van invloed is geweest op het verflauwen der vriendschap tusschen UTENHOVE en COELIUS.

Bij zijne terugkomst te Straatsburg ontmoette UTENHOVE à LASCO [1]). Zij overwogen daar de recensie van den »Consensus Tigurinus", die CALVIJN aan UTENHOVE had toegezonden. Zoo spoedig mogelijk bedankte hij nu BULLINGER voor het beloofde andere afschrift. In weerwil hiervan heeft BULLINGER hem en HOPER in het laatst van Augustus toch nog eene redactie van den Consensus, zooals die toen door BULLINGER en CALVIJN was vastgesteld, ter beoordeeling aangeboden. Dit deed hij buiten medeweten van CALVIJN en, zooals hij zich bij dezen verontschuldigt, onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat zij het stuk voor zich zouden houden, want het mocht nog niet gepubliceerd worden en kon nog worden gewijzigd. Die van Schaffhausen en St. Gallen waren er voor, dat het openbaar gemaakt werd; die van Bern niet, omdat het nog aan het oordeel van den Senaat moest worden onderworpen. BULLINGER zelf was er voor, niet alleen om het wijd en zijd aan de broeders ter inzage te geven, maar ook om het te publiceeren, omdat hij niet geloofde, dat de Berners tegen een werk met zulk een goed doel ernstig bezwaar zouden maken; hij wachtte echter op een ge-

---

[1]) Dit bezoek van à LASCO aan Straatsburg schijnt DALTON ontgaan te zijn. Zie DALTON, Johannes a Lasco, S. 333.

legener tijd. Met ongeduld vroeg UTENHOVE in het laatst van November CALVIJN, hem op zijne eigene kosten een afschrift van de eindredactie toe te zenden [1]).

Dat hij de quaestie van het Avondmaal ook wetenschappelijk bestudeerde, en gaarne uit zijne eigene oogen zag, zien wij hieruit, dat hij BULLINGER zoo dringend mogelijk verzocht, hem te bezorgen een geschrift, dat BUCERUS, »vóórdat hij zoo onwijs was geworden", over het Avondmaal vervaardigd had [2]). Hij bedoelde de beschrijving van een twistgesprek, dat in het jaar 1528 door CAPITO, BUCERUS, FAGIUS e. a. gehouden was; eene beschrijving, die BUCERUS gegeven had in de opdracht zijner commentaren op het vierde Evangelie aan de overheid en de predikanten van Zürich [3]). BULLINGER antwoordde dan ook, dat hij deze disputatie gemakkelijk kon verkrijgen door het koopen van BUCERUS' commentaren op de vier Evangeliën van het jaar 1530, want dat bovendien de bezorger van zijn brief weigerde, zulk een boekje mede te nemen, dewijl het hem in levensgevaar kon brengen [4]).

De toestand der Straatsburgsche kerk was gedurende zijne afwezigheid hoe langer hoe treuriger geworden; geen wonder dus, dat hij spoedig vertrok, want de trouwe Gereformeerden hadden zeer veel te

---

[1]) GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 430; Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 405, 474.

[2]) Epistolae Tigurinae, p. 379; Original Letters, vol. II, p. 583.

[3]) GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 429 in de noot. De disputatie is afgedrukt bij GERDES, Historia Reformationis, tom. II, p. 353—360.

[4]) Zie de plaats in het Scrinium, l. l.

verduren, en bijna al zijne vroegere vrienden waren vertrokken naar allerlei oorden. Eene onvergefelijke moedeloosheid verlamde de krachten van hen, die zich nog tegen de tirannie van het Interim hadden kunnen verzetten, en hunne tegenstanders dreven meedoogenloos den spot met hen. Dagelijks hoorde men verschrikkelijke lasteringen van God en zijn Woord uit den mond dergenen, die afvallig waren geworden. Het volk was zóó tuchteloos en werd allengs zóó overmoedig, dat de vrome UTENHOVE in het besef eener drukkende verantwoordelijkheid aan BULLINGER verklaarde: »Het is zeker, dat wij niets dan zware straffen te wachten hebben wegens onze ondankbaarheid". Reeds den 8sten Juli vertrok hij uit Straatsburg. Het was eerst zijn plan geweest, de reis naar Engeland over Keulen te nemen, maar om de groote gevaren, die hem in Vlaanderen bedreigden, rieden hem zijne vrienden, liever door Frankrijk te gaan. En zoo deed hij. Hij ging evenwel niet alleen [1]). Zeer waarschijnlijk is het, dat de vrouwen van FAGIUS en BUCERUS, die in dezen tijd hare echtgenooten volgden, UTENHOVE tot begeleider hadden [2]). Vóórdat hij vertrok, verzocht hij nog aan BULLINGER, hem steeds op de hoogte te houden van al wat er belangrijks gebeuren zou [3]).

---

1) Epistolae Tigurinae, p. 379; Original Letters, vol. II, p. 583 seq.

2) Epist. Tigur., p. 363; Orig. Lett., p. 558. Het wordt nog waarschijnlijker, doordat hij, na de landing, allereerst naar Cambridge ging.

3) Epist. Tigur., p. 379; Orig. Lett., p. 584.

Toen hij in Engeland aan wal stapte, gold zijn eerste bezoek Cambridge [1]), ongetwijfeld om FAGIUS en DRYANDER te ontmoeten en de vrouw van FAGIUS daarheen te geleiden. Deze laatste werd geregeld gekweld door de derdendaagsche koorts, en DRYANDER stond op het punt dit land wederom te verlaten, nog vóórdat hij er eene vaste plaats had kunnen vinden. UTENHOVE vond er dus geene opgewekte harten.

En zoo was het ook, toen hij eindelijk thuis kwam te Canterbury.

De machtige primaat der kerk van Engeland was niet almachtig. Juist toen hij bezig was de aarde toe te bereiden, terwijl hij naar alle kanten uitzag om geschikte zaaiers te vinden, die met kwistige hand het zaad der Hervorming moesten uitstrooien, overal waar slechts eenigszins op ontkieming viel te hopen, stak een hevige storm op, die de geheele onderneming dreigde te verijdelen. Evenals in het Duitsche rijk en in Polen was het de adel, die de Hervorming begunstigde. Doch dit juist maakte haar impopulair. Want het volk had tegen den adel eene hevige grief; de klacht was, dat hij een groot deel van het land, dat vroeger gemeen eigendom was geweest, eenvoudig aan zich had getrokken. Er brak een heftige opstand uit, die ten koste van duizenden menschenlevens werd gesmoord. Intusschen maakte de koning van Frankrijk, die steeds het oog had op eene herwinning van Boulogne, van Engelands ontredderden toestand gebruik, om een aantal kasteelen en burchten aan den zeekant tusschen Boulogne en Calais te veroveren, deels door geweld, deels door capitulatie,

---

1) Zie het adres van een brief van BULLINGER bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 429.

en zoo bracht hij de bezetting van Boulogne hoe langer hoe meer in het nauw. De adel maakte zich dezen tegenspoed van buiten ten nutte, om van binnen de gunst des volks te herwinnen. De hertog van Somerset, Lord-Protector van Engeland, kreeg van alles de schuld. Een slecht beheer van de staatszaken was de oorzaak van alle rampen, en met gemeen overleg werd besloten, den eersten staatsdienaar van 's Konings zijde weg te nemen en in den kerker te werpen. Eene gedrukte proclamatie, bevattende de gewichtige redenen dezer handelwijze, werd wijd en zijd onder het volk verspreid [1]) en vervulde vooral de vrienden der Hervorming met ontzetting, daar de Lord-Protector naast CRANMER als haar eerste steunpilaar bekend stond. Er liep zelfs een gerucht, dat OCHINUS gevangen genomen was, ja ook BUCERUS, zoodat met hem het verrijzend gebouw der Reformatie in puin zou zijn gevallen, welk gerucht zich tot Bazel en Zürich verspreidde [2]).

In deze omstandigheden keerde UTENHOVE naar Canterbury terug en vond daar, zooals hij het uitdrukt, zijne zaken in zulk een toestand, dat hij zich genoodzaakt zag, terstond naar Londen te verhuizen. Er gaat bij onderzoek weinig licht over die verhuizing op. Met de woorden »mijne zaken" bedoelt hij waarschijnlijk de geheime Gereformeerde kerk, die hij daar vroeger in het leven geroepen had. Deze had niet alleen eene streng Hervormde, maar zelfs eene presbyteriale inrichting, waarop alle Bisschoppelijken natuurlijk hevig gebeten waren, en in deze oproerige

---

1) SLEIDANUS, l. l. fol. 391.

2) Epistolae Tigurinae, p. 233; Original Letters, vol. I, p. 353

dagen zal het verblijf aldaar niet meer veilig geweest zijn, want juist in die streken woedde de opstand het hevigst. Tot een antwoord op de vraag, waarom UTENHOVE die plotselinge verandering van woonplaats niet nader verklaart, en tevens als een staaltje van den toestand des Rijks, geef ik deze woorden uit zijn eersten brief aan CALVIJN, waarin hij zijne verhuizing vermeldt [1]): »Het is niet veilig, over den staat van het land veel aan het papier toe te vertrouwen, want onder iederen steen slaapt een schorpioen".

UTENHOVE vestigde zich dan te Londen. Wel mocht hij nu reeds spreken van »al de lotgevallen, die hij had ondervonden" [2]). Toen hij te Londen kwam, vond hij daar zijn werkkring als aangewezen, nl. de stichting eener nieuwe vluchtelingen-gemeente. Dat langzamerhand een groot aantal uitgeweken vreemdelingen, meest Duitschers, Franschen en Vlamingen, ook Italianen, zich te dezen tijde in Engeland hadden nedergezet, is een zóó bekend feit, dat ik het hier niet behoef te herhalen.

De Franschen en Walen nu hielden reeds godsdienstige bijeenkomsten in het voorjaar van 1549. VALÉRAND POULAIN verklaart in de opdracht van zijne »Liturgia Sacra" [3]) aan EDUARD VI, welke opdracht gedagteekend is 29 Februari 1551, dat deze

---

[1]) UTENHOVE aan CALVIJN, 26 Nov. 1549 (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 460—463).

[2]) L. l., Calv. opp. XIII, p. 630.

[3]) V. POLLANUS FLANDER, Liturgia Sacra, seu Ritus Ministerii in Ecclesia Peregrinorum profugorum propter Evangelium Christi Argentinae, 1551, aangehaald bij Is. Le Long, Kort historisch verhaal, blz. 20 v.

Fransche kerk te Londen reeds vóór twee jaren door de Franschen was gesticht [1]). Ik houd het er voor, dat FRANÇOIS DU RIVIER, vroeger werkzaam te Canterbury [2]), haar eerste leeraar geweest is, terwijl in zijne plaats CLAUDIUS COLINAEUS optrad. Deze was een goede bekende van CALVIJN, vertoefde reeds in November van het jaar 1548 bij UTENHOVE te Canterbury, en kreeg daar diens dienstmaagd ten huwelijk; hij predikte toen ook enkele malen in de kerk aldaar [3]). Bij UTENHOVE's terugkeer in het najaar van 1549 was de toestand voor de geheime gemeente evenwel onhoudbaar geworden, en COLINAEUS ging met hem mede naar Londen, waar hij naar eene andere betrekking uitzag [4]), die hij, naar het getuigenis van UTENHOVE, zeer waard moet geweest zijn [5]); doch het is mij onbekend, wat er van hem geworden is.

Reeds in December 1548 bevonden zich te Londen meer dan vijf duizend Nederlanders, die om des geloofs wil in ballingschap waren gegaan. »Nederlanders" moet hier wel in den allerruimsten zin worden genomen. Ik versta er onder de bewoners van het onderste stroomgebied van Yperle, Schelde, Maas, Rijn, Eems en Weser. Het ontbrak evenwel deze groote menigte aan organisatie en aan voorgangers. In het laatst van December zond de reeds genoemde Italiaan BERNARDINUS OCHINO op verzoek van aartsbisschop CRANMER een tweetal brieven aan WOLFGANG MUS-

---

[1]) LE LONG, a. w. blz. 21.

[2]) Zie boven, blz. 31 v.

[3]) Zie in de Bijlagen hierachter, blz. VIII.

[4]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 463.

[5]) Hierachter in de Bijlagen, blz. VIII.

CULUS, die vroeger predikant was geweest te Augsburg, sedert de dagen van het Interim professor in de Theologie te Bern, ten einde hem uit te noodigen, naar Engeland te komen, waar hij wel eene plaats zou kunnen krijgen als docent te Cambridge of anders als leeraar der meer dan vijf duizend »Germani" [1]), dien zijne komst zeer aangenaam zou wezen. MUSCULUS had wel reeds vroeger geantwoord, dat hij liever wilde wachten, totdat hij weder een predikantsambt in Duitschland kon erlangen, maar CRANMER meende, dat die hoop ijdel zou zijn; en om hem bijna te nopen tot een spoedig besluit, liet hij doorschemeren, dat hij wel honderd kronen tot reisgeld zou willen zenden. MUSCULUS evenwel volhardde in zijne weigering en wachtte, totdat hem de gelegenheid zou worden geschonken, Christus te dienen in Duitschland [2]).

De vrienden over het Kanaal hielden aan. Op den 5den Juni schreef DRYANDER aan VADIANUS: »Het is den Nederlanders vergund, hun eigen kerk en predikanten te hebben te Londen, waar wel vier duizend Nederlanders moeten zijn. Deze kerkelijke bediening zou MUSCULUS voortreffelijk kunnen vervullen, zoowel in zijn eigen als in het algemeen belang. Ik weet, wat hij geantwoord heeft op de brieven van BERNARDINUS [OCHINUS], toen deze hem naar Enge-

---

1) De keuze van MUSCULUS schijnt eenigszins zonderling. Dat hier evenwel onder „Germani" wel degelijk eene Hollandsch, Vlaamsch of Platduitsch sprekende natie bedoeld wordt, is vrij zeker. Ook UTENHOVE en MICRONIUS noemen in hunne brieven aan de Zwitsers hun eigen kerk de „Ecclesia Germanica".

2) Epistolae Tigurinae, p. 221 seqq.; Original Letters, vol. 1. p. 334—337.

land riep uit naam van den aartsbisschop van Canterbury, en mijns inziens heeft hij zeer verstandig geantwoord. Maar ik zou meenen, dat deze betrekking van predikant en bedienaar der Sacramenten niet verwerpelijk is. Indien hij er zin in heeft, waarschuw mij, en ik zal onderzoek doen naar de beste wijze van handelen. Ik schrijf met geen ander doel, dan hem en het algemeen belang een dienst te doen" [1]). Al deze pogingen hielpen echter niet. Men wendde zich nu in eene andere richting. BUCERUS schreef den 14den Augustus aan ALB. HARDENBERG te Bremen: »Er zijn hier ook zes- à zevenhonderd vrome Nederlanders" enz.

Men zal vragen, hoe het mogelijk is, dat OCHINUS en DRYANDER spreken van vijf duizend en vier duizend Nederlanders, terwijl BUCERUS slechts van zes- à achthonderd gewaagt. Hierop weet ik alleen te antwoorden, dat de cijfers van OCHINUS en DRYANDER op loutere gissingen berusten. Het was wel onmogelijk, en vooral in die tijden, het aantal Nederlanders onder de vele vreemdelingen, die zich allengs door geheel Londen verspreidden, te begrooten. Als wij rekening houden met den ontzettenden indruk, dien de onophoudelijke toeloop van uitgewekenen op Londens bevolking moet hebben gemaakt, dan is het zeer wel te begrijpen, dat de volksmond hun aantal aanmerkelijk heeft overdreven. Verder zal in de opgave van BUCERUS onderscheid gemaakt zijn tusschen de Nederlanders en de Bovenlanders, d. i. tusschen de Vlaamsch, Hollandsch en Platduitsch sprekende bevolking, ter eene zijde, en de meer bepaald Hoogduitsch sprekende bevolking aan den anderen kant.

---

[1]) Epist. Tigur., p. 233; Orig. Lett., p. 352 seq.

Onder de Nederlanders nu zijn zeker de Waalsch sprekenden niet medegerekend bij het getal van zesà achthonderd. Ook waren niet alle Nederlanders in Engeland Zwitsersch-gereformeerden, die wilden medewerken aan het tot stand komen eener Gereformeerde kerk.

Dit laatste is gewis, want EDUARD VI stond in het volgend jaar zijn bekend Patent (waarover straks nader) vooral toe, om in de Gereformeerde Hollandsche en Waalsche kerken een bolwerk te hebben tegen de zoo gevreesde Anabaptisten en andere ketters [1]).

Dat het aantal leden der Gereformeerde gemeente waarlijk zoo groot niet geweest is, blijkt ook wel uit de zaak van VALENTIN WERDMÜLLER, een Züricher die te Londen gevangen zat, en door HOPER, MICRONIUS en UTENHOVE uit de gevangenis werd bevrijd door het betalen van eene zekere som, welke uit de aalmoezen der gemeente werd bijeengebracht, ongeveer zes pond. MICRONIUS deed zijn best, om dit geld van de ouders terug te ontvangen, want zegt hij: »wij zijn maar weinigen in getal en meest arm" [2]).

Wij gaan thans voort met den brief van BUCERUS:

»Er zijn hier ook zes à achthonderd vrome Nederlanders, vervuld van begeerte naar het goddelijk Woord. Zij hebben mij en mijnen FAGIUS verzocht, hun een getrouw predikant te verschaffen in de Bra-

---

[1]) Zie BURN, History of the Refugees, p. 186. De wijze waarop de ketters geweerd werden, was deze, dat aan geen vreemdeling werd vergund, in eene Engelsche stad te wonen, als hij niet eerst eene geloofsbelijdenis had afgelegd bij predikanten der Waalsche of Hollandsche kerk te Londen (zie beneden, o. a. blz. 62 en blz. 82—85).

[2]) Epistolae Tigurinae, p. 367; Original Letters vol. II, p. 563 seq.

bantsche taal, want die spreken zij voor 't grootste gedeelte. Wij hebben wel thuis MARTINUS FABRI, een zeer geacht broeder, dien gij kent, en deze heeft een klein en onzeker inkomen, zooals de zaak thans staat; ik had er ook wel over gedacht, hem uit te noodigen, maar hij heeft eene te zwakke stem, dan dat ik zou durven hopen, dat hij op deze plaats voldoen zou. Daarom heb ik mij tot u gewend, mijn broeder, of gij ook iemand kendet, dien dit ambt veilig zou kunnen worden toevertrouwd. Gij weet, mijn broeder, hoe het Evangelie geen vrucht kan dragen zonder de Christelijke tucht. Gij weet ook, hoe weinigen, zelfs uit onzen stand, haar kunnen verdragen. Derhalve, indien gij iemand kunt vinden, die degelijk opgeleid is voor het rijk van Christus, die van den rechten ijver vervuld is, en het geheele ambt der zielzorg op zich wil nemen, dan bid ik u, hem zoo spoedig mogelijk hierheen te zenden. De broeders zullen zijn reisgeld vergoeden, en zij zullen hem fatsoenlijk onderhouden. Zend hem aan hen, wier namen u te gelijk met dezen brief worden opgegeven, en indien gij kunt, antwoord zoo schielijk mogelijk, wat wij in dezen van u te wachten hebben" [1]).

Op den 22sten October herhaalde hij zijn verzoek aldus:

»Eene maand geleden heb ik u geschreven, dat gij toch voor de Nederlanders een predikant mocht zenden, die onderwezen is tot het rijk van Christus, en volijverig in de Christelijke tucht. Ik ben onzeker, of die brief u bereikt heeft, omdat gij niet geantwoord hebt. Daarom heb ik u wederom willen schrijven en u verzoeken, dat gij toch voor onze lieden deze moeite

---

1) Epist. Tigur., p. 352; Orig. Lett., II, p. 539 seq.

wilt doen. Ik heb hen vermaand over den waren plicht van een Evangelisch Doctor; ik heb hen vermaand over de tucht, zonder welke geen enkel getrouw dienaar van Christus rustig zijn dienst kan waarnemen. Ik heb hen vermaand over den Catechismus. Zij beloven, dat zij zich aan het juk des Heeren volkomen willen onderwerpen en een getrouw dienaar van Christus met dubbele eer willen behandelen. Het zijn mannen, die ik vertrouwen moet. Daarom bid ik u in den Heer dringend, zend zoo spoedig mogelijk iemand, dien gij deze plaats waardig kunt keuren. Het is noodig, dat hij uwe taal spreekt, want het zijn Duitschers, bijna allen uit de Nederlanden. In de tegenwoordige vervolging toch, die bij u woedt, houd ik het er voor, dat gij gemakkelijk iemand kunt vinden, zooals wij er een zoeken. Laat het u niet afschrikken, indien gij iets gehoord hebt van de jongste beroering in dit rijk, en laat u niet bewegen door algemeene geruchten, die waarheid en leugen met elkander plegen te verbinden". Hierop gaat hij over tot het stellen van eischen omtrent het geloof van den gevraagden predikant betreffende het Avondmaal. Met allerlei dubbelzinnige woorden komt het neder op den eisch, dat hij moet gelooven aan zekere werkelijke tegenwoordigheid van Christus in het brood en den wijn van het Avondmaal. »Deze tegenwoordigheid van mijnen Heer en de gemeenschap met Hem mag niemand mij ontnemen, en dan zullen wij het ook gemakkelijk eens worden over de andere zaken" [1]).

[1]) Zie bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 699—701. De godgeleerde lezer moge den brief zelven nazien. Hij is een echt staaltje van de wijze, waarop

De pogingen van BUCERUS zijn met geen gunstigen uitslag bekroond. Ook de richting der predikanten en ouderlingen week maar al te zeer af van de zijne, zoo hebben wij b. v. reeds opgemerkt, dat UTENHOVE en MICRONIUS de eenvoudige avondmaalsleer der Zwinglianen aanhingen [1]).

»Intusschen hadden de vele gevluchte Christenen, die door de wreede plakkaten des Keizers naar Engeland geweken waren, om er de rust des gewetens en de uitoefening van den waren godsdienst te genieten, groote behoefte aan eene geschikte plaats, waar zij in hunne eigene taal de zuivere religie konden plegen. Daarom gaf een zekere FRANCISCO BERTI van dezen nood kennis aan de hertogin van Suffolk, (eene ijverige en godvreezende vrouw), die de zaak mededeelde aan Dr. COOKE en Mr. CHEEKE, des Konings scholarchen. Dezen hebben bewerkt, dat kort daarop vanwege den Koning met een ‚guarant', gezonden werden Mr. ARMIGALL WAYD en Mr. HUNNINGS, (de een ‚clerck van Raed', de ander ‚van t' Signet'), ten einde den tempel, die vroeger aan de Augustijner monnikken had behoord, aan MARTEN MICRON, GUALTERUS DELOENUS en anderen, aldaar tegenwoordig, over te leveren, om er den waren godsdienst in hunne taal te bedienen". Dit geschiedde in het jaar 1550 Aldus verhaalt RUYTINCK [2]). Den naderen datum geeft

---

BUCERUS zijne stellingen weet te omschrijven. Zijne leuze is hier: de teekenen des Avondmaals zijn „signa exhibitiva". Ieder gevoelt de afwijkingen van LUTHER en van CALVIJN. De leer van BUCERUS schijnt een „mixtum quid" voor ieder, die helder en streng wijsgeerig dogmatiseert.

[1]) Zie boven, blz. 39—42.

[2]) SYMEON RUYTINCK, Gheschiedenissen ende Handelingen, die voornemelick aengaen de Neder-

eene aanteekening van EDUARD VI in zijn dagboek: »29 Juni. Er werd bepaald, dat de Nederlanders zouden hebben den tempel der Austin Friars tot kerk, om er hunnen dienst in te houden, tot wering van alle secten van Anabaptisten en dergelijke" [1]).

Men ziet, dat er in het verhaal van RUYTINCK geen sprake is van à LASCO of UTENHOVE. Aan hen geeft hij alleen de eer van den Koning te hebben overgehaald, het groote charter te geven, dat zoo vermaard is. Het komt mij voor, dat de toedracht der zaak deze is geweest: à LASCO was ijverig bezig met het tot stand brengen der gemeentelijke organisatie, terwijl de hertogin van Suffolk zich eveneens de zaak heeft aangetrokken en op handige wijze de schenking der kerk heeft bewerkt. Dat à LASCO en UTENHOVE wel mede hun best hebben gedaan voor de stichting der gemeente is zeker. MICRONIUS schrijft op den 20sten Mei 1550 uit Londen aan BULLINGER: »De heer JOANNES à LASCO is den 13den Mei aangekomen. Zijne komst was ons allen zeer aangenaam. Hij heeft besloten te Londen te blijven en eene Nederlandsche kerk te stichten, waarvan hij de Superintendent moet worden. En voorwaar, het is hoog noodig, dat hier het woord Gods in het Nederlandsch weerklinke tot wering van de ketterijen, die door de onzen worden ingevoerd. En er zijn vele Arianen, Marcionisten, Libertijnen, Donatisten en dergelijke monsters" [2]). En

---

duytsche natie ende gemeynten, wonende in Engelant ende int bysonder tot Londen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I, Utr. 1873), blz. 12.

[1]) BURN, History of the Refugees, p. 186.

[2]) Epistolae Tigurinae, p. 365; Original Letters, vol. II, p. 560.

den 4[den] Juli schrijft hij: »Ik blijf te Londen voor het ambt van Dienaar des Woords in de Vlaamsche kerk, die à LASCO hier doet inrichten. Ik ben er nog volstrekt niet zeker van, of zulk eene kerk kan verkregen worden, maar er is veel hoop op. Indien ik als Dienaar aan het hoofd dier kerk geplaatst word, dan" enz. [1]).

Nadat nu de Koning het gebouw der Austin Friars had geschonken, hebben à LASCO en UTENHOVE hun best gedaan, dat hij de stichting der Vlaamsche en Waalsche kerken met een rijks-charter bekrachtigde. De bescheidene UTENHOVE kent de eer aan à LASCO alleen toe [2]), maar RUYTINCK geeft ook aan UTENHOVE het deel, dat hem toekomt [3]). De Koning is er spoedig toe overgegaan. Reeds den 24sten Juli was het fraaie stuk gereed, dat nog heden een welbewaarde schat is in de archieven der Hollandsche kerk te Londen [4]).

---

[1]) Epist. Tigur., p. 367; Orig. Lett., p. 565.

[2]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 628.

[3]) RUYTINCK, t. a. p.

[4]) De heer ADAMA VAN SCHELTEMA, de tegenwoordige predikant der gemeente, was zoo welwillend, het mij te laten zien. Het stuk is op een groot, langwerpig vierkant en zwaar papier met prachtige letters geschreven. Het bevindt zich in onberispelijken staat. Ook het groote koninklijke zegel is zoo goed als ongeschonden. Aan het origineel is nog dit op te merken, dat het alleen onderteekend is door P. SOUTHWELL en niet door W. HARRYS, zooals zelfs UTENHOVE afdrukt. Die tweede handteekening durf ik niet verklaren. Het stuk is herhaalde malen afgedrukt en vertaald, te dikwijls dan dat ik mij aan eene opsomming mag wagen, daar ik zeker onvolledig zou wezen. Twee zelfstandige Hollandsche vertalingen zijn mij bekend. De eerste komt voor in MICROEN's „Christelyke Ordinancien der Ned. Gemeynten Christi" (daaruit

De ballingen, die in hun vaderland ter nauwernood aan de rookende brandstapels waren ontkomen, die zich hadden nedergezet in een land, waar zij door een groot deel der bevolking en der machthebbenden als revolutionairen werden beschouwd, stonden er zelven verbaasd over, dat zij op deze vreemde kust zooveel vrijheid genoten. UTENHOVE schreef aan CALVIJN: »Wij hebben enkele dingen verkregen, die wij niet verwacht hadden, ja zelfs, ons is meer veroorloofd, dan waarom wij zelven gevraagd hadden. In de eerste plaats gebruiken wij samen de kerk der Augustijner monniken, die door den Koning de Jezustempel genoemd is [1]). Zij is gegeven aan de beide natiën. Zij wordt op kosten van den Koning hersteld. Het zuivere woord mag er in verkondigd worden en de Sacramenten bediend naar de instelling van Christus, den Heer, zonder eenige superstitie. Ook de kerkelijke tucht naar het woord Gods is ons geoorloofd. Daarenboven, wat niet gevraagd is, wij hebben niets te doen met één der Bisschoppen, zelfs niet met dien van Londen, wat hen maar al te zeer tegen de borst stuit. Ja, aan hem en aan de overige bisschoppen en aartsbisschoppen des Rijks, aan den mayor, de schepenen en de aldermen van Londen, is bevolen en ten strengste gelast, dat zij zich op

---

afgedrukt bij IS. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 15—19). De tweede is die van RUYTINCK.

[1]) Het was een groot en schoon gebouw in spitsboogstijl, gelegen in het midden van Londen. De laatste brand (1862) liet alleen de muren en de pilaren staan, maar alles is zóó fraai gerestaureerd, dat de kerk op zich zelve een bezoek overwaard is. De vroegere Church-yard is geheel met handels-etablissementen bebouwd, en hierdoor zijn de kerkelijke fondsen zeer rijk geworden.

geene wijze met onze kerken zullen bemoeien, maar dat zij ons zullen toelaten, op onze wijze te handelen en de zaken in te richten, ook al wijken wij in ceremoniën en kerkgebruiken af van de Anglicaansche. Vier dienaren des Woords zijn door den Koning aangesteld, twee in de Waalsche kerk, nl. RICHARDUS VAUVILIUS [1]) en FRANCISCUS RIVIUS [2]), en twee in de Nederlandsche, MARTINUS MICRONIUS [3]), die vroeger samenwoonde met den heer DE FALAIS en sedert met den heer HOPER, en nog iemand [4]). Tot super-

---

[1]) Of RICHARD FRANÇOIS. Hij was vroeger Augustijner monnik geweest en behoorde in 1533, toen hij in Berry was, tot de eersten die de Hervorming omhelsden.

[2]) F. MARLORET DU RIVIER, vroeger monnik, daarop predikant te St. Blaise en Moudon. Wij hebben hem reeds vroeger met UTENHOVE te Canterbury aangetroffen.

[3]) Dat MICRONIUS eerst nu werkelijk predikant werd, zal hieruit te verklaren zijn, dat hij van beroep geneesheer was. Hij werd te Gent uit fatsoenlijke ouders geboren, en volgens SCHOOCKIUS moet uit verscheidene geschriften blijken, dat hij in zijn vak zeer ervaren geweest is. Toen hij eenmaal met de zuivere leer bekend was geworden, wilde hij haar ook met allen ijver aan zijne naasten mededeelen; maar sedert hij zich niet meer veilig gevoelde tegenover de lagen der wreede Inquisiteurs, heeft hij den naam MICRONIUS aangenomen (hij heette eigenlijk DE CLEYNE) en is met vele andere geloovigen gevlucht (SCHOOCKIUS, l. l. p. 462). Hij vluchtte evenwel niet naar Engeland, zooals SCHOOCKIUS meent, maar ging eerst naar Duitschland met DE FALAIS en UTENHOVE, en reisde in April 1549 uit Zwitserland met HOPER naar Londen (zie de brieven van HOPER en MICRONIUS in de Epistolae Tigurinae; vergelijk hierboven blz. 22 en 33, en hierachter in de Bijlage, blz. VI).

[4]) Namelijk GUALTERUS DELENUS (WOUTER DEELEN). Deze was geboren te Alkmaar (RUYTINCK, a. w. blz. 17). Hij had reeds in het jaar 1540 groote blijken van geleerdheid gegeven, toen hij te Londen een N. Testament in het Latijn in 4° uitgaf, opgedragen aan koning HENDRIK VIII,

intendent, zooals men het noemt, of opziener van 's Konings wege, hebben wij den heer à LASCO, die aan het hoofd staat van de beide kerken. De verkiezing van predikanten, ouderlingen en diakenen berust geheel bij de kerken, maar de verkozen predikanten en ook de Superintendent moeten den Koning ter bevestiging worden voorgedragen. Dit is de hoofdsom van den Koninklijken, echt authentieken brief, dien wij bezitten. Het beteekent voorwaar niet weinig, dat wij bevrijd zijn van het juk der Bisschoppen; en daarom zij de Heer geprezen tot in eeuwigheid. Amen" [1]).

Doch de vreugde werd spoedig verstoord. De Bisschoppelijken legden hun allerlei zaken in den weg. De kerk moest op 's Konings kosten hersteld worden, maar door den thesaurier des Konings werd de reparatie moedwillig vertraagd. A LASCO vroeg den sleutel, om althans des Zondags dienst te kunnen houden, doch deze werd hem geweigerd met de bepaling, dat zij eerst de onschriftmatigheid der Engelsche kerkgebruiken moesten hebben aangetoond, eer zij vrijheid erlangen zouden, hunne eigene kerk in te richten [2]).

---

waarin de Latijnsche tekst op meer dan zeshonderd plaatsen volgens de Grieksche grondtaal verbeterd was (Is. LE LONG, Boek-zaal der Nederduytsche bybels, Amst. 1732, blz. 717). Hij was „biblioscopus" geweest van HENDRIK VIII (à LASCO aan BULLINGER, bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 468), en had te Brugge ongeveer in 1545 eene gemeente vergaderd, die evenwel door zijne vlucht wederom verloopen was (SCHOOCKIUS, l. l. p. 465).

[1]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 628 seq.

[2]) Epistolae Tigurinae, p. 370; Original Letters, vol. I, p. 569.

Intusschen verschafte de goedheid van eenige Londensche burgers hun zoolang een ander kerkgebouw.

Op den 21sten September begon de dienst. De kerk was al spoedig te klein. Nadat men besloten had tot het instellen van een kerkeraad, werden op den 5den October vier ouderlingen bevestigd naar de Apostolische ordening. Hunne taak was, de dienaren bij te staan, niet in de bediening des Woords, maar in het waken voor de leer en de zeden in de kerk. Een hunner was JOANNES UTENHOVE. Zij werden ingewijd met openbare gebeden en oplegging der handen. Eene week later werden er vier diakenen verkozen, die de zorg hadden voor de »arme ballingen van Christus". Hunne bevestiging geschiedde op dezelfde wijze als bij de diakenen, die door de Apostelen waren ingesteld [1]).

De Bisschoppen zaten niet stil. Tot groote teleurstelling voor alle leden der Gereformeerde gemeente, bewerkten zij eindelijk bij den Bijzonderen Raad des Konings, dat de kerk der ballingen zich had te schikken naar de Engelsche ceremoniën. Deze werden echter voor allen, die de vroomheid zochten, onverdragelijk geacht [2]). A LASCO deed zijn best, om de verloren vrijheid te herwinnen, maar hij slaagde daarin niet. Ook UTENHOVE deed het zijne. Hij had in November van het vorige jaar CALVIJN aangeraden, den koning van Engeland in de opdracht van een Commentaar eens op te wekken tot volharding in het werk der Kerkhervorming [3]). Toen nu CALVIJN ge-

---

[1]) Epist. Tigur., p. 371; Orig. Lett., p. 570 seq.

[2]) Epist. Tigur., p. 370 seq.; Orig. Lett., p. 373; Corpus Reformatorum, Calv. opp. XIII, p. 643 seq.

[3]) L. l., Calv. opp. XIII, p. 474.

vraagd had, welke ongeveer de inhoud van zulk een brief moest wezen, had UTENHOVE daarop in het laatst van Augustus 1550 geantwoord met eene korte uiteenzetting van die zaken, welke den Koning het meest dienden te worden aanbevolen [1]). In de vreugde over het pas verkregen charter bekleedden de kerken der vreemdelingen in die uiteenzetting eene kleine plaats. Maar spoedig werd het anders. In November schreef hij aan CALVIJN: »Of gij uwen commentaar op Jesaia den Koning reeds hebt opgedragen, weet ik niet..... Intusschen laat niet na, bid ik u, de uitstekende vroomheid te prijzen, die hij getoond heeft in het schenken van de kerk der vreemdelingen, welke in alle zuiverheid naar Gods Woord bestaat. Dan zal het niet ongepast zijn, dit feit en de kerk zelve, hare noodzakelijkheid en haar nut, met enkele woorden te verheffen, en ondertusschen, als gij het goed vindt, ook iets bij te brengen tot lof van den heer à LASCO, den Superintendent. Want daar zijn er hier zóóvelen, die ons geluk benijden, dat het te vreezen staat, dat deze onze vrijheid ons nog eens onthomen zal worden, tenzij de Heer het goddelooze streven en pogen van sommigen verhindere" [2]).

Eindelijk in de voorrede van MARTEN MICRON voor »De Christelicke Ordinancien der Nederlantscher Ghemeynten Christi" van het jaar 1554, wordt verhaald, dat het »rein" gebruik van Doop en Avondmaal is verkregen [3]).

---

[1]) L. l, Calv. opp. XIII, p. 627.
[2]) L. l., Calv. opp. XIII, p. 658.
[3]) „Eindelick, doer de ghenaede Gods, hebben wy 't rein gebruyck des Doops, ende oock des Nachtmaels vercreghen;

Nog eene derde kerkstichtiug van UTENHOVE moet ik hier kortelijk vermelden. Boven [1]) hebben wij gezien, dat de vriendschap tusschen UTENHOVE en POLLANUS eenigszins verkoelde, doordat laatstgenoemde met FALESIUS en CALVIJN in onmin geraakt was. Reeds in Januari 1548 was hij weder met UTENHOVE verzoend [2]). UTENHOVE bewerkte ook de verzoening tusschen DRYANDER en POLLANUS, en waarschijnlijk is laatstgenoemde door UTENHOVE's bemiddeling ook weder in zijn ambt te Straatsburg hersteld. Er gaat geen licht op over de klachten der vrienden te Bazel, dat FALESIUS eenige broeders slecht had behandeld, en twee jonge dochters, die volstrekt niet aan hem verwant waren en ook niet onder zijne voogdij stonden, liefdeloos behandelde en wederrechtelijk bij zich hield, waarom UTENHOVE DRYANDER aanried, haar gerust mede te nemen naar Straatsburg [3]). Doch ook dit kan hebben medegewerkt, om UTENHOVE voor POULAIN allengs gunstiger te stemmen. Bovendien kan hij hebben ingezien, dat de lasteringen van DE FALAIS tegen POLLANUS wat ver gingen; want ook CALVIJN spoorde FALESIUS zóó herhaaldelijk aan, hem liever met rust te laten, dat het den schijn heeft, alsof ook hij de altijd durende beschimpingen eenigszins onrechtvaardig vond [4]). En het was ook erg. Zelfs tot in Engeland

---

hoewel dat wy deselue doer den swaren wederstandt, die ons Sathan was doende, een groote wyle hebben moeten deruen (Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 44).

[1]) Blz. 23.

[2]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. VI.

[3]) T. a. p.

[4]) Zie bijv. CALVIN à M. DE FALAIS, 23 Dec. 1547 (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XII, p. 635): „Je suis tousiours dadvis que vous laissez Valerand pour tel quil est,

heeft De Falais hem met zijn laster vervolgd, zoodat hij hem ook daar het predikambt dreigde onmogelijk te maken [1]).

Het is mij niet gebleken, dat Utenhove met Falesius bepaald in onmin is geraakt. Uit Straatsburg schreef hij aan Coelius [2]) over de ongelukkige lotgevallen der broeders De Bourgogne (waarschijnlijk dit, dat de poging om de verbeurdverklaring hunner goederen door het hof van Mechelen te doen herroepen, niet geslaagd was), en nog in Engeland verkeerde hij met François De Bourgogne [3]). Doch hij nam het op voor Poulain en heeft hem ook inderdaad, overeenkomstig zijn wensch, aan eene andere betrekking geholpen. In Januari 1549 beval hij hem Petrus Martyr te Oxford aan. Deze beloofde, dat hij trachten zou, aan deze aanbeveling gevolg te verleenen; maar hij kon niets zekers toezeggen. Immers op dat tijdstip waren er te Oxford geene plaatsen beschikbaar. Daar echter binnenkort de kanselier der Academie in de stad verwacht werd, zou hij zijn best doen, dien invloedrijken man gunstig voor hem te stemmen [4]).

Neantmoins quon nayt pas occasion de dire, que vous lempeschez de servir a Dieu. Sil offre moien ou on le puisse supporter sans blesser ce qui doit estre maintenu en son entier, que vous luy concediez ce qui vous sera possible. Voila le tout."

[1]) Poulain aan Calvijn, 28 Mei 1553 (l. l., Calvini opera, tom. XIV, p. 537).

[2]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. IX.

[3]) Zie het Corpus Reformatorum, Calv. opp. XIII, p. 626 en 666 (Epist. Tigur., p. 474; Orig. Lett., II, p. 730); XIV, p. 258 en 263 (Epist. Tigur., p. 474 seq.; Orig. Lett., p. 731 seq.).

[4]) Zie bij Gerdes, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 665.

Wat hiervan geworden is, weet ik niet, maar spoedig kwam er eene andere plaats voor POULAIN open. Te Glastonbury (Glastonia) in het graafschap Somerset (in den Zuidwest-hoek van Engeland) was eene oude abdij, die de Hertog zich had laten toewijzen. Daarheen had hij in 1550 eene kolonie Vlaamsche wevers geleid; POULAIN stelde hij aan tot hun predikant en superintendent, in het begin van 1551 [1]). Het is waarschijnlijk, dat POULAIN deze aanstelling door middel van UTENHOVE zal hebben verkregen, daar deze goed bekend was bij CRANMER, een der voornaamste beschermers der wevers van den hertog van Somerset [2]).

Dat UTENHOVE een groot aandeel had in de stichting van drie gemeenten, van de Waalsche te Canterbury, de dubbele te Londen, en de Waalsche te Glastonbury, bewijst wel, dat hij vol ijver was voor de zaak des Evangelies. Dien ijver heeft hij vooral gewijd aan de Nederlandsche gemeente, waarin hij het ouderlingsambt bekleedde. Die betrekking had hij lief. Kort vóórdat hij werd verkozen, verkreeg HOPER van den Koning de bisschopswaardigheid van Glocester. UTENHOVE was van plan, met hem mede te gaan, maar toen hij ouderling was geworden, moest hij dat uitstellen [3]). Hieruit blijkt, dat hij de zaak ernstig

[1]) POLLANUS aan CALVIJN, 7 Maart 1552, in het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIV, p. 300 (Epist. Tigur., p. 478; Orig. Lett., p. 737). Zie verder de contracten tusschen Somerset en de wevers in STRYPE's Cranmer (o. a. aangehaald door BURN, p. 90—92).

[2]) BURN, p. 90—93.

[3]) Epistolae Tigurinae, p. 367 en 372; Original Letters, vol. II, p. 565 en 572.

opvatte, gelijk ook overigens de betrekking van ouderling toen gewichtiger was dan thans. Doch de acten van den Kerkeraad uit dien tijd zijn verloren gegaan, en wij hebben van zijne werkzaamheid voor de gemeente in deze jaren alleen nog zijne geschriften tot bewijs.

Die geschriften zijn trouwens belangrijk genoeg. Om te beginnen noem ik zijne vertaling van de eerste Nederlandsche Geloofsbelijdenis, d. i. van het »Compendium Doctrinae de vera unicaque Dei et Christi Ecclesia, eiusque fide et confessione pura" [1]), door de »dienaren" der Londensche gemeente vervaardigd [2]). De titel der vertaling van UTENHOVE is niet met volkomen zekerheid bekend [3]). Voor zoover wij hem ken-

[1]) Het vervolg van den titel luidt: „in qua Peregrinorum Ecclesia Londini instituta est, autoritate atque assensu Sacrae Maiestatis Regiae. Quem Deus Opt. Max. ad singulare Ecclesiae suae decus ornamentum ac defensionem (per gratiam suam) servet, gubernet et fortunet. Amen. Una cum publicis precibus eiusdem Ecclesiae. Matt. 10. Qui vos recipit, me recipit. Londini, excudebatur, in Officina Stephani Mirdmanni. 1551. (Cum privilegio ad imprimendum solum)." Zie Dr. KUYPER, Joannis a Lasco opera, tom. II, p. 285; verg. tom. I, Praefatio, p. LXXVIII.

[2]) Het bewijs, dat à LASCO alleen de vervaardiger zou zijn, heeft Dr. KUYPER in de „Praefatio" van zijn meergenoemd werk niet geleverd. A LASCO zelf spreekt altijd van onze, nooit van mijne confessie.

[3]) Een Cort Begrijp der Leeringhen, van die waerachtighe ende eender Ghemeynten Gods ende Christi, ende van 't Gheloue ende Belijdinghe, dewelcke door de Ghemeynte der Wytlandischen te Londen ingestelt is. Met een voorrede van Ian a Lasco, Superintendent en die andere dienaren der wtlandischer Gemeynten tot Londen inghestelt aen Prins Eduard den sesten Coning van Engellant etc. met bygevoegde Forme der

nen, schijnt er uit te blijken, dat het werk niet geheel hetzelfde was als het Latijnsche. Hoe dit zij, zeker is het, dat de overzetter, taalkundig gesproken, niet zonder zekere vrijheid is te werk gegaan; hij zelf

---

gemeyn gebeden, die men in de gemeynte der wtlandischen is gebruyckende. Item eenige Psalmen, tien in getale, 1, 2, 3, 51, 103, 120, 124, 125, 127, 130. Het Vader Onse ende Symbolum Apostolorum. Londen by STEUEN MYERDMANN. 1551. Per regalem auctoritatem. — Zoo ongeveer zal de titel van dit boekje geluid hebben, als wij het eerste gedeelte er van, afgedrukt bij Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 25, verbinden met eene geschrevene aanteekening in het unieke bundeltje, dat te Amsterdam bewaard wordt in de bibliotheek der Remonstranten, onder N°. 115. Dr. KUYPER doet het minder juist voorkomen (Joannis a Lasco opera, Praef. p. LXXIX), alsof de titel aldaar geheel staat afgeschreven. Achter den gewonen titel van den druk van 1565 volgt eenvoudig: „eerst gedruckt te Londen bij STEVEN MIJERDMANN MDL., met eene voorrede van IAN A LASCO' enz. Bovendien staat er „gemeyn" (niet „gemeyner") „onse" (niet „onze") en „Apostolorum" (niet „Apostolicum"). Verder zij verklaard, dat Dr. KUYPER (evenals ik in navolging van hem) overal y heeft afgedrukt, waar eigenlijk ij staat, wijl dit zeer wel eene fout van den afschrijver kan wezen. Zelfs het geheele bundeltje is door Dr. KUYPER (l. l. p. LXXX seq.) eenigszins onvolledig beschreven. Het bevat 1°. den [grooten] Catechismus van Londen, 20 Sept. 1558; 2°. „Hoe langhe het sy dat de bouckdruckerie, oft printerie gheuonden sy"; 3°. „Bevvijs vvter Goddelicker schrift vvarom wij segghen datmen die ionghe kinderen der Ghemeenten oock doopen sal"; 4°. „De kleyne Catechismus, oft Kinderleere" door MARTEN MICRON, 1558; 5°. „Een korte ondersoeckinge des gheloofs" enz., 1558; 6°. „26 Psalmen ende ander ghesangen" enz. Emden, GELLIUS CTEMATIUS, 28 Jan. 1558 (Is. LE LONG, a. w. blz. 70); 7°. Vier gebeden (Een ghebedt t' smorghens in 't opstaen. Ghebedt t' savendts in 't slapen gaen. Ghebedt voor eten. Ghebedt na eten); 8°. „Andere 26 Psalmen Dauidis nieuwelick toeghemaeckt ende op dicht ghestelt by den seluen Autheur

heeft dit ergens getuigd [1]). Ik houd het er voor, dat de Latijnsche editie meer bepaald bestemd was, om de buitenwereld te doen weten, welke leer men in de vreemdelingen-gemeente beleed [2]), terwijl de Nederlandsche diende tot kerkgebruik en misschien hier en daar meer voor de praktijk was ingericht.

De editie van 1553 [3]) is mij even onbekend als die van 1551. De uitgave van 1565 wijkt nog sterker af van het Latijnsche werk [4]), maar ik weet niet, welk aandeel UTENHOVE in die uitgave gehad heeft. Door de Inquisitie van den hertog VAN ALVA werd deze geloofsbelijdenis geplaatst op de lijst der verboden boeken [5]).

Dat UTENHOVE de vertaler was van deze Geloofsbelijdenis, blijkt uit eene ook in een ander opzicht merkwaardige plaats in zijne voorrede voor den grooten Catechismus [6]). Want à LASCO en de predikanten

---

I. V." enz. An. 1559 (bij G. VAN DER ERVEN. Zie Is. LE LONG, a. w. blz. 71); 9°. „11 Andere psalmen door I. V. Autheur der Duytscher ghemeynten (die te Londen was) sangboeck", An. 1559 (een zelfs aan Is. LE LONG onbekende tweede druk; zie bij hem blz. 70); 10°. De Geloofsbelijdenis. De nummers 1, 2, 3 en 8 vormen ook een bundeltje in de bibliotheek der Universiteit te Utrecht.

[1]) Namelijk in zijne Voorrede voor den Catechimus van Londen. Zie Dr. KUYPER, l. l. tom. II, p. 346, 347; verg. tom. I, Praef. p. LXXIX.

[2]) Dr. KUYPER, l l. Praef. p. LXXVI, en tom. II. p. 346.

[3]) UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, p. 166.

[4]) Dr. KUYPER, l. l. Praef. p. LXXX, en tom. II, p. 293—333.

[5]) Zie Appendix ad Catal. libr. prohibit. A° 1569 in Octavo, p. 82, aangehaald bij Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 25.

[6]) Dr. KUYPER, l. l. Praef. p. LXXIX, en vol. II, p. 347. In den vijfden druk van dezen Catechismus, van 20 Sept. 1558, die bewaard wordt in de „bibliotheek der Remonstran-

der gemeente zaten niet stil. Had de geloofsbelijdenis ten doel, de »ketters" te onderkennen, doordat ieder die tot de gemeente wenschte toegelaten te worden, haar moest onderteekenen [1]) — men herinnere zich de reden, waarom EDUARD VI zijn charter gaf, n. l. tot beveiliging van het Rijk tegen de Anabaptisten en andere »ketters", — de Catechismus had een tweeledig doel: 1°. de kinderen in de leer te onderwijzen, 2°. aan de eenvoudige gemeenteleden een steun voor hun geloof te geven. »Want", zoo lezen wij, »zonder een handboekje of kort begrip van het waarachtige geloof, kan de gemeene man in de geloofsleer onmogelijk goed onderlegd of bevestigd wezen.... En hierdoor komt het, dat er in deze landen zoovele dolingen en ketterijen zijn opgestaan en de overhand hebben genomen.... Toen de arme vervaarde menschen, uit haat jegens den papistischen godsdienst, dien zij door de klaarheid des Woords als afgoderij erkenden, van de Roomsche kerk begonnen af te wijken, was het hoog noodig, dat hun de waarachtige religie in haren echten vorm door predikatiën of door Goddelijke Schriften verkondigd ware geworden, opdat zij een zekeren leiddraad, in een kort bestek, volgen konden. Maar wijl hun die geweigerd werd, heeft Satan, de

---

ten te Amsterdam onder N°. 115 en ook in de „Bibliotheek der Universiteit te Utrecht, welke druk aan Is. LE LONG waarschijnlijk onbekend was (zie zijn Kort historisch verhaal, blz. 62) en door Dr. KUYPER de derde wordt genoemd (l. l. Praefatio, p. LXXXV seq.), is dit fol. 7. De genoemde voorrede is ook afgedrukt bij Is. LE LONG, a. w., blz. 26—32, maar uit een anderen druk.

[1]) A LASCO aan BULLINGER, 7 Jan. 1551, bij Dr. KUYPER, l. l. p. LXXVII, en tom. II, p. 646; GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 467.

oude vijand der menschen, zijn onkruid door allerlei valsche profeten, onder hen gezaaid, opdat zij dit voor de waarheid aannemen zouden, gelijk zij ook gedaan hebben. Ja, zij zijn door den haat jegens de Pauselijke religie zóóver gekomen, dat zij ook het goede, in de Roomsche kerk overgebleven, met het kwade verworpen hebben, zooals licht valt op te merken in degenen, die de twee naturen in Christus den Heer, de opstanding der dooden en dergelijke leerstukken verloochenen" [1]). Ieder gevoelt, dat hier sprake is van de Anabaptisten, die den Christus Salvator slechts in zijne goddelijke natuur erkenden.

Deels dus tot eene onderwijzing der jeugd, anderdeels tot een middel tegen het insluipen van ketterijen, vertaalde UTENHOVE den Catechismus, »diemen in Oost Vrieslandt is ghebruickende" [2]), en die zonder twijfel door à LASCO was vervaardigd [3]). De titel luidde: »De Catechismus, oft Kinder leere, diemen te Londen, inde Duytsche ghemeynte, is gebruyckende" [4]).

---

[1]) Voorrede van JAN UTENHOVE, in den vijfden druk van dezen Catechismus, fol. 9 v. (bij Dr. KUYPER, l. l. tom. II, p. 349 seq.).

[2]) UTENHOVE in de Voorrede, bij Dr. KUYPER, l. l. tom. II, p. 347, bij Is. LE LONG, Kort Historisch verhaal, blz. 29.

[3]) Het betoog van Dr. KUYPER, l. l. tom. I, Praef. p. LXXXIII—XCII, is klemmend genoeg. Hij bewijst evenwel niet, dat UTENHOVE zal vertaald hebben naar een Latijnsch exemplaar, dat in 1551 gedrukt moest wezen en waarvan geen spoor meer te vinden is. Want de lezer merke ook wel op, dat het Latijn, hetwelk Dr. KUYPER geeft, eene reproductie is. Waarom kan UTENHOVE niet vertaald hebben naar een geschreven exemplaar in de Oost-friesche taal, waarin ook de Catechismus gebruikt werd?

[4]) Het vervolg van den titel luidt aldus: „Psal. 119. Hoe sal een ionghelinck sijn leuen, onstraffelijc leyden? ten

Hij werd door de »grootachtige" kinderen van buiten geleerd; alle Zondagen werd er 's namiddags in de kerk een deel van opgezegd en door den predikant later verklaard en met schriftuurteksten bevestigd [1]).

De zorgen van JAN UTENHOVE en zijne vrienden [2]) strekten zich ook uit tot het kerkgezang. Wij hebben gezien, dat hij reeds in 1548 bezig was met eene we-

---

sij dat hi dat stelle na den eysch ws woordts. Ghedruct tot Londen, by STEUEN MYERDMAN. An. 1551" (Dr. KUYPER, l. l. tom. II, p. 341; verg. tom. I, Praef. p. LXXXV).

[1]) Is. LE LONG, a. w. blz. 34. Twee jaar later verscheen woordelijk dezelfde Catechismus in octavo: „De Catechismus, oft Kinderleere, diemen te Londen, in de Duydtsche Ghemeynte, ghebruyckende is. — Psal. 119, Hoe sal een iongheIinck syn leuen onstraffelyc leyden; tenzy dat hy dat stelle, na den eysch ws wordts. Gedruct tot Londen, by NYCOLAS VAN DEN BERGHE. anno 1553" (Zie dezen titel bij Dr. KUYPER, l. l. tom. I, Praef. p. LXXXV. Een exemplaar berust in de bibliotheek te Emden, Theol. 8. 1323). Alleen de datum van de voorrede is veranderd; „15 Maye, Ao. 1553". Hierdoor komt het, dat zelfs vermaarde schrijvers dezen druk voor den eersten hebben gehouden. Is. LE LONG heeft in vijftig jaren van onderzoek slechts één exemplaar van den eersten druk gezien (Dit is o. a te wijten aan de Inquisitie, die in 1569 dezen Catechismus plaatste op de lijst van verboden boeken in Nederland). Dr. KUYPER was zoo gelukkig, hem opnieuw te kunnen uitgeven. De Catechismus werd te Emden herhaalde malen gedrukt bij GELLIUS CTÈMATIUS, 20 April 1557; item 20 Jan. 1558; item 20 Sept. 1558 (onbekend aan Is. LE LONG); item te Emden (ofschoon het er niet bijstaat) 1563 (Zie Is. LE LONG, a. w. blz. 33 en 68).

[2]) Over de Psalmen, die eerst niet van UTENHOVE zelven waren, maar later zóó door hem omgewerkt, dat zij voor de zijne konden gelden, zie beneden.

tenschappelijke studie der Psalmen [1]). Thans gaf hij daarvan eenige vruchten, door er enkele op rijm te brengen, met passende bekende wijzen (hij zelf zegt, dat hij ze uit »hooger spraken legher gheset" heeft [2]), en zoo werd hij de grondlegger van het kerkgezang der Nederlandsche Gereformeerden.

Wel is waar bestond reeds sinds 1540 de berijming van WILLEM VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, doch daarin waren de Psalmen op wereldsche wijzen gesteld, en ofschoon zij in de vervolgingen goeden dienst deden, doordat zij de ooren der Inquisiteurs gemakkelijk konden misleiden, de diepe ernst der Gereformeerden kon er op den duur geen vrede mede hebben [3]).

Eene nieuwe richting openden de Psalmen van UTENHOVE, die, van een diep religieusen geest doortrokken, ook van Protestantsche eenvoudige wijzen voorzien waren en zonder twijfel der gemeente tot groote stichting strekten bij hare sobere, echt leerzame godsdienstoefeningen, die zoozeer afstaken bij de ijdele vertooningen »des Papistischen religions". Wij zijn geneigd te gelooven, dat, als die eenvoudige ongeleerde lieden [4]), die ter wille van den godsdienst

---

[1]) Zie boven, blz. 22.

[2]) In de voorrede van de „Hondert Psalmen"; zie beneden.

[3]) Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 39.

[4]) Dat er vele ongeleerde lieden onder waren, blijkt o. a. hieruit, dat bijna in ieder Psalmbundeltje eene herleiding voorkomt van Romeinsche tot Arabische cijfers (aldus: I II
1 2
III IV V enz. tot honderd toe), „opdat die des cijfers
3 4 5
ghetal noch niet konnen wijs zijn, souden mogen also te beter leernen de anghewesene plaetsen der Schrift... onuerhindert souken ende vinden". In den tweeden druk van de „25 Psalmen" staat de Bedezang voor de Predikatie gedrukt, en wel op noten, „op dat so die de musijke konnen, den

hun dierbaar vaderland hadden verlaten, op den vreemden bodem bijeenzaten en in hunne moedertaal hun kunsteloos gezang aanhieven tot lof van den God, op wien zij vertrouwden, dat dan de zegen des Almachtigen niet verre kan zijn geweest. Zal daar geen heilige geest hebben gezweefd over de nederige vergadering, die wist, dat niet eene koopbare absolutie, maar alleen zelfstandige vroomheid en persoonlijk vervuld zijn met God den mensch zalig maakt, als zij dit bij de Psalmen gevoegd gezang aanhief:

O God, die du onse Vader bist
door Jesum Christ
Gheef dynen gheest ons allen ghemeyn,
Die ons ter waerheyt leyde.
Verhoor ons doch te deser stondt,
open den mondt
dynes Dienaers dat hy dyn wordt ryen
ende vrymoedich verbreyde.
Daertoe o Heere ghenadichlick,
open onse hert ende ooren
dat wy dat hooren vlyetelick
ende trauwelick bewaren
opdat wy moghen vruchtbaerlick
dynen loff altydt verklaren [1]).

anderen, die se niet konnen, te bet leerden". En in de voorrede der „LXIIII Psalmen" zegt VAN DER ERVEN: „ick heb tot behulp des eenuoudigen, die de noten niet en konnen, de noten achterlatende, de wijse des Psalms bouen eenen yegelicken Psalm gheset, verhopende hier mede den ghemeynen man dienst te doen". Dit alles ziet misschien meer op de Nederlandsche Gereformeerden in het algemeen, maar heeft toch zeker ook gegolden van de Londensche gemeente.

[1]) Zoo luidt de Bedezang voor de Predikatie in de eerste gedrukte recensie, welke voorkomt in den tweeden druk der „25 Psalmen" van 1557. Niet te verwarren met volgende recensies (zie beneden).

Alvorens van deze Psalmberijming af te stappen, moet ik nog zeggen, dat het voor mij onzeker is. welke Psalmen het eerst zijn uitgekomen, die van UTENHOVE of die zijner vrienden, welke gevoegd waren achter de Geloofsbelijdenis [1]) en later in UTENHOVE's boekjes zijn opgenomen [2]); verder, dat zijn eerste bundeltje tot titel had: »Vijf-en-twintig Psalmen end andere Ghesanghen, die men in de Duytsche Ghemeynte te Londen is gebruyckende" [3]), en dat deze der gemeente zóózeer behaagden, dat zij ze al spoedig van buiten kende [4]).

Doch hoeveel UTENHOVE en de zijnen ook reeds gedaan hadden met Geloofsbelijdenis, Catechismus en Psalmberijming, bij het gebruik kwamen nieuwe behoeften te voorschijn. De Groote Catechismus was veel te zwaar voor de kleine kinderen. Ik denk, dat de wakkere HERMES BACKEREEL, de schoolmeester der gemeente [5]), heel wat te doen zal hebben gehad met het dikke leerboek, dat in de uitgave, die ik gezien heb [6]), 107 bladzijden beslaat. In October 1552

[1]) Zie noot 3 op blz. 72 v. hierboven.

[2]) Bij deze Psalmen ontbreken in de uitgaven telkens de beginletters I. V. Eerst in de editie van 1566 worden zij niet meer van UTENHOVE's werken afgescheiden. Hij had ze toen geheel omgewerkt (zie beneden).

[3]) Het vervolg van den titel is: „Col. III. c. Het woordt Christi wone in v rijcklick in allerley Wysheit: Leeret ende vermanet malckanderen, ende singet mit Psalmen ende Lofzanghen ende Gheestelicken Liedeckens in Ghenade den Here in uwen herten". Zie Is. LE LONG, a. w. blz. 38.

[4]) UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, p. 117.

[5]) UTENHOVIUS, l. l. p. 100, 101—104, 122.

[6]) Het was de vijfde, bij CTEMATIUS, 20 Sept. 1558. Dit exemplaar berust in de Utrechtsche bibliotheek en is gebon-

verscheen dan ook de Kleine Catechismus van MARTEN MICRON, die aan eene groote behoefte voldeed. Hij kreeg eene plaats in de psalmboekjes der gemeente [1]), en vooral door de ouders werden de kinderen van vijf tot zes jaar in dezen Catechismus onderwezen, nadat zij eerst het »Onze Vader" en de »Apostolische geloofsbelijdenis" van buiten geleerd hadden, vóórdat zij nog naar school gingen. Tweemaal 's jaars, den laatsten Zondag in Februari en in Augustus, werden de namen der kinderen door de predikanten opgeteekend, en op den eersten Zondag in Maart en in September werden zij uit den Kleinen Catechismus ondervraagd [2]).

Nog in eene andere richting was men werkzaam aan het tot stand brengen van een volledig kerkboek. Reeds meer dan eens heb ik er aan herinnerd, dat de stichting der Nederlandsche Gereformeerde gemeente ook strekte, om een bolwerk te stellen tegen de Anabaptisten en andere ketters. Niemand mocht zich in eene Engelsche stad vestigen, tenzij hij eerst eene belijdenis van zijn geloof had afgelegd bij de predikanten der Waalsche of der Hollandsche kerk [3]), en ieder, die tot de kerk te Londen wilde behooren,

---

den voor de „Andere 26 Psalmen." Dr. KUYPER kende van deze editie alleen het exemplaar in de bibliotheek der Remonstranten te Amsterdam, in den bundel N°. 115. Zie l. l. tom. I, Praef. p. LXXXVI.

[1]) Zie den in de vorige aanteekening genoemden bundel, verder de „Hondert Psalmen" van UTENHOVE en de „Psalmen Dauidis" van denzelfden.

[2]) Is. LE LONG, a. w. blz. 36.

[3]) Epistolae Tigurinae, p. 378; Original Letters, vol. II, p. 581.

moest de Geloofsbelijdenis onderteekenen [1]). Om nu der gemeente een getuigenis te geven van de gezindheid van nieuw aangekomen leden, werden eenige vragen opgesteld, die zij in eene openbare godsdienstoefening hadden te beantwoorden. De titel van dit werkje luidde aldus: »Een Corte undersouckinghe des Gheloofs, ouer de ghene, die haer tot de Duytsche Ghemeynte, die te Londen is, begheuen willen. Vutghestelt, door de Dienaers derseluer [2]).

Elk, die lid wenschte te worden en deel wilde nemen aan de Sacramenten, moest de antwoorden opzeggen. Kon hij dat nog niet, dan werd hij niet buitengesloten, maar er werd een termijn bepaald, binnen welken hij het vraagboekje beter moest leeren, en dan werd hij opnieuw ondervraagd, zoolang totdat hij de antwoorden geheel van buiten kende. Hun nu, die goed hadden geantwoord, werd gevraagd, of er ook nog iets in de leer der kerk was, waarmede zij het niet volkomen eens waren, en als zij iets voor den dag brachten, werd het uitgelegd en aannemelijk ge-

---

[1]) GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 468; Dr. KUYPER, l. l. tom. I., Praef. p LXXVII, en tom. II, p. 646.

[2]) Het vervolg van den titel van dit boekje in octavo luidt aldus: „Coloss. III. Het Wordt Christi woene rijckelick in U, met alle Wysheit" (zie LE LONG, a w. blz. 37). Het is waarschijnlijk, dat deze „undersouckinghe" in den beginne schriftelijk is gebruikt en eerst later werd uitgegeven. Het jaartal 1553 staat niet op den titel, zooals Is. LE LONG dien opgeeft. Op den Catal. libr. prohibit., p. 88, staat eene uitgave van 1553. Dit zal wellicht de reden zijn, waarom Dr. KUYPER (l. l. Praef. p. C), die ook alleen den titel kent, zooals deze bij LE LONG te vinden is, beweert, dat de eerste uitgave het jaartal 1553 droeg. Het is hoogst waarschijnlijk, maar niet zeker.

maakt. Maar opperden zij geene bezwaren, dan vroeg hun de predikant uit naam der geheele kerk: »Ten eerste, of zij in hun gemoed besloten hadden, de leer van het evangelie van Christus hartelijk aan te hangen naar hun best vermogen, voor zoover zij daaraan in hunne zwakheid konden voldoen; en voorts hun leven naar die leer in te richten, onder verlating van de wereld met al hare aanlokselen en praalvertooningen. Ten andere, of zij bereid waren, vrijwillig en uit eigen beweging zich te onderwerpen aan de kerkelijke tucht naar Gods woord. Eindelijk, of zij alle geschillen, die zij, om welke reden ook, met anderen hadden, van harte wilden ter zijde stellen, en elke christelijke gelegenheid zoeken om ze geheel te vereffenen, indien dit op eenige wijze mogelijk was". Dan antwoordden zij ieder voor zich: »Ja". Daarop werden hunne namen ingeschreven in een daartoe uitsluitend bestemd boek, met bijvoeging van hunne woonplaatsen [1]).

Zooals uit den titel blijkt, is deze »Undersouckinghe" opgesteld door de predikanten der gemeente. Zij volgden hierbij een origineel, door à LASCO in het Latijn vervaardigd, hetwelk een deel uitmaakte van de geheele kerkordening, die hij sedert het jaar 1550 bezig was samen te stellen [2]). Zij werd toen alleen nog schriftelijk gebruikt en stuk voor stuk in de vergaderingen der gemeente onderzocht [3]). De vertaler der »Undersouckinghe" was waarschijnlijk UTENHOVE, die

---

[1]) Zie het slot der Latijnsche uitgave bij Dr. KUYPER, l. l. tom. II, p. 135 seq.

[2]) LE LONG, a. w. blz. 37 en 40; Dr. KUYPER, l. l. tom. I. Praef. p. C.

[3]) LE LONG, a. w. blz. 40; Dr. KUYPER, l. l. tom. II, p. 11 seq.

ook de geheele kerkordening bij fragmenten heeft overgezet [1]).

De kerkeraad ging evenwel bij het vaststellen van den inhoud der »Undersouckinghe" geheel zelfstandig te werk. Slechts op een enkel punt wil ik wijzen, waarin duidelijk uitkomt, dat de leidslieden der Londensche gemeente Zwingliaansch dachten op het stuk van het Avondmaal. De 35ste vraag bij à LASCO luidt: »Quid est Coena Domini?" Het antwoord is: »Coena Domini est Christi Domini institutio, in qua per panis et poculi Coenae participationem salutaris ipsius mors visibiliter suo modo annunciatur". In de »Undersouckinghe" luidt dit: »Wat is het Nachtmael des Heeren?" »Het is een instellinge Christi in de welcke zijn doodt door het eten des ghebroken broods en het drincken des bekers des Heeren verkondicht werdt".

Vraag 36 bij à LASCO is: »Quomodo?" R. »Panis fractio testatur, corpus Christi Domini pro nobis fractum ac in mortem traditum esse, et poculum testatur, sanguinem Christi in morte ipsius pro nobis effusum esse in remissionem peccatorum nostrorum". Vraag en antwoord worden in die »Undersouckinghe" een-

---

[1]) Zie de voorrede van MICRON, bij LE LONG, a. w. blz. 44: „JAN WTENHOUE: die dese Onse teghenwordeghe Ordinantien, in onse Nederlandischer sprake, wten Latijne ouergheset heeft". De publicatie dezer kerkordening nl. geschiedde door MARTEN MICRON. Zij behoort tot een volgend tijdperk, en dit maakt het voor ons onzeker, welken vorm zij reeds in dezen tijd gehad heeft. Het gevoelen van Dr. KUYPER is, dat à LASCO zijne kerkordening sedert het jaar 1551 in het Latijn opstelde, dat zij evenwel der gemeente in het Nederlandsch bij gedeelten werd voorgedragen, en dat UTENHOVE de vertaler was van de losse stukken dezer eerste recensie, die later herhaalde malen werd gewijzigd (Dr. KUYPER, l. l. tom. I, Praef. p. CII—CV).

voudig weggelaten. Dan volgt de 37ste interrogatio: »Quid consolationis affert Coenae usus in Ecclesia Christi?" R.: Quod propter traditum in mortem sacrosanctum corpus Christi et fusum ipsius innocentissimum sanguinem, certissimam habeamus peccatorum omnium remissionem, et quod Coenae Dominicae testimonio pascamur ad vitam aeternam, donata nobis gratuito eius ipsius corporis et sanguinis Christi communione, dum de pane et poculo Coenae participamus, quemadmodum quotidiano cibo et potu corpora hic nostra iuxta cursum naturae sustentantur". En hoe hemelsbreed verschilt hier de »Undersouckinghe". Vraghe: »Wat troost hebt ghy daer in?" Antwoorde: »Dat ick door den offer des lichaems ende bloeds Christi so seker vergiffenisse myner sonden heb, ende gheuoed werde ten eewighen leuen als ick ter tafelen des Heeren het broodt van den Dienaer ghebroken ete, en den beker die my gegeven wordt drincke, en oock als myn lichaem dagelicks door spijse ende dranck natuerlick onderhouden wordt" [1]).

Uit het voorgaande blijkt, dat UTENHOVE al zijne kennis, zijne beste krachten en zijn tijd wijdde aan de zorg voor de gemeente [2]), die onder de Nederlandsch sprekende de eerste was, welke haren dienst

---

[1]) Dr. KUYPER, l. l. tom. II, p. 133 seq., 489 seq. Bij dit alles moet wel in het oog gehouden worden, dat er ook onderscheid kan geweest zijn tusschen de verschillende recensies van à LASCO zelven, waarover men kan nalezen de geleerde Praefatio van Dr. KUYPER, l. l. tom I, p. CII—CVIII.

[2]) Die zorg strekte zich uit tot zelfs over het kerkgereedschap. De gemeente had een avondmaalsbeker noodig. In Augustus 1551 verzocht UTENHOVE BULLINGER, hem er een

geheel vrij mocht inrichten, eene inrichting, die natuurlijk de groote moeilijkheden medebracht, welke aan het nemen van maatregelen voor geheel nieuwe en te voren onbekende toestanden eigen zijn. Er kwam nog bij, dat zij zóóvele vijanden van buiten had, dat zij alleen door innerlijke bestendigheid en sterkte zich kon staande houden. Doch de regeling, die haar Superintent ontwierp en die haar Ouderling gereed maakte, was een hechte grondslag, die haar spoedig eene vaste en veilige plaats verzekerde.

Merkwaardig voor de kennis van UTENHOVE's karakter is de treffende bijzonderheid, dat in al zijne brieven aan BULLINGER en CALVIJN met geen enkel woord gerept wordt van zijne werken in het belang der nieuwe kerkinrichting. Terwijl anderen gewoon waren, de Zwitsersche meesters althans niet onkundig te laten van hunnen arbeid, zwijgt de bescheidene UTENHOVE er geheel van, zoodat wij bij het lezen van zijne brieven geneigd zouden wezen, zijn auteurschap van al de genoemde werken in twijfel te gaan trekken, indien ons niet van elders onbetwistbaar zekere berichten waren bewaard gebleven.

Nadat wij besproken hebben wat UTENHOVE in dezen tijd voor zijne gemeente geweest is, zullen wij thans

te zenden, zooals hij er te Straatsburg een bij BURCHER gezien had. Het was er een zonder veel beeldwerk, en BURCHER zeide dat hij hem uit Zürich ontvangen had. BULLINGER begreep niet, welke soort van beker hij bedoelde. Hij beloofde, BURCHER om inlichtingen te zullen vragen. BULLINGER schijnt het evenwel vergeten te hebben, want nog in Juni 1553 herhaalde UTENHOVE zijn verzoek (Epistolae Tigurinae, p. 383, 386; Original Letters; vol. II, p. 589, 594; GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 432.)

in het kort nagaan, welken invloed hij uitoefende op den gang der Hervorming daarbuiten. Die invloed heeft nooit een officieel karakter gehad. Toch heeft UTENHOVE door zijn omgang met de voornaamste kringen der Hervormingsgezinden, die hem hoogachtten om zijne groote gaven, eene zekere beteekenis voor de geschiedenis der reformatie in Engeland.

Zooals wij reeds hebben opgemerkt, was CRANMER bij het roepen van allerlei bekende vreemdelingen naar Britannië zóó vrijgevig te werk gegaan, dat hij mannen van allerlei richting gevraagd had. Het gevolg was een verschil van gevoelen onder de Hervormers, dat voor de goede zaak zeker niet voordeelig geweest is. Het brandpunt der quaestiën was altijd dit: in hoeverre het behoud van eenige ceremoniën der Roomsche kerk bestaanbaar was met eene wezenlijke hervorming. Op dit punt waren BUCERUS en à LASCO volslagen tegenvoeters. à LASCO was een voorstander van den strengsten Zwitserschen eenvoud, en al wat maar zweefde naar ongeestelijke vormen moest volgens hem worden afgeschaft. BUCERUS daarentegen vond de afschaffing van alle kerkelijke praal wenschelijk; doch, omdat den reinen alles rein is, zag hij niet in, waarom de geloovigen er geen vrede mede zouden hebben, als zij slechts bekend waren met het schadelijk karakter er van. Op verlangen nu van UTENHOVE schreef à LASCO in het jaar 1550 een werkje »over het vermijden van de ongeoorloofde heiligdommen des Pausdoms", waarin hij, zooals UTENHOVE het uitdrukt, »den heer BUCERUS verstrikt in zijn oordeel" [1]).

---

[1]) De titel was: „De fugiendis papatus illicitis sacris". Ten onrechte heeft Dr. KUYPER (die het werkje uitgaf in Joannis à Lasco opera, tom. I, pag. 68—92) gegist,

UTENHOVE [1]) vertaalde het in het Fransch onder dezen titel: »Aduis de Iean à Lasco, Baron de Poloigne, Superintendent des Eglises Estrangeres qui sont à Londres, assavoir si'l est licite à l'homme chretien, aucunement assister aux services Papistiques et principalement aux messes, apres avoir cogneu par la parole de Dieu l'impiété du Papisme" [2]). Waartoe juist die Fransche vertaling moest dienen, weet ik niet. Ik gis, dat UTENHOVE te weinig Engelsch kende, om eene overzetting in die taal te leveren, maar vooral dat hij eene Fransche vertaling het beste middel achtte, om het werkje door het grootst mogelijk aantal belangstellenden, tot in Frankrijk en Zwitserland toe, te doen lezen.

Bij de revisie van het »Book of Common Prayer", die na allerlei wijzigingen in April 1552 tot stand kwam, heeft CRANMER ook de adviezen van geleerde vreemdelingen ingewonnen [3]). Het is volstrekt onzeker, of ook UTENHOVE door CRANMER geraadpleegd is, maar

dat het reeds in 1546 zou zijn geschreven (l. l. Praef. p. LXVII). De woorden van UTENHOVE in zijn brief aan CALVIJN van 23 Aug. 1550 hebben deze zaak nu opgehelderd: „D. a Lasco... scripsit imo iam aliquid ad meam postulationem de vitandis superstitionibus, in quo perstringit D. Bucerum in suo consilio. Illud ego iam verto in linguam Gallicam, ut excudatur cum plerisque aliis aliorum doctiorum hominum consiliis in eandem sententiam. Si habuissen aliud exemplar, illud iam tibi misissem: verum in aliud tempus erit differendum" (Corpus Reformatorum, Calvini opera tom. XIII, p. 629).

[1]) Zie de voorgaande aanteekening.

[2]) Dr. KUYPER, l. l., Praef. p. LXIX.

[3]) Zie hierover JOHN STRYPE, Memorials of Thomas Cranmer, sometime Archbishop of Canterbury. Collected chieflyfrom Records, Registers, authentic Letters, a. s. o. London, 1694.

dat hij in de zaak heeft gewerkt, blijkt uit deze woorden aan CALVIJN: »HOPER, MICRON en ik hebben het een en ander opgemerkt in het ,Boek der Reformatie van Engeland', hetwelk bij alle vromen afkeuring zal moeten vinden; eene lijst er van vindt gij op het hierbij gevoegde papier. Twijfel er niet aan, het is alles de zuivere waarheid" [1]). Een ander schrijft aan CALVIJN, dat tot de herziening hebben medegewerkt, behalve den bisschop van Canterbury, P. MARTYR, J. à LASCO en JAN CHEKE, »autres notables et savants personnages". Ik moet toegeven, dat het niet waarschijnlijk is, dat UTENHOVE tot die »personnages" heeft behoord, maar onmogelijk is het niet [2]).

Beter ingelicht zijn wij omtrent den invloed, dien UTENHOVE heeft uitgeoefend door zijne correspondentie met CALVIJN. Reeds in 1549 schreef hij: »Indien gij er niet tegen hebt, en gij kunt den tijd vinden, dan zoude ik wel willen verzoeken met het oog op al den tegenspoed, die den jongen Koning overvalt, een ern-

---

[1]) 11 Nov. 1550 (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 659. Vergelijk de noot aldaar).

[2]) Het getuigenis van hem zelven is niet volstrekt betrouwbaar, omdat hij bescheiden genoeg was, zijn eigen naam te kunnen verzwijgen. Hij zegt: „ad [religionem] restituendam summo nunc laborant studio, qui ad hoc per regiam majestatem sunt constituti; inter quos est THOMAS CANTUARIENSIS, JOANNES HOPERUS, JOANNES à LASCO, PETRUS MARTYR, ac multi alii docti ac pii viri. Et quanquam omnes illi, qui numero sunt 32 in omnibus inter se convenire non possunt, spero tamen saniores in doctrina superaturos esse, eo quod rex, qui puram religionem omnino promotam cupit, suam, ubi opus est, auctoritatem interponat (Epistolae Tigurinae, p. 383; Original Letters, vol. II, p. 589 seq.).

stigen brief te schrijven aan Zijne Majesteit, om zijn jeugdig gemoed zoowel te vertroosten als te versterken, opdat het niet op eenige wijze gebroken worde; opdat hij integendeel den tegenspoed moediger te gemoet ga, en niet dulde, dat men hem bevreesd wil maken en doen afzien van zijn ondernomen plan. En twijfel er niet aan, of uwe brieven zullen hem zeer aangenaam wezen, daar uw naam zoowel bij den Koning als bij alle geloovigen, die aan het hof verkeeren, hoog staat aangeschreven. Indien gij den brief mij toezendt, zal ik licht bewerken, dat hij den Koning zelven getrouw in handen wordt gegeven" [1]). Het antwoord bleef lang uit. De bezorgers van brieven waren destijds soms weinig betrouwbaar, en vele verzendingen gingen verloren of werden onderschept. Eerst in Augustus van het volgend jaar bereikten de brieven van CALVIJN den ongeduldig geworden UTENHOVE. Er waren er drie te gelijk en van zóó ouden datum, dat hij er niet uit kon opmaken, of aan zijn verzoek reeds feitelijk gevolg was gegeven. CALVIJN had er wel ooren naar; doch hij was bezorgd, dat zijne ongevraagde adviezen niet welkom zouden wezen. Daarom verhaalde hem UTENHOVE, hoe FRANÇOIS DE BOURGOGNE, de broeder van den bekenden Heer van Falais, toen hij onlangs bij den Koning zijne opwachting maakte, had verteld, dat hij uit Genève was teruggekeerd, waarop de Koning terstond naar CALVIJN's gezondheid gevraagd had en wel met zooveel aandoening, dat men zijne bijzondere

[1]) UTENHOVE aan CALVIJN, 28 Nov. 1549 (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 474).

[2]) Hij had dit later zóó ingekleed, dat hij begeerde, dat CALVIJN zijne commentaren op Jesaja aan EDUARD VI zou opdragen en bovendien nog een particulier schrijven tot hem richten (l. l. p. 626, 658).

genegenheid hieruit alleen reeds kon gissen. Verder beschreef UTENHOVE de gunstige ontvangst, die aan HOPER onlangs was te beurt gevallen, toen hij uit naam van BULLINGER Zijner Majesteit de opdracht van eenige »decades" zijner Sermones overhandigde. Uit al hetwelk CALVIJN gerust kon besluiten, dat hetgeen van hem kwam, niet minder welkom zou zijn.

Ten tweede had CALVIJN tot UTENHOVE de vraag gericht, wat zoo al de inhoud van een dergelijk schrijven diende te wezen. Dit kwam hem voor, alsof Minerva de hulp inriep van een zwijn. Daar CALVIJN het evenwel verzocht had, zou hij er op antwoorden. Onder anderen kon CALVIJN des Konings plan prijzen en hem aanmoedigen tot ijverige volharding, opdat het eenmaal komen mocht tot afschaffing van alle superstitie in de bediening der sacramenten, in het kerkgezang, in het gebruik der ambtskleederen enz. Om verder een einde te maken aan de oproerigheid des lands en aan den afkeer van den waren godsdienst (die niet te verwonderen was, omdat men het volk tot nog toe ongeloofelijk dom had gehouden), moesten door het geheele Rijk vrome bisschoppen worden aangesteld en alle goddelooze bisschoppen afgezet, ja zelfs de prediking moest hun worden verboden. Ten slotte diende de Koning te worden aangemoedigd uit Gods Woord, opdat hij niet mocht terugdeinzen voor den tegenspoed. Want het was niet onmogelijk, dat men hem bedreigde met het misnoegen der machtigste vorsten.

UTENHOVE had er zelfs meer dan goede woorden voor over. Als CALVIJN iets voor den Koning bestemd had, moest hij het maar aan hem zenden, dan zou hij het, zonder eenige onkosten voor CALVIJN, prachtig laten inbinden en te gelijk met zijn particulieren brief

den Koning doen bezorgen [1]). Met zichtbaar ongeduld dringt hij er in November nogmaals op aan, dat toch CALVIJN een brief aan den Koning en aan den hertog van Somerset mocht overzenden, nog vóór de aanstaande Parlementszitting in Januari [2]).

CALVIJN wijdde intusschen niet alleen zijne commentaren op de Kanonieke Brieven, maar ook die op Jesaja aan den koning van Engeland. Nauwelijks had UTENHOVE dit vernomen uit een bericht van CALVIJN, of hij betuigde hem zijne blijdschap. Hij twijfelde er niet aan, of een groot voordeel zou uit die brieven voor het Engelsche rijk voortvloeien, als zij maar beantwoordden aan de op hem gebouwde verwachtingen [3]). De opdracht nu van den commentaar op Jesaja, die geschreven is na UTENHOVE's brief, waarin deze den gewenschten inhoud van zulk een schrijven uiteengezet had, stelde hem niet te leur. CALVIJN had den raad van UTENHOVE geheel gevolgd. Met eene uitvoerige inleiding over Jesaja, komt hij er toe, den Koning met krachtige woorden op te wekken om voort te gaan met hervormen, in weerwil van allen tegenstand [4]).

Behalve voor brieven aan den Koning, hield UTENHOVE ook telkens bij CALVIJN aan voor een schrijven aan den hertog van Somerset, bijv. om hem te winnen voor HOPER, of ook wel om hem in het algemeen

---

1) UTENHOVE aan CALVIJN, 23 Aug. 1550 (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 626 seq.).

2) UTENHOVE aan CALVIJN, 11 Nov. 1550, (l. l. p. 660).

3) Corpus Reformatorum, Calv. opp. XIV, p. 45.

4) „Dedicatio commentarii in Jesaiam." Het stuk is te vinden in het Corpus Reformatorum, Calv. opp. XIII, p. 669 (naar de oorspronkelijke uitgave in groot folio bij J. Crispinus te Genève in 1551).

aan te manen tot krachtiger bevordering van de Hervorming. Daar evenwel CALVIJN ook zonder dit met genoemden hertog brieven heeft gewisseld, zullen wij hierbij niet langer stilstaan.

De zaak, die UTENHOVE in dezen tijd de levendigste belangstelling inboezemde, was die van HOPER. Zoodra deze uit Zwitserland was teruggekeerd, werd hij kapelaan van den hertog van SOMERSET, Lord-Protector van Engeland [1]). Al spoedig trok hij aller aandacht tot zich door zijne groote gaven voor den kansel. Zijne prediking in en bij Londen [2]) maakte spoedig grooten opgang onder menschen van alle standen; zeer velen zelfs van de aanzienlijken werden door hem bekeerd tot het Hervormde geloof, en allen, die de waarheid liefhadden, zelfs Lords en Bisschoppen, droegen hem op de handen. Hij was onvermoeid en deed meer, dan menschelijke krachten schenen toe toe te laten [3]). Doch toen in den zomer van 1550 [4]) de Koning zijne verdiensten erkende door hem het bisdom van Glocester op te dragen, waarin hij weleer monnik was geweest, werd hij het middelpunt van een hevigen strijd. UTENHOVE, die in dezen tijd met HOPER samenwoonde [5]), heeft CALVIJN en BULLINGER

1) J. STRYPE, Historical Memorials chiefly Ecclesiastical and such as concern Religion and the Reformation of it under the Reign and Influence of King EDWARD VI., vol. II (Lond. 1721), Book II, chap. 26, p. 464.

2) STRYPE.

3) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XI seq.

4) Epistolae Tigurinae, p. 431; Original Letters, vol II, p. 665.

5) Epist. Tigur. p. 367; Orig. Lett., p. 564. Hij had eerst

geregeld op de hoogte van dien strijd gehouden, en zoo kort mogelijk zullen wij zijne berichten wedergeven. HOPER nam gaarne het bisschoppelijk ambt aan, maar alleen op voorwaarde, dat het hem geoorloofd zou worden, de bevestiging in de waardigheid te ontvangen zonder omhangen te zijn met de »kleederen", die het ambtsgewaad uitmaken van een bisschop der Engelsche kerk; waarbij ook nog behoorde een staf. Van den Koning en den Bijzonderen Raad (Privy Counsel) kon hij daartoe gemakkelijk vergunning verkrijgen, en de geheele Engelsche adel, voor zoover deze der Hervorming was toegedaan, schaarde zich aan zijne zijde. Maar een hevige tegenstand kwam

---

gewoond bij Sir VALWICH (zie hierachter in de Bijlagen, blz. VIII, en bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III en IV, p. 666), die hem het opzicht over zijn eenigen zoon had toevertrouwd (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 461). Om welke reden hij is verhuisd, weet ik niet. Met het oog op de intieme betrekking, waarin hij tot HOPER stond, behoeft ons dit geenszins te verwonderen. Reeds STRYPE vestigde de aandacht op het vertrouwelijk verkeer van de vriendentrits à LASCO, HOPER en UTENHOVE. Zij brachten soms wel een geheelen dag met elkander door, zoowel om ernstige zaken te bespreken, als om in gezelschap van à LASCO en HOPER'S vrouwen een maaltijd te houden (STRYPE, Ecclesiastical Memorials of King EDWARD VI, Vol. II, Book I, chap. 30). Het is waarschijnlijk dat HOPER door zijne betrekking bij den hertog van Somerset eenigen invloed heeft doen gelden tot het schenken van het bekende Charter van EDUARD VI. Later, toen HOPER naar zijn bisdom ging, heeft UTENHOVE gewoond bij MICRONIUS (Epistolae Tigurinae, p. 372; Original Letters, vol. II, p. 572). Uit deze plaats schijnt te blijken dat MICRONIUS voortdurend en UTENHOVE slechts een tijdlang bij HOPER heeft gewoond. De vrouw van MICRONIUS was de dienstmaagd van HOPER's vrouw (l. l. p. 69; Orig. Lett. p. 108). Nog later woonde UTENHOVE bij à LASCO (UTENHOVE aan BULLINGER, in October 1552, Epist. Tigur., p 385; Orig. Lett., p. 592).

van de zijde der Bisschoppen. Zij zelven hadden indertijd aan het totstandkomen der bestaande inrichting medegewerkt, en het was dus niet te verwonderen, dat zij tegen eene algeheele inbreuk daarop zeer waren gekant. Ofschoon zelfs de Koning en zijne raadslieden wilden, dat men in dit geval zou toegeven, zij hielden vol, dat het een Parlementsbesluit was en alleen door een nieuw Parlementsbesluit kon veranderd worden. Hun tegenstand is overigens vooral dáárom niet onbegrijpelijk, omdat zij maar al te goed wisten, wat zij van het triomfeeren der beginselen van Hoper te wachten hadden. Het was hem te doen, om alles terug te brengen tot den eenvoudigen toestand der oudste Christelijke kerk, en het was te voorzien, waar dan de uiterlijke heerlijkheden hunner bisschoppelijke waardigheid zouden blijven.

Beide partijen kregen nu bevel, hunne redenen schriftelijk bij den Koning en diens Raad in te dienen. De argumenten der Bisschoppen kwamen neder op deze twee: 1°. de kleederen zijn adiaphora; nu ze er eenmaal zijn, mag men ze gebruiken; 2°. de koninklijke Majesteit heeft ze voorgeschreven.

Hoper bracht daartegen in: 1°. dat het dragen der kleederen superstitieus was, de eenheid der broederen te niet deed en de waardigheid van het priesterschap van Christus den Heer verduisterde; 2°. dat der overheid geen macht toekwam tegen, maar wel vóór de waarheid; dat de vorm van de bevestiging der »Dienaren" geene staatszaak was, maar gezocht moet worden in Gods Woord en in het gebruik der Apostelen.

Terwijl de adel zóózeer op zijne hand was, dat hij zijne bevestiging nog wilde doordrijven vóór de aanstaande Parlementszitting, zoodat Hoper er dan zelf eene stem zou hebben, deden de Bisschoppen hun best

om hem bij den Koninklijken Raad verdacht te maken. Zij klaagden hem aan van rebellie en van oproer tegen de besluiten des Konings, waarbij zij de vrees opperden, dat zijn voorbeeld aanstekelijk zou zijn voor het volk. Zij wisten het in korten tijd zóóver te brengen, dat bijna de geheele Bijzondere Raad tegen HOPER was ingenomen. In die dagen verkeerde ook het Privilegie der vreemdelingen-gemeente in groot gevaar, en toen was het, dat hun de vrije inrichting van Doop en Avondmaal werd ontnomen [1]). Bijna de geheele Bijzondere Raad scheen HOPER te willen dwingen tot het toelaten der »kleederen" bij zijne wijding.

Met groote verontwaardiging deelde UTENHOVE dit aan CALVIJN mede. Hij vond het zeer te betreuren voor een man, die in het laatste halfjaar met zijne prediking het Rijk meer voordeel gedaan had dan al de Bisschoppen met hunne kleederen ooit zouden doen. Het kwam hem voor, dat het verwijt van ongehoorzaamheid aan den Koning den Bisschoppen allerminst paste, omdat nog nooit één hunner het volk ernstig tot gehoorzaamheid vermaand had.

HOPER bleef ongevoelig voor de bedreigingen der Bisschoppen en de overredingen van den Privy Counsel. Men heeft zelfs het advies van BUCERUS en PETRUS MARTIJR ingewonnen, welke beiden de vrijheid der adiaphora bepleitten en HOPER den raad gaven niet onverzettelijk te blijven [2]). Hij volhardde echter bij

[1]) MICRONIUS aan BULLINGER, 20 Oct. 1550 (Epistolae Tigurinae, p. 372 seq.; Original Letters, vol. II, p. 573; Corpus Reformatorum, Calv. opp. XIII, p. 645).

[2]) Hunne adviezen zijn te vinden in Buceri scripta anglicana, p. 681 (De re vestiaria ad quaest. a Cranmero propositam resp.) cf. p. 705, alsmede in MARTYR, Loci Communes, p. 1085, aangehaald in het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIV, p. 99.

zijne weigering, en zijne kans van slagen werd hoe langer hoe kleiner. In November werd hem op bevel van den Koninklijken Raad de kansel ontzegd en hij kreeg huis-arrest. Toen hij zich hierom niet bekreunde, werd hij in het midden van Januari 1551 aan CRAMMER ter bewaking gegeven. Nog altijd bleef hij standvastig. In het einde van Januari werd hij in boeien gesloten en in den kerker geworpen. Toen hij hierin ongeveer veertien dagen gezucht had, heeft hij zich plotseling voor de hardnekkige weigering der Bisschoppen gewonnen gegeven en zijne zaak onderworpen aan het oordeel van den Koninklijken Raad, en zoo is het geschied, dat hij in het midden der vasten op de gebruikelijke wijze is gewijd, »tot groote spijt van alle vromen en tot ernstigen aanstoot voor vele menschen".

UTENHOVE durfde het aan CALVIJN niet schrijven; wèl aan BULLINGER, omdat hij wist, dat deze innig aan HOPER gehecht was. Heel lang had hij geaarzeld, of hij het doen mocht van iemand, met wien hij als zijn trouwe vriend omging; doch hij had bedacht, dat zelfs in de Heilige Schrift de verkeerde daden van profeten noch van Apostelen verzwegen worden. Aan den anderen kant wilde hij, dat BULLINGER met geen enkel woord aan HOPER zou doen blijken, dat hij het gebeurde van UTENHOVE wist. Hij achtte het ook niet noodig, heel veel vermaningen tot HOPER te richten; doch mocht BULLINGER besluiten, toch het een en ander aan hem te schrijven, dan vond hij het uitstekend, op voorwaarde, dat hij alleen zou zeggen, dat de zaak hem door »een vriend" was medegedeeld.

HOPER vertrok spoedig naar zijn bisdom, en al ras hoorden de vrienden, dat hij in de vervulling zijner taak een buitengewonen ijver ontwikkelde.

7

UTENHOVE, die reeds bij zijne benoeming met hem had willen medegaan, was van plan, nu althans eenige weken bij hem door te brengen, om, indien het noodig was, hem in zijn ambt van dienst te kunnen zijn, als hij maar verlof kon krijgen van zijne gemeente [1]). Wat hiervan gekomen is, kan ik niet zeggen. Vermoedelijk zullen de vele bezigheden voor de inrichting der gemeente en zijne ongesteldheid in het najaar [2]) hem verhinderd hebben, aan zijn lang gekoesterd voornemen gevolg te geven. Eerst in de maand Juli van 1552 heeft hij Londen verlaten voor eene reis naar de schoone oevers van de Severn [3]). De gunst voor HOPER aan het Hof was langzamerhand weder gestegen, en het bisdom Worcester was thans met dat van Glocester vereenigd [4]). Toen hij de nieuwe helft van zijn bisdom ging bezoeken, reisde UTENHOVE met hem mede [5]). Dezelfde hervormende maatregelen, die hij het vorig jaar had toegepast in Glocester, bracht hij nu in praktijk in Worcester. Hij had hierbij te kampen met groote moeilijkheden, vooral met de bekrompenheid der geestelijken. Hij legde o. a. ieder hunner eenige vragen voor, bijv. hoeveel geboden er zijn, waar zij geschreven staan, of zij ze konden op-

---

[1]) Zie voor het bovenstaande verhaal het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 629 seq. (Epistolae Tigurinae, p. 372 seq.; Original Letters, vol. II, p. 572); XIV, p. 45 seq., p. 98—100 (Epistolae Tigurinae, p. 380—383; Original Letters, vol. II, p. 584—589).

[2]) Epistolae Tigurinae, p. 376; Original Letters, vol. II, p. 578.

[3]) Epist. Tigur. p. 384; Orig. Lett., p. 591.

[4]) J. STRYPE, Ecclesiastic Memorials of King Edward VI, vol. II, Book II, chap. 26, p. 464.

zeggen. Doch hij werd verbaasd door hunne antwoorden. Er waren er, die het Onze Vader in het Latijn konden opzeggen, maar niet in het Engelsch. Slechts enkelen kenden de Tien Geboden van buiten. En maar weinigen konden de Artikelen des Geloofs uit de Schrift bewijzen; »dat lag niet op hun weg" [1]). UTENHOVE, die zeven weken bij hem vertoefde, bewonderde den ijver van zijn vriend, die met inspanning van alle krachten werkte voor de hervorming der Kerk.

Hij heeft er zijn leven voor gegeven. Toen in het volgend jaar de Katholieke MARIA, de dochter der verstootene Spaansche, meesteresse werd van den troon van Engeland, was HOPER een harer eerste slachtoffers. Niet heel lang duurde het, of de martelaar, die als een profeet geweest was onder het volk, zond uit zijn engen kerker den laatsten groet aan UTENHOVE en diens Gereformeerde broeders, wachtende op een schoonen dood [2]).

Ook voor UTENHOVE begint thans een tijd van lange en zware beproeving. Eene hevige ziekte dreigde zijn gestel, dat reeds dikwijls geleden had, voorgoed te zullen ondermijnen. à LASCO, die hem herbergde in zijne woning, en MICRONIUS, beider getrouwe metgezel, vreesden den hoogbegaafden vriend te zullen verliezen. Doch hij keerde nog als van den rand des grafs terug. Hoe opgewekt is de toon van den herstellende tot zijne bekenden in het verre Zwitserland! Blijkbaar

---

[1]) STRYPE, l. c. chap. 14, p. 354; STRYPE, Cranmer, Book II, chap. 18, p. 218—220.

[2]) Epistolae Tigurinae, p. 65; Original Letters, vol. I, p. 102: S. A. GABBEMA, Epistolarum centuriae tres, p. 116.

had hij geen voorgevoel van den nieuwen slag, die hem boven het hoofd hing. Reeds lang had de jonge Koning zwaar gehoest; ook was hij ernstig ongesteld geweest. Maar de blijde tijding kwam, dat de toestand zijner Majesteit verbeterde. Had ook zijne ziekte veler bezorgdheid gaande gemaakt, en bestond er weinig kans, dat hij nog vóór het einde van den zomer geheel genezen zou zijn, de vrees voor het verlies van den eersten steunpilaar der Hervorming in Engeland was geweken [1]).

Doch plotseling, juist eene maand later, op den 6den Juli van het jaar 1553, stierf de Koning, en het met zooveel moeite verrezen gebouw waggelde terstond op zijne grondslagen. En het viel. Want de Protestantsche zestienjarige JANE GRAY, die hare rechten op den troon slechts aan het testament van EDUARD VI ontleende, was machteloos, zoodra zij koningin werd. Bijna al de leden van den Engelschen adel, die het testament van EDUARD hadden onderteekend, waren heimelijk zijner Roomsche Zuster toegedaan. In tien dagen had het koningschap van JANE plaats gemaakt voor dat van MARY, zonder een spoor achter te laten [2]). Het Pausdom werd nu met zoo grooten haast en zulke meedoogenlooze wreedheid hersteld, dat de Gereformeerden zich niet langer veilig gevoelden. Zij beschouwden het als eene redding, dat zij nog konden ontkomen. Doch niemand wist waarheen. Een tweetal

---

[1]) UTENHOVE aan CALVIJN, 6 Juni 1553 (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIV, p. 552 seq.); aan BULLINGER, 7 Juni (Epistolae Tigurinae, p. 385 seq.; Original Letters, vol. II, p. 592—594).

[2]) FUESLINUS, l. l. p. 304—318 (Epistolae Tigurinae, p. 242—247; Original Letters, vol. I, p. 365—374).

ledige Deensche schepen lag op de Theems, om spoedig terug te keeren naar het vaderland. Een straal van flauwe hoop verlevendigde de oogen der ongelukkige ballingen, als zij hunnen blik richtten op het verre Denemarken. Zij hadden zóóveel gehoord van CHRISTIAAN III, die daar met vaste hand de Hervorming invoerde, dat zij meenden op hem te mogen hopen. Zij voorzagen wel, wat aan de inwilliging van hun verzoek om zich in zijn gebied te vestigen, in den weg zou staan, maar zij vertrouwden, dat voor zijne vroomheid dit bezwaar niet ernstig zou wezen; in elk geval konden zij al hunne leeringen uit de Schrift bewijzen, òf zij waren bereid van dwaling overtuigd te worden. Door een overgroot aantal werd de reis naar Denemarken aanvaard [1]). Onder hen was ook UTENHOVE. Deze besloot een belangrijk stuk van zijn leven, terwijl bovendien het verlies van een groot deel van zijn vermogen, dat hij bij een Engelsch koopman had uitgezet, hem het uitzicht in de toekomst donker maakte [2]).

Den 17den September verlieten zij Gravesend (twintig

---

[1]) UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, p. 21.

[2]) Zie hierboven, blz. 17 v. In November 1549 schreef hij aan CALVIJN, om diens gevoelen te weten over een belangrijk vraagstuk, dat destijds heel wat hoofden warm maakte. Hij had zelf een klein geschrift opgesteld over de questie, òf en hoeveel procenten iemand van geleend geld mocht eischen zonder te zondigen tegen Gods woord. De koning van Engeland stond een interest van 10 procent toe. UTENHOVE was geneigd, zijn geld uit te zetten bij een Engelsch koopman. Daarom zond hij zijn geschrift aan CALVIJN ter beoordeeling, want indien het strijdig was met den wil Gods, wenschte hij liever te bedelen, dan ongeoorloofde winst te hebben. (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIII, p. 462). Zie verder in de Bijlagen hierachter, blz. XXXVIII.

mijlen van Londen). Die achterbleven, hadden hen tot zoover vergezeld en zeiden hun daar vaarwel, terwijl zij hun met weenend oog in den naam Gods heil toewenschten. Toen de zeilen waren geheschen, beklommen deze broeders en zusters eene rots aan de kust en volgden de vertrekkenden, zoover zij hen zien konden. Daarop gaven zij zich over aan het gebed, aan godsdienstige vermaningen en het zingen van Psalmen, onder vele tranen, en verzamelden inmiddels onder elkander giften voor hunne armen [1]).

De lotgevallen door de schepelingen op de zeereis en later ondervonden, zijn door UTENHOVE zelven te boek gesteld [2]). Aan zijn uitvoerig verhaal, dat zich door eenvoudigen en ongekunstelden toon aanbeveelt, ontleenen wij in het kort de volgende bijzonderheden. In elk schip bevonden zich ongeveer honderd vijf en zeventig menschen, meest van Nederlandsche spraak; er waren echter ook Walen en enkele Engelschen en Schotten onder. Den 4den October werden beiden schepen door een hevigen storm van elkander gescheiden. Het kleinste kwam den 13den October te Elseneur aan (in het Noordelijkst gedeelte van Seeland, aan De Sond). Het grootste schip, waarop o. a. à LASCO, UTENHOVE en MICRONIUS zich bevonden, had drie zware stormen te verduren; de levensmiddelen waren op, toen

---

[1]) PETRUS DELAENUS, de zoon van GUALTERUS, bleef met hen als predikant nog eenige maanden achter. Bij de Walen deed dit FRANCISCUS RIVERIUS, die later te Wezel en te Frankfort Fransch predikant geworden is (l. l. p. 21 seq.).

[2]) Ik bedoel in de reeds meermalen aangehaalde Simplex et fidelis narratio etc. Dit werkje is zeer zeldzaam geworden. Ik gebruikte het exemplaar uit de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, mij welwillend door den Bibliothecaris, Dr. M. F. A. G. CAMPBELL, verstrekt.

men midden door tal van klippen, bij zeer mistig weder, in een verlaten haven van Noorwegen, Flekero geheeten, aankwam [1]). In eenige hutten verkregen de zwervelingen wat vleesch, visch en zoet water, waaraan zij zoo groot gebrek hadden gehad. Zes dagen moesten zij daar op gunstigen wind wachten. Den 13[den] October zeilden zij weder uit. Daags te voren hadden er vijf, uit vrees voor den naderenden honger, de reis te voet door Noorwegen naar Denemarken aanvaard. Men had reeds besloten, dat er nog meer moesten volgen, toen de wind nog bijtijds keerde. Welke moeilijkheden die wintertocht door onbegaanbare bergstreken, door nauwe passen en over rotsen heen aanbood, blijkt hieruit, dat één der vijf, zwart van magerte en meer dood dan levend, eerst na zes maanden te Kopenhagen aankwam. Wat de ingescheepten betreft, twee dagen zwalkten zij op zee. Door tegenwind kwamen zij den 14[den] October weder in eene andere haven van Noorwegen, Malstrand genaamd [2]). Toen zij daar tien dagen gewacht hadden, en er geen hoop kwam op gunstigen wind, zijn à LASCO, UTENHOVE en MICRONIUS in de boot gegaan, ten einde vóór de gestrengheid van den winter den Koning van Denemarken te bereiken, die, zooals het gerucht wilde, teruggegáan was naar het midden van Jutland. Na eene reis van vijf dagen landdden zij te Elseneur met nog eenige broeders, die zich bij hen hadden aangesloten. Kort daarop kwam ook het groote schip, dat zij te Malstrand verlaten hadden, daar aan. A LASCO, MICRONIUS en UTENHOVE togen nu naar Coldingen; drie en dertig Deensche mijlen ver, waar de Koning zich

[1]) L. l. p. 22.
[2]) L. l. p. 23.

ophield. Den 8sten November bereikten zij de plaats hunner bestemming. Hun eerste werk was, den Koning om audientie te verzoeken, met het plan hem te vragen of zij in zijn rijk mochten gaan wonen. Na twee dagen van ongeduldig wachten werden zij aan het hof ontboden. Doch eerst moesten zij eene preek van NOVIOMAGUS, den hofprediker aanhooren, en wel in tegenwoordigheid van den Koning en de Koningin. NOVIOMAGUS schold op allen, die niet erkenden de werkelijke, substantiëele aanwezigheid van het natuurlijke lichaam en bloed van Christus in het brood en den wijn van het Avondmaal [1]). Hij wees hierbij op het altaar [2]). Hun einde was ondergang, zeide hij. Alle vromen moesten zich voor hen wachten, en zij behoorden met den vinger te worden nagewezen. Christus zelf wordt door hen tot een leugenaar gemaakt. Alles, wat in den Bijbel van valsche profeten gezegd wordt, paste hij op de vreemdelingen toe. Na de preek werden zij bij den Koning binnengeleid. Onderweg vroeg een van diens secretarissen, CHRISTOPHORUS genaamd, of de preek hun bevallen was? Nadat nu de Koning hun de hand had gereikt, zette à LASCO het doel hunner komst uiteen [3]) en bood op schrift hun verzoek aan [4]). De Koning behield zich voor, later te antwoorden. Er verliepen enkele dagen, en hoe langer hoe meer gingen hun de oogen open. Zij besloten

---

[1]) „realem iuxta ipsam substantiam corporis et sanguinis Christi naturalis, in pane et vino Coenae, delitescentiam".

[2]) L. l. p. 26.

[3]) L. l. p. 27.

[4]) De supplicatie wordt ingelascht l. l., p. 28—38. Zij is onderteekend door à LASCO, MICRONIUS en UTENHOVE. Men kan haar ook afgedrukt vinden bij Dr. KUYPER, l. l., vol. II, p. 680—684.

nu, niet langer te ontveinzen, dat zij in de rede van NOVIOMAGUS hunne veroordeeling hadden gezien; doch hierbij wilden zij het niet laten blijven. Door bemiddeling van den reeds genoemden Secretaris verzochten zij den Koning, om in zijne tegenwoordigheid een twistgesprek met NOVIOMAGUS te mogen houden [1]). Hierbij hadden zij ongetwijfeld de heimelijke bedoeling, den Koning meer bekend te maken met hetgeen zij waren, want zij gevoelden, dat deze persoonlijk hun niet ongenegen was, maar dat hij door zijn hofprediker en zijne raadslieden, allen strenge Lutheranen, werd verhinderd, volgens zijne natuurlijke neiging te handelen.

In dit gevoelen zijn zij later bevestigd geworden door velerlei bijzonderheden, welke wij hier niet behoeven weder te geven.

Op den 15den November werd hun namens den Koning door diens kanselier en eenige raadslieden bekend gemaakt, dat hij hen zeer beklaagde en zich verblijdde, dat zij niet vervallen waren tot Papisme. De openbare eeredienst evenwel kon hun niet worden toegestaan wegens verscheidenheid van ritus en ceremoniën [2]); 1°. waren de in Denemarken gebruikelijke ritus en ceremoniën gegrond op de Schrift; 2°. zou het toelaten van andere de rust des rijks verstoren; wilden zij de Deensche ritus, ceremoniën en leer volgen, en de koninklijke rechten en openbare verordeningen eerbiedigen, dan konden zij gastvrijheid krijgen; wilden zij vertrekken, zij konden rekenen op 's Konings gunst en aanbeveling [3]). Den volgenden dag werd hun door

---

1) L. l. p. 38 seqq.
2) L. l. p. 41.
3) L. l. p. 42.

de dragers van deze boodschap verzekerd, dat de Vorst nimmer eenigerlei onderhandelingen of twistgesprekken zou toestaan [1]). Zijn eigen inzicht stond zóó vast, dat het niet ongestraft zou blijven, als iemand nog wilde trachten er verandering in te brengen [2]). Zij vonden het zelfs bedenkelijk, er met hunnen gebieder over te spreken [3]). Onze vrienden daarentegen bleven aandringen op het begeerde colloquium en verlangden, dat de Kanselier hun schriftelijk antwoord op de preek van NOVIOMAGUS zou overhandigen, hetwelk hij weigerde [4]). Spoedig daarop evenwel zond de Koning hun een secretaris en liet vragen om dat geschrift. Zij gaven het [5]). De inhoud schijnt aan het hof indruk te hebben gemaakt, want nog op denzelfden dag (16 Nov.), na het ontbijt, kwam NOVIOMAGUS met zijn ambtgenoot HENRICUS BUSCODUCENSIS [6]), twee secretarissen en een van de koninklijke raadslieden, tot de onzen. Na eenige wederzijdsche ophelderingen begon hij zijne preek te verontschuldigen; hij had niets tegen hen gezegd, maar alleen den tekst, dien hij voor zich had, verklaard; deze had geëischt, dat hij voornamelijk handelde over »de valsche leeraars" [7]). Zij wederlegden

---

[1]) L. l. p. 48.

[2]) L. l. p. 49.

[3]) L. l. p. 50.

[4]) L. l. p. 51.

[5]) Het had tot titel: *Annotata in concionem P. Nouiomagi*, habitam coram Christiano, Rege Daniae, 10 Nouembris die, Anno 1553, super loco Pauli Apostoli: Pariter estote imitatores mei, usque ad finem Cap. Philippens. 3. (L. l. p. 52—72).

[6]) Deze BUSCODUCENSIS was nog wel een Nederlander, de waardige broeder van NICOLAAS, die den Gereformeerden te Wezel zooveel leed heeft gedaan. Zie hierboven, blz. 20.

[7]) UTENHOVIUS, *Simplex et fidelis narratio*, p. 73—75.

hem met zijne eigene woorden. Hoe moet het hun wel te moede geweest zijn, toen NOVIOMAGUS o. a. tot zijne verschooning zeide: »Uwe kerk is bij mijnen Koning zeer ernstig beschuldigd, dat het Avondmaal door u te Londen op al te oneerbiedige wijze werd bediend, en dat er velerlei meeningen en secten onder u waren. En daarom was reeds vóór uwe aankomst door den Koning en zijne raadslieden bepaald, wat men u antwoorden zou" [1]).

Daarop betuigden de beide hofpredikers, dat zij de lotgevallen der vluchtelingen en van hunne kerk van harte betreurden, en dat zij wel wenschten, dat men zachter met hen handelde, maar dat zelfs de Koning in deze zaak niet doen kon, wat hij wilde, want dat bij hen de macht des Konings niet zoo groot was als in Engeland, daar hij zelf door zekere wettelijke bepalingen in het bestuur des rijks werd beperkt. Wat echter à LASCO en de zijnen betrof, er was geen twijfel aan, of de Koning zou Papisten in zijn rijk nog eerder dulden dan hen. Zij persoonlijk (nl. NOVIOMAGUS, BUSCODUCENSIS en hun gezelschap) verlangden sterk, dat er aan dezen strijd over het Avondmaal een goed einde kwam [2]). Dit gesprek liep dan ook tamelijk kalm af. NOVIOMAGUS beloofde, dat hij den volgenden dag zou terugkomen en op het geschrift stuk voor stuk antwoorden. Zij allen zouden den Koning zoeken over te halen, zoowel tot het bijeenroepen van geleerden voor het beslechten van de geschillen over de leer, als tot het verkrijgen van eene vrije overwintering voor de Londensche kerken [3]).

---

[1]) L. l. p. 86.
[2]) L. l. p. 91.
[3]) L. l. p. 93.

Op etenstijd evenwel, terwijl à LASCO, UTENHOVE en MICRONIUS in hunne herberg aan tafel zaten, bezocht hen VAN DEN BOSSCHE, in de hand dragende een geschreven libel, waarin hij het een en ander scheen opgeteekend te hebben tot bevestiging zijner leer over het Avondmaal. Als een gewichtig argument tegen hen las hij hun daaruit een afschrift voor van »zekere brieven van MAARTEN LUTHER, zaliger gedachtenis, die deze niet lang voor zijnen dood geschreven had aan JACOBUS PROBST, een zeer vroom man overigens, pfarrer te Bremen" [1]).

Onder anderen behelsde het dit: »Welgelukzalig is de man, die niet wandelt in den raad der Sacramentisten, noch staat op den weg der Zwinglianen, noch zit in 't gestoelte der Zürichers" [2]). De drie vrienden vermaanden den man, dat hij moest denken aan het Apostolisch woord: »Laat niemand roemen in menschen".

Verder zeiden zij, dat zulk eene aanhaling van een Psalm verkeerd, verdraaid, kinderachtig en heel bespottelijk was, volstrekt niets beteekende en een ernstig man onwaardig moest heeten, en nog het een en ander meer, zoodat VAN DEN BOSSCHE afdroop.

NOVIOMAGUS is den volgenden dag nog bij hen gekomen, zooals hij beloofd had, maar later hebben zij hem niet meer gezien, ofschoon zij nog drie dagen gebleven zijn. Dienzelfden 17den November werd hun in naam des Konings aangekondigd, dat zij onverwijld uit zijn rijk hadden te vertrekken, tenzij zij zich wilden schikken naar zijne leer en gebruiken,

1) L. l. p. 94.

2) Eene nieuwe bijdrage voor mijne meening, dat UTENHOVE een Zwingliaan was. Zie boven blz. 39—41.

ja, dat reeds de bevelen waren gegeven, om al de hunnen, die zich thans te Kopenhagen bevonden, terstond met al hun huisraad uit het Rijk te verjagen, tenzij zij de Deensche leer en gebruiken aannamen, in welk geval hij voor hen zorgen zou [1]).

Tevens werd hun verklaard, dat de Koning begreep dat zij groote onkosten gemaakt hadden en nog maken moesten. Daarom zou hij hunne verblijfkosten betalen en zond hij hun honderd thalers ten geschenke. Zij namen dit geschenk gaarne aan als een blijk, dat de Koning zelf hun niet ongenegen was; bovendien kwam het hun zeer te stade, daar zij bijna niets meer hadden, terwijl zij er een gedeelte van afzonderden voor hunne armen te Kopenhagen [2]). Zij waagden het zelfs, nogmaals te laten vragen om vrije overwintering voor de hunnen, die in de genoemde stad vertoefden. Tegen den avond kwam VAN DEN BOSSCHE hun nog betuigen, dat hun lot hem zeer leed deed. Zij baden hem wederom, zijn invloed aan te wenden, opdat althans de oude mannen, de vrouwen, die hare bevalling nabij waren, en de kinderen van à LASCO, JOANNES en HIERONYMUS met hun leermeester, GODFRIED VAN WINGEN, vrije overwintering zouden hebben. Alles te vergeefs. Den volgenden morgen vroeg deelde hij hun van de zijde des Konings mede, dat allen zonder onderscheid moesten vertrekken, behalve de kinderen van à LASCO en hun leermeester. Ja, de koning wilde niet eens, dat zij tot de hunnen te Kopenhagen zouden terugkeeren; hij beval, dat zij door Holstein rechtstreeks naar Duitschland zouden afreizen [3]).

---

1) L. l. p. 95.
2) L. l. p. 96.
3) L. l. p. 97.

Den 19den November verlieten zij Coldingen, en na een bezoek bij Hardenberg te Bremen [1]), kwamen à LASCO en UTENHOVE [2]) den 4den December te Emden aan. Terstond bij zijne aankomst schreef UTENHOVE over de ondervonden lotgevallen aan de belangstellende broeders in Engeland [3]).

De andere vluchtelingen der Londensche gemeente, die zich, zooals wij gezegd hebben, voor het grootste gedeelte te Kopenhagen gevestigd hadden, waren daar door de Overheid goed ontvangen. Zij kregen verlof om huizen te huren en alle vrije beroepen uit te oefenen, en werden ontheven van alle publieke lasten [4]). Doch plotseling, den 26sten November, des namiddags te twee uren, werden enkelen hunner bij den Magistraat ontboden [5]). Hun werd aangezegd, dat zij met al de hunnen terstond uit Denemarken hadden te vertrekken. Op hunne herhaalde smeekingen beloofde de Magistraat, dat hij nog zijn best voor hen zou doen bij den Koning. Deze had bevolen, dat ieder hunner door PALLADIUS, den Superintendent der Kopenhaagsche kerk, in het »geloof" zou geëxamineerd worden. Eenigen uit hun midden, die vriendelijk door hem wer-

---

1) Zie den tweeden druk van UBBO EMMIUS, Rerum Frisicarum Historia, Lugd. Bat. 1616, p. 946.

2) MICRONIUS scheidde van hen, om de overigen, die uit Kopenhagen moesten vertrekken, te Hamburg, Lubek en Weismar op te zoeken.

3) L. l. p. 98. 4) L. l. p. 100.

5) Deze waren: GELLIUS CTEMATIUS (later de bekende Emdensche uitgever), JACOBUS MICHAELIS (later boekverkooper te Emden), JOHANNES RIVERIUS, PAULUS WINGIUS (later leermeester der kinderen van à LASCO), BARTHOLOMAEUS HUYSMAN (later boekhandelaar te Emden), GERARDUS RHENANUS en JOANNES BELIUS.

den ontvangen, spraken met hem af, dat allen eene geloofsbelijdenis zouden onderteekenen. Al de vreemdelingen nu op één na onderteekenden hetzelfde geschrift, en deze lijst werd PALLADIUS overhandigd. Hij verklaarde, dat zij, als zij hierbij volhardden, uit het Rijk zouden verjaagd worden, ofschoon hij persoonlijk hen als broeders erkende en zijn best voor hen doen zou [1]). Zelfs de Magistraat had den vorigen dag bevolen goedsmoeds te zijn.

Den 8sten December evenwel werd hun aangezegd, dat zij, als zij bij hun geloof bleven volharden, nog vóór den avond van den volgenden dag het Rijk hadden te verlaten [2]). Op hunne herhaalde verzoeken deelde de Magistraat hun mede, dat zij nog drie dagen, dus tot den 12den December, mochten blijven. Den 13den, des morgens te acht uren, moesten allen vertrokken zijn. Geen langer verlof durfden zij toestaan, uit vrees dat de Koning hen met den dood zou straffen [3]). Den volgenden dag werd nog met moeite verkregen, dat een ziekliggend man, drie der bevalling vlak nabij zijnde vrouwen met hare kinderen, en een knaap van 15 jaren mochten overwinteren [4]). Zelfs hun, die nog te Elseneur waren, GODFRIED VAN WINGEN niet uitgesloten, werd nu aangekondigd. dat zij te gelijk met die te Kopenhagen hadden af te reizen. Bij dit alles kwam groot geldgebrek, hetwelk voor een deel ook veroorzaakt was door het huren der huizen, waarin zij nu niet meer mochten wonen [5]).

---

1) L. l. p. 108. 2) L. l. p. 109. 3) L. l. p. 112.
4) L. l. p. 113.
5) Het was echter gelukkig eenigszins vergoed door het geld uit Engeland en Holland, waarmede JAKOB MICHIELS uit Rostok was aangekomen (l. l. p. 114).

Vóór den tocht verdeelden de vluchtelingen zich in vieren, om niet allen op dezelfde plaats aan te landen. Het eene gedeelte zou per rijtuig naar Geyser gaan en vandaar over de Baltische zee naar Rostok; de drie andere gedeelten zouden naar Rostok, Weismar en Lubek zeilen [1]). Of zij gereed waren of niet, de 13de November was de dag van vertrek. Het was het barste winterweder. Het ontbijt, dat zij bij groepen gebruikten, moest door de gestrengheid van het bevel worden afgebroken, en ieder spoedde zich met zijn pakje naar zijne boot. Toen zij die beklommen hadden, en slechts het beeld van den dood hun voor oogen zweefde, hieven de jongelingen met luider stemme den tweeden Psalm van UTENHOVE aan:

Waerom is t' volck oproerigh eenpaer,
ouer dinckende ijdel dinghen.
De Princen en Koninghen aile gaer,
Ouer een haren raedtslagh bringhen,
Om te strijden teghen 's Heeren handt,
End Christum dien hy heeft ghesandt,
Om aller menschen hulpe.
Sy willen wesen onghestraft,
En blijuen in boosheyt steken:
Dies spreken zy niet wel bedacht,
Laet ons haer banden breken,
Laet ons verwerpen haer leering al:
End leuen na ons herten gheual,
End gheenszins daer af wijcken.
Maer God die in de Hemelen woont,
Die zal ze noch belachen,
Bespotten oock haren boozen gront.
End haren anslach beschachen,

[1]) L. l. p. 115.

Hy zal ze mit gramschap spreken aen,
En straffen wat zy hebben begaen.
Toornigh zal hy ze benauwen.
  Ick hebbe tot eenen Koningk ghestelt,
Ouer Sion, dat is mijn Kercke:
Christum, daer de Schriftuer af melt,
Die ghy nochtans verwerpet:
Ouer al hy recht verkondighen sal,
Mynen sin, ende welgheuallen al,
En mynen wille leeren." enz.

Het lied werd door de broeders op het water ten einde toe gezongen [1]). Onder het afvaren werd hun op straffe des doods verboden, weder in Denemarken te landen. In het guurste jaargetijde moesten zij dag en nacht voor anker liggen, wijl het hun niet geoorloofd was terug te keeren en wegzeilen konden zij niet. Eindelijk op den 18den December gaf God gunstigen wind [2]). Te Rostok, te Weismar en te Lubek werden de ongelukkige en verarmde ballingen door de Protestantsche overheden en predikanten al niet beter onthaald dan in Denemarken. Wij gaan die ongeloofelijke geschiedenissen thans evenwel voorbij. Aan gravin ANNA VAN OLDENBURG komt de eer toe, dat zij ten slotte der vervolgde »kerke van Christus eene herberg" heeft verschaft in Emden en omstreken. Hoe moeielijk de Gereformeerden het in haar gebied weleens gehad hebben door het drijven der Lutheranen [3]), die eer is haar verbleven van geslacht op geslacht.

---

[1]) L. l. p. 116 seq.
[2]) L. l. p. 117.
[3]) Zie bijv. een brief van DATHEEN aan CALVIJN, 11 April 1560 (in het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, p. 44 seq.).

Thans vangt voor Utenhove een tijdperk aan van drie jaren, die hij onafgebroken en vrij rustig te Emden doorbracht. Met de buitenwereld onderhield hij voorshands slechts weinig betrekkingen. In Maart 1554 schreef hij aan Bullinger, om hem uit te noodigen tot het richten van een brief aan de Gravin. Deze brief moest dienen, om haar aan te manen tot eene consequente en flinke toepassing van de Hervorming. Utenhove had vooral het oog op de nog steeds bestaande kloosters, »waarin door het lezen van de mis en door dagelijks van den kansel straffeloos te blaten tegen de Evangelische waarheid, de naam Gods ergerlijk door het slijk werd gesleurd en de verdienste van Christus met voeten werd getreden". In de tweede plaats dienden de altaren, beelden en dergelijke dingen uit de kerken te worden geworpen. Eindelijk moest de stand der ouderlingen, die voor het bestuur en het behoud der kerk noodzakelijk was en te Emden vrij gelukkig zijne taak aanving, maar door de listen van den Satan niet weinig werd belemmerd, aan de Gravin worden aanbevolen. Ook Medman, de Burgemeester van Emden, moest, als hij te Zürich kwam, door Bullinger tot het voorstaan van genoemde maatregelen worden vermaand. Dit verzoek geschiedde in het grootste geheim. Bullinger mocht vooral niet doen blijken, dat hij door Utenhove, à Lasco of Micronius (want beiden onderteekenden mede den brief) tot schrijven was opgewekt, anders zou men er te weinig waarde aan hechten. Ook Calvijn te Genève en Martyr te Straatsburg werden voor hetzelfde doel in den arm genomen [1]. Doch

---

[1] Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XIII—XV.

het was een pogen, waarvan men zich slechts weinig vrucht kon beloven. Bijna nergens had het Interim van 1548 zulk een grooten invloed gehad als in Oost-Friesland, en de Lutheranen zijn er machtiger en machtiger geworden [1]).

Nog een anderen keer schreef UTENHOVE met à LASCO en PETRUS DU VAL [2]) aan de Waalsche kerk te Wezel [3]). Daar had een groot deel der Waalsche gemeente uit Londen eene schuilplaats gezocht, en FRANÇOIS DU RIVIER werd ontboden, om er opnieuw eene gemeente te stichten. Door den Lutherschen superintendent van Wezel in die dagen, TILEMAN HESSHUSIUS, werden echter groote hinderpalen in den weg gelegd, daar hij de Gereformeerden wilde dwingen tot het volgen van denzelfden ritus als de Lutheranen bij de bediening van het Avondmaal. Dit gaf aanleiding tot hevigen strijd. Het vrij verblijf der geheele gemeente stond op het spel, en men wist niet wat te doen. Men wendde zich om raad o. a. tot de Kerken van Genève en van Emden. Het is merkwaardig, hoezeer de raadgevingen dezer Kerken uiteenliepen. CALVIJN beval toegevendheid aan; de strijd betrof geene kapitale punten, en zij waren geherbergde vreemdelingen; het best was, de zaak aan eene »zwakheid" toe te schrijven en daarom te vergeven; RIVERIUS moet slechts doen begrijpen, dat hij alle dingen, die hij verdraagt,

---

[1]) Zie den tweeden druk van UBBO EMMIUS, Rerum Frisicarum Historia, p. 946; E. MEINERS, Oostvrieschlands kerkelyke geschiedenisse, Gron. 1738, dl. I, blz. 341—344.

[2]) Destijds predikant der Walen te Emden.

[3]) Frankfurter Religionshandlungen I, Frankf. 1733; Beylagen, S. 290—293; Dr. KUYPER, Joannis a Lasco Opera, tom. II, p. 703—707.

nog niet goedkeurt; van den Raad der stad zou nog wel veel te verkrijgen zijn, als er maar niet over getwist werd, want niets zou de leden daarvan meer verbitteren, dan hunne personen en hunne leer te hooren veroordeelen.

Niemand zal ontkennen, dat er in dit oordeel wereldwijsheid en christelijke voorzichtigheid schuilt. Doch à LASCO, UTENHOVE en PIERRE DU VAL dachten er anders over. Het advies van CALVIJN was hun bekend, en het viel hun moeilijk, zonder omwegen een geheel tegenovergestelden raad te geven. Daarom begonnen zij in hun antwoord met uiteen te zetten, dat men te Genève niet goed op de hoogte was van de zaak; ware dit het geval geweest, dan zou men ook daar anders geoordeeld hebben [1]). De inhoud van het schrijven der Genèvers werd nu in drie punten geresumeerd: 1°. de strijd betrof niet de hoofdstukken der leer, want daarover waren zij het met hunne tegenstanders eens; 2°. het eischen van bepaalde ceremoniën bij de bediening des Avondmaals moesten zij beschouwen als eene »zwakheid"; 3°. zij, die slechts gasten waren der kerk te Wezel, hadden zich te schikken naar de gewoonten dier kerk. Op het eerste

---

[1]) DALTON, Johannes a Lasco, S. 456, heeft zich door die inleiding nog laten verschalken. Hij zegt: „[Calvin] der Reformator, mit den besonderen Verhältnissen in Wesel wenig betraut, empfiehlt Nachgiebigkeit.... [Laski's] Schreiben verrät die genaueste Kenntnis der Weseler Verhältnisse; sein Tiefblick durchschaut die eigentlichen Triebfederen des Kampfes". Dit gaat toch niet aan. Reeds sedert jaren was er eene dergelijke quaestie te Wezel geweest. Ja reeds in December 1545 was CALVIJN door POLLANUS, die er toen heenging om den twist te beslechten, naar zijn gevoelen gevraagd. Zie het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XII, p. 214, 225 (hierboven blz. 19, aanteekening 7).

punt antwoordden à LASCO, UTENHOVE en DU VAL met de vraag, of niet de twisten over de leer ook te Wezel van dien aard waren, dat allen, die van de gastvrijheid schenkende kerk eenigszins afweken, werden bespot, belasterd en met verwenschingen overladen. Op het tweede punt antwoordden zij, dat het niet aan zwakheid te wijten was, maar veeleer aan koppigheid, verbonden met eene verwonderlijke aanmatiging en bovendien met de hevigste vooroordeelen. Het was toch wel geen zwakheid, twistgesprekken noch vermaningen toe te laten, en eenvoudig alle tegenstanders te verachten en te vervloeken. En tegen het derde punt brachten zij in, dat het niet aanging van »gasten" te spreken, daar zij bezig waren eene eigene kerk met openbare bijeenkomsten en een openbaren predikdienst in de Fransche taal in te richten. — In het geheele stuk wordt herhaalde malen gesproken van de behandeling, die de schrijvers van de Lutheranen hebben ondervonden, en hun toon wordt er door verbitterd. Welke gevolgtrekkingen voor het behoud van den vrede te Wezel in het geschrift zelf uit het bovenstaande worden afgeleid, laat ik den lezer over te gissen [1]).

Eerst twee jaren later hooren wij weder iets van UTENHOVE. Hij had in deze dagen zelfs niet den tijd,

[1]) Zie voor dit alles het stuk zelf, genoemd in noot 3 op blz. 115. Zie ook voor het begin en den afloop der geschiedenis het verhaal, opgesteld door RIVERIUS zelf, die later te Frankfort beschuldigd werd „dissipatae ecclesiae Wesaliensis"; dit verhaal en de daarbij behoorende stukken, moeten dienen tot zijne rechtvaardiging (Frankfurter Religionshandlungen, I, Beylagen, S. 277—295). In een brief van DATHEEN (hierachter in de Bijlagen, blz. XL) wordt ook over FRANCISCUS RIVERIUS gesproken.

om aan zijne vrienden te schrijven, want — hij was steeds bezig met eene vertaling van het Nieuwe Testament uit het Grieksch. Hij, die de Nederlandsche gemeente reeds voorzien had van eene Geloofsbelijdenis, een Catechismus, het vraagboek de »Corte Undersouckinge" en een Psalmboekje, vatte nu het moeilijke plan op, haar ook een Bijbel te geven, met de hulp van bevoegde mannen uit het Hebreeuwsch en het Grieksch vertaald [1]). Deze taak was zwaar. Om maar iets te noemen, wie kende er genoeg Hebreeuwsch? Nog in 1557, toen het N. Testament reeds was afgedrukt, moest de predikant GODFRIED VAN WINGEN, de voornaamste medewerker, verlof hebben van diens collega WOUTER DEELEN, tot eene ongestoorde beoefening van de Hebreeuwsche taal [2]). Doch laat ons op de de geschiedenis niet vooruitloopen. Hoe groote liefde het Nederlandsche volk ook reeds aan den dag had gelegd voor den Bijbel, en hoevele drukken van allerlei Bijbelboeken en zelfs van geheele Bijbels er ook van Protestantsche zijde waren te voorschijn gekomen, als wij den oorsprong dier werken nagaan, valt het niet te verwonderen, dat er vele gebreken aan kleef-

---

[1]) Vergelijk blz. XXV en XXIX in de Bijlagen hierachter met het slot van UTENHOVE's voorrede op Het Nievwe Testament, dat is, Het nieuwe Verbond onzes Heeren Jesu Christi, Na der Grieckscher waerheyt in Nederlandsche sprake grondlick end trauwlick ouerghezett. Coloss. 3. c. 16. Het word Christi wone in v rijcklick in allerley wijszheyt. Ghedruckt te Embden by Gellium Ctematium. An. 1556. Nouemb. 3. — Dit N. Testament was reeds in de dagen van LE LONG „ongemeen raar". Zie zijn Boek-zaal der Nederduytsche Bybels, Amsterdam 1732, blz. 709). Ik gebruikte het exemplaar, aanwezig in de Bibliotheek der Ned. Maatschappij van Letterkunde te Leiden.

[2]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XXIV.

den. De beste van alle was wel die van LIESVELT. Reeds in het jaar 1526 kwam een volledige Bijbel bij hem uit [1]). Van Genesis tot het einde van het Hooglied en in het geheele Nieuwe Testament wordt hier gevolgd de vertaling van LUTHER, die toen zoover voltooid was. In de overige boeken geeft deze Bijbel de de oude Latijnsche overzetting (de Vulgata) terug. Hij bevat ook de Apokryphe Boeken. De volgende drukken van LIESVELT, uitgekomen in 1532, 1534, (1538) en 1542, zijn telkens iets veranderd en verbeterd, naarmate de vertaling van LUTHER vorderde, die in het jaar 1534 werd voltooid, en naarmate er andere vertalingen in 't leven werden geroepen.

Reeds de Bijbel van 1532 had groote veranderingen ondergaan. De Profeten zijn daarin nu ook naar LUTHER vertaald. De overzetting der Psalmen is in deze en alle volgende drukken gebleven naar de eerste van LUTHER van het jaar 1524 en niet gewijzigd naar zijne laatste verbetering in het jaar 1531 [2]). De zesde en beste druk van den Liesveltschen Bijbel verscheen in 1542 [3]). Hij had voor het eerst verkla-

---

[1]) Is LE LONG, Boekzaal der Nederduytsche Bybels, blz. 561 v.

[2]) Zie Is. LE LONG, a. w. blz. 563—566.

[3]) Den Bybel, met groter neersticheyt ghecorrigeert, ende op die canten geset den ouderdom der werelt, ende hoe lange die gheschiedenissen ende historien der Bybelen, elck int sine voor Christus gheboorte geweest sijn, ende daer bi vergadert wt Fasciculus temporum, ende wt die Cronike van alder werelt, die principael historien der machtiger Heydenscher Conincrijcken, daer die heylige schrift ooc dicwils af vermaent, Nv ooc laetstwerf met groter neersticheyt ghecorrigeert, wt die alder oudtste ende geapprobeertste Copien, die welcke gedruckt sijn. Cum Gratia et Priuilegio. Ende dat inhout bouen elcken capittel des seluen Capittels, soo wel des ouden Testaments als des nieuwen Testaments.

rende aanteekeningen [1]) en heeft hierdoor den drukker het leven gekost [2]). De Gereformeerden maakten er bij voorkeur gebruik van, omdat hij in de twistgesprekken tegen het Pausdom voortreffelijke diensten bewees, daar hij »cum gratia et privilegio" in het licht was verschenen [3]). Er zijn ook enkele zaken in, die wel gediend moeten hebben om het Protestantsch karakter althans niet op den voorgond te plaatsen. Zoo wordt op den titel van het Nieuwe Testament de »Latijnsche Waarheid" op gelijke lijn gesteld met de Grieksche. Als om het boek voor Roomsche lezers geschikt te maken, staan achterin twee registers; het eene dient om het vinden der »Epistelen en Evangeliën" gemakkelijk te maken; het andere is eene lijst der »Epistelen en Evangeliën van de Heiligen, die men ieder jaar op de Heilige dagen houdt". Doch hoe echt Protestantsch deze met een vernis van Roomschen schijn overtogen Bijbel ook moge geweest zijn

Met noch sommighe schoone verclaringen op dye canten, dye op dander noyt geweest en sijn. — Achteraan het boek staat: Gheprent Tantwerpen op die Camerpoort brugghe, inden Schilt van Artoys, By my Jacob van Liesuelt, Int Jaer ons Heeren M. CCCCC. ende. XLij. den. iij. dach Junij. — De Leidsche Bibliotheek bezit een fraai exemplaar, hetwelk ik gebruikte. Verg. Le Long, a. w. blz. 566.

[1]) In de uitgave van 1526 waren alleen de gelijkluidende plaatsen aangewezen; in die van 1532 waren er bij gekomen korte inhouden boven de hoofdstukken, eene tijdrekening aan den rand, en een kalender met roode en zwarte letters tusschen de beide Testamenten (Is. Le Long, a. w. blz. 562 v.).

[2]) Zie hierover den Hoogleeraar Doedes, Over Nederlandsche bijbeluitgaven in het midden der zestiende eeuw (in Voor drie-honderd jaren. 1569. Harderw. [1869], blz. 111—131), blz. 121—123.

[3]) Salomon van Til, Inleydinge tot de Prophetische Schriften, Dordrecht 1684, dl. I. cap. 8, blz. 85.

(de Inquisiteurs konden zich waarlijk door zoo iets niet laten misleiden en dat is ook gebleken [1]), ieder die nauwkeurig nagaat, uit welken oorsprong dit werk is voortgekomen, zal met mij van gevoelen zijn, dat zulk eene vertaling van eene vertaling natuurlijk vrij ver van het origineel afstaat. Nochtans zou men een met zulke goede bedoelingen vervaardigd boek onrecht doen, als men het volgens wetenschappelijke beginselen vergeleek met den grondtekst. Wel wordt nog op den titel van het Nieuwe Testament vermeld, dat het gecorrigeerd is naar het Grieksch, maar ook niet meer dan gecorrigeerd; bovendien moet men zulk eene verzekering van een uitgever dier dagen »cum grano salis" opvatten [2]).

Wij verwonderen ons dan ook volstrekt niet over het begin der Voorrede van UTENHOVE op zijn N. Testament, »dat er steeds onder de kenners der Schrift algemeen geklaagd is over de vertalingen van het N. Testament, die in de Nederlanden meestal gebruikt worden". Men zou meenen, dat zijn heerlijk plan, om nu een geheelen Bijbel, uit het oorspronkelijke overgezet [3]), zijn volk in handen te geven, den uitbundigen lof zijner tijdgenooten ten minste moest verworven hebben. Hij is met ondank beloond, zooals uit het vervolg zal blijken.

---

[1]) Zie noot 2 op blz. 120.

[2]) Zie de volgende aanteekening, en Dr. KUYPER, Joannis a Lasco opera, tom. I, Praef. p. LXVIII, annot. 4.

[3]) Het knoeiwerk van GEYLLIARD, waarvan Is. LE LONG (Boek-zaal der Nederduytsche Bybels, blz. 703) gewag maakt, is niet, zooals LE LONG meende, vóór, maar ná Het Nievwe Testament van UTENHOVE uitgekomen. Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XXXII. Daar blijkt tevens, dat de woorden op den titel, „na de oorspronkelijcke spraken", een schaamtelooze leugen waren.

De bescheidene geleerde had er een gewetensbezwaar tegen, de zaak op zich alleen te nemen. »In aanmerking nemende de groote moeilijkheden van het werk en het bedenkelijk gevaar voor de eeuwige zaligheid, waarin zulk eene lichtvaardige overzetting beide den vertaler en den lezer brengt, heb ik", zoo zegt hij, »het niet alleen durven ondernemen, met het oog op de geringheid mijner gaven". Met goedvinden van predikanten en ouderlingen der verstrooide Nederlandsche gemeente uit Londen, van à LASCO, haren Superintendent, en van den Kerkeraad der gemeente te Emden, besloot hij GODFRIED VAN WINGEN [1]) tot zijn medearbeider aan te nemen, daar deze hiervoor zeer geschikt was [2]). VAN WINGEN genoot hiervoor een jaarlijksch salaris van zestig florijnen [3]) en woonde daarenboven bij UTENHOVE in [4]). De grondslag hunner vertaling was het Grieksch N. Testament van ROBERTUS STEPHANUS [5]),

---

[1]) WINGIUS was destijds reeds predikant bij de gemeente der vreemdelingen. Zie hierachter de Bijlagen, blz. XXII, XXIV, XXV v. MICRONIUS toch was 20 Mei 1554 door de Gravin naar Norden beroepen (IS. LE LONG, Kort Historisch Verhaal, blz. 61), waar hij in 1559 overleed (zie het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom XVIII, p. 44).

[2]) Voorrede op Het Nievwe Testament van 1556.

[3]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XXVII. Er blijkt tevens uit, dat UTENHOVE buiten de som gelds, die hij in Engeland verloor, nog heel wat moet bezeten hebben.

[4]) Zie het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVI, p. 67.

[5]) UTENHOVE kende ROB. STEPHANUS en schatte hem hoog. Zoo schreef hij 6 Juni 1553 aan CALVIJN: „Saluta... D. Robertum Stephanum, cuius fidem ac diligentiam omnes pii merito admirantur ac venerantur in Domino" (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XIV, p. 553).

uitgegeven te Parijs in het jaar 1550, »hetwelk door de kenners der Schrift bij uitstek geprezen wordt" [1]). Hoe gebrekkig in vele opzichten dit werk ook moge geweest zijn, omdat ERASMUS, wiens vijfde editie van het N. T. men hier heeft nagevolgd, over geene handschriften van eenig gezag kon beschikken, de uitgave van STEPHANUS was in die dagen het nieuwste en het beste; en dat UTENHOVE dit splinternieuwe werk ten grondslag legde, getuigt van de groote zorg, die hij aan zijne overzetting wilde besteden. Verder is hij zeer geholpen geworpen door menigerlei Latijnsche, gelijk ook door sommige Duitsche, Oostersche, Zwitsersche, Brabantsche en Fransche vertalingen [2]). Van een bepaald gebruik van commentaren voor dit gedeelte van den Bijbel is mij niets gebleken.

Eene der eigenaardigheden van deze overzetting was de verdeeling in verzen. Het was het eerste Nieuwe Testament, dat op deze wijze verdeeld in het Nederlandsch verscheen [3]). UTENHOVE nam nl. de versafscheiding van ROBERTUS STEPHANUS over en wel ten eerste, om den lezer bij te staan in het vinden van

---

[1]) Voorrede van het Nievwe Testament van 1556; UTENHOVE aan CALVIJN, 4 Maart 1556, in het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVI, p. 67.

[2]) Voorrede van Het Nievwe Testament va 1556.

[3]) Zie Is. LE LONG, Boek-zaal der Nederduytsche Bybels, blz. 726. Tot nog toe waren de hoofdstukken verdeeld geworden door de letters A—G. Deze methode schijnt afkomstig te zijn geweest van kardinaal HUGO (Ed. Reuss, Die Geschichte der Heiligen Schriften Neuen Testaments, 1853, S. 368); zij werd in het N. Testament van UTENHOVE behouden (gelijk trouwens in vele volgende Bijbels; in een later geslacht heb ik eene verdeeling gezien met kleine Romeinsche cijfers in plaats van ABC enz.); doch er kwam eene verdeeling bij

den gang der rede door de verschillende stukken uit elkander te plaatsen, ten tweede om hen te helpen in het zoeken en het onthouden van de aangeteekende plaatsen [1]).

Een ander kenmerk is de nauwe aansluiting aan het oorspronkelijke. Hij zelf laat zich dienaangaande aldus uit: »Wy hebben auer in onzer ouerzettinghe dem blooten text, schier van worde te worde, zo verr als het de Nederlandsche sprake lijden konde, oock in den compositis of t' zamenstellighen worden (waerin eçn zonderlicke kracht gheleghen is) na onzem vermoghen nagheuolght: end alzo in zynem stande ghelaten, dat men lichtlick zal mogen spœren, wat de voorghemelde Griecksche text is inholdende of niet. Want behaluen end wtghenomen dat mit dezen tweçen mærckteçkenen [ ] besloten is, zo blijft dat euen het zelue dat in den text staet" [2]). Van hoe hoogen wetenschappelijken ernst dit streven moge getuigen, hoeveel eerbied wij mogen hebben voor het beginsel, dat de vertaling eene zoo getrouw mogelijke reproductie van den grondtekst moet wezen, het valt niet te looche-

---

in verzen, zooals die reeds in het oude Testament van de hand der Masorethen bestond. Zij schijnt het eerst te zijn aangebracht in de Vulgata van ROB. STEPHANUS in het jaar 1548, en is toen in 1551 overgenomen in zijn Griekschen Bijbel (Ed. Reuss, a. a. O).

[1]) Voorrede van Het Nievwe Testament van 1556.

[2]) „Auer dat mit den voorzeyden mærckteçkenen besloten is, hebben wy wt anderen Grieckschen exemplaren, of wt anderen Euangelisten, of wt der ghewisser end onghetwijfelder meyninghe des heylighen Gheestes buyten aller ghissinghe ghenomen: volghende hierin het exempel zommigher Latijnscher, Zwitszerscher, Franchoischer end Enghelscher ouerzettinghen" (t. a. p.).

nen, dat UTENHOVE het goede beginsel overdreven, en zijne overzetting tot haar nadeel in een al te eng keurslijf gewrongen heeft. Misschien is zijne overdrijving te verklaren uit de krachtige reactie tegen de onoorspronkelijkheid der vroegere vertalingen naar de Vulgata of naar LUTHER. Doch zij mag niet ontkend worden. Tot staving van mijn gevoelen zullen voor de uitlegkundigen onder mijne lezers de boven aangehaalde woorden van den schrijver (»van worde te worde", »oock in de compositis") reeds voldoende zijn. Doch laat ons, om de proef op de som te maken, slechts een enkel hoofdstuk ter hand nemen. Ik kies daartoe 1 Petr. II.

In vers 1 wordt καταλαλία vertaald door »achterredinghe", evenals in vers 12 καταλαλεῖν door »achterreden". In vers 6 wordt λίθος ἀκρογωνιαῖος overgezet door »opperhouckstecn"; in vers 9 ἐξαγγέλλειν door »wtkondighen"; in vers 14 ἀγαθοποιός door »goeddader". Vers 15 luidt in het Grieksch: ὅτι ὅυτως ἐστὶν τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ, ἀγαθοποιοῦντας φιμοῦν τὴν τῶν ἀφρόναν ἀνθρώπων ἀγνωσίαν; UTENHOVE vertaalt: »Want dit is de wille Godes, dat ghy mit weldoen verstoppet de onwetenheyt der dwazer menschen".

De piëteit jegens zulk een uitstekend werk verbiedt mij verder te gaan, maar ieder zal gaarne willen gelooven, dat de hier genoemde voorbeelden met vele zouden kunnen vermeerderd worden.

De sterkste eigenaardigheid van dit Nieuwe Testament is de taal. Reeds lang had UTENHOVE tegen hen, die hij de taalverknoeiers zijner dagen achtte, een heftigen strijd aangebonden. Hij poogde haar tot de oor-

spronkelijke zuiverheid terug te voeren. Aan den anderen kant streefde hij er naar, zich voor de verschillende elementen der vreemdelingengemeente, die uit allerlei streken van de Nederlanden te zamen gestroomd was, verstaanbaar te maken. Reeds op zijne Geloofsbelijdenis en den Grooten Catechismus van het jaar 1551 heeft hij dit streven toegepast. Ik heb hier voor mij den vijfden druk van laatstgenoemd werk. In de voorrede verhaalt de schrijver, dat hij den Catechismus van Oost-Friesland in de Nederlandsche taal heeft overgebracht. En hij laat er op volgen: »in dit werk begeef ik mij dikwijls, evenals ik dit in onze geloofsbelijdenis gedaan heb, buiten mijn eigen taal (die door het misbruik in hooge mate geschonden is), zoowel opdat ik haar tot haren oorsprong mocht terugbrengen, voorzoover het mij mogelijk is, als opdat ik door de gemeente, die hier uit menigerlei landen vergaderd is, beter verstaan mocht worden" [1]).

In dezen tijd paste evenwel UTENHOVE nog niet die krasse consequentiën toe, die hij later bij de vertaling van het Nieuwe Testament heeft voorgestaan [2]). Voor de beschrijving van het spraakgebruik in het

[1]) Fol. 7 van de tweede editie (in de eerste bij Dr. KUYPER, *Johannis a Lasco opera*, tom. II, p. 34. seq.). De orthographie der tweede uitgave is zeer verschillend met die der eerste.

[2]) Het zou ons te ver voeren, dit in bijzonderheden te betoogen. De Catechismus van 1551 en „Het Nievwe Testament" van het jaar 1556 zijn eene vergelijking door een geleerd taalkundige overwaard. Met de „Hondert Psalmen" van 1561 zijn zij de eenige uitgaven van UTENHOVE'S werken, die ontwijfelbaar zeker door hem zelven werden bezorgd. Van alle andere is de telkens afwijkende taal niet als de zijne te beschouwen, want de drukkers veroorloofden zich, ter wille van het debiet, ingrijpende veranderingen, zooals wij later zien zullen.

laatstgenoemde werk laten wij allereerst hem zelven spreken: »Wat de taal betreft, die wij hier gebruikt hebben, daarin hebben wij, op raad van sommige geleerde Nederlanders, groote moeite gedaan om haar, voor zoover ons dit gelukte, weder te brengen op de rechte hoogte (waarvan zij buiten allen twijfel door den invloed van vreemde en uitheemsche talen, nog naar geheugenis van het levende geslacht, zeer vervallen is): opdat door het onachtzaam schrijven de bedoeling des Heiligen Geestes niet verduisterd en niemand van het lezen van onzen arbeid afkeerig zou worden. Niet dat wij eenige gezochtheid (die hier niet betaamt) in de taal hebben nagejaagd, gelijk gemakkelijk hieruit te bemerken is, dat wij nu en dan sommige niet-Nederduitsche woorden met opzet gebruikt hebben om den zin des Heiligen Geestes te krachtiger uit te drukken. Wij hebben hier echter het oog op de door den nood geëischte zuiverheid der Nederlandsche taal, en op het onderscheiden van de verschillende geslachten, getallen, naamvallen en tijden; het verwaarloozen van dit onderscheid brengt in de Schrift menigmaal groot misverstand en gevaar mede. En opdat wij gelijkvormigheid bewaarden in het schrijven, zijn wij genoodzaakt geworden, sommige tweeklanken te gebruiken, opdat eene verschillende uitspraak ook verschillend geschreven zou worden. Mitsdien wij echter dezen onzen arbeid hebben besteed tot nut van al de Nederlanders (waaruit ook onze bovenvermelde verstrooide gemeente voornamelijk verzameld was), hebben wij ons persoonlijk taaleigen zoo getemperd, dat het voor al de Nederlanders van nut en dienst kan wezen" [1]).

---

[1]) Voorrede op „Het Nievwe Testament" van 1556.

Tot het ernstig doel, de woorden der Heilige Schrift zoo nauwkeurig mogelijk weder te geven, opdat de gemeente niet afdwale van de leer der zaligheid [1]), bezigde hij dus een bepaald middel: hij trachtte alle geslachten, getallen, naamvallen en tijden op onderscheidene wijze te schrijven. Het behoeft niet verbloemd te worden, dat dit een kras middel was, al handelde hij in overeenstemming met GODFRIED VAN WINGEN [2]), en op raad van sommige geleerde Nederlanders. De Nederlandsche taal was toen nog wel veel buigzamer dan thans, en UTENHOVE had een betrekkelijk recht, als hij sprak van het terugvoeren der taal tot haren oorsprong, omdat ook het Middel-Nederlandsch zeer rijk aan verbuigings- en vervoegingsvormen geweest was; maar ten eerste sprak het volk in het midden der zestiende eeuw Nieuw-Nederlandsch, en ten tweede heeft hij zijn beginsel op de spits gedreven. Het is hier de plaats niet, dit in bijzonderheden aan te wijzen. Mocht een mijner lezers het merkwaardig streven van UTENHOVE aan eene studie onderwerpen, dan zou dit voor de kennis van de geschiedenis onzer taal zeker voordeelig kunnen zijn. Bovendien voerde hij nog eene andere nieuwigheid in. Hij trachtte een fijn onderscheid in acht te nemen bij het schrijven der tweeklanken, opdat eene verschillende uitspraak ook door een verschillend teeken mocht worden wedergegeven. Zoo onderscheidde hij bijv:

eçn [3])	vaerlickheyden	geweeszt	begærte
meçst	gemeyn	spreeckt	stærven
eçuwigh	arbeyd	heeft	ærgheren

[1]) Dit zelfde gemoedsbezwaar had zijn medewerker, VAN WINGEN; zie hierachter Bijlagen, blz. XXVI.

[2]) T. a. p.

[3]) De ç staat hier voor de e met cédille, welk letterteeken op de tegenwoordige drukkerijen niet meer voorhanden is.

gheleęrde	eygentlick	Propheet	pærlen
Heęre	zeyde	weet	twælue
wanneęr	leyden	schreef	hærder [1]).

Verder bezigde hij verschil van a-klanken: vaerlickheyden, maar lichtværdigh; en haatt (hy), spraack, daad, baadwater, waar (verus), doch waerheyt, waerachtig, waer (bijw. van plaats), betaemt, gedaen, daertoe, bestaen, enz. Behalve de o in zo, noyt, verstroeyde, groot, goed, slough (hy), gebruikte hij de o in één teeken met de e voor een tweeklank, die als eu schijnt te zijn uitgesproken: vœr (= pro, in onderscheid van voor = ante), Jœden, Kœningk, verschœren, vrœghd, verhœghen. Eindelijk schreef hij: zoucken, holden, olderen, solde, en trauw, vrauw, anschauwen, enz. Al deze uiteenloopende schrijfwijzen berusten, zooals hij zegt, op verschillende uitspraak. Doch zooals uit het vervolg zal blijken, hebben zijne tijdgenooten deze nauwkeurigheid hem geenszins in dank afgenomen.

Toen hij met hulp van WINGIUS de vertaling volbracht had [2]) hebben zij met MICRONIUS en PETRUS DELENUS [3]) het werk nog eens vergeleken met den tekst

---

[1]) Van hærder (herder) onderscheidt hij weder: wercken, werden, berghen enz.

[2]) In de Voorrede van Het Nievwe Testament spreekt UTENHOVE nog van „wij hadden". In een brief aan CALVIJN spreekt hij echter in het enkelvoud: „Postquam vero, opera Godfridi Wingii qui mihi convivit adiutus, nostram versionem absolvissem" (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom XVI, p. 67). Wij hebben ons deze zaak zoo voor te stellen, dat UTENHOVE de auteur en VAN WINGEN de medewerker was.

[3]) Zie E. MEINERS, Oost-Vrieschlandts kerkelyke geschiedenisse, dl. I, blz. 364 v.

van ROBERTUS STEPHANUS en andere Grieksche teksten, terwijl zij daarbij gebruik maakten van de aanteekeningen van à LASCO, die hij hun uit Frankfort had toegezonden [1]). Reeds in Maart 1556 hadden zij dezen arbeid, waarvoor UTENHOVE naar Norden gereisd was, volbracht [2]). Later hebben zij het werk nog eens herzien met WOUTER DEELEN [3]). Met een schat van aanteekeningen, parallele plaatsen enz. is het eindelijk voor de pers gereed geworden.

Maar onder het afdrukken kwam er plotseling weder eene wending in UTENHOVE's leven. Reeds in Maart 1556 had hij van à LASCO en de broeders der Vlaamsche kerk te Frankfort, verscheidene uitnoodigingen ontvangen om over te komen. Voor deze broeders had namelijk à LASCO in het laatst van April 1555 gastvrijheid verzocht [4]). In Juni werd hun die toegestaan. MARTEN MICRON werd door à LASCO ontboden, om hen te helpen. De dienst zou evenals die der Waalsche en Engelsche gemeenten plaats hebben in de kerk der Witte Vrouwen. Op den 15den September hield MICRON de eerste predikatie. Doch hij moest terugkeeren, want 20 Mei van het vorige jaar was hij door gravin ANNA VAN OLDENBURG te Norden als predikant aangesteld. Daarop

---

[1]) Corpus Reformatorum, l. l. Voorrede op Het Nievwe Testament van 1556.

[2]) Corpus Reformatorum, l. l., alwaar ook blijkt dat de bescheidene UTENHOVE plan had, zijn werk uit te geven op naam van de Nederlandsche gemeente te Emden en van à LASCO, „omdat de werken van onbekende schrijvers met argwaan worden ontvangen". Dit plan is evenwel niet doorgegaan, vermoedelijk door den tegenstand tegen de taal.

[3]) Voorrede op Het Nievwe Testament van 1556.

[4]) UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, p. 233 seq.

nu beriep men met goedvinden van à LASCO en de overige broeders PETRUS DATHENUS [1]). De uitgevers van het Corpus Reformatorum gissen naar aanleiding van de uitnoodiging aan UTENHOVE, dat à LASCO DATHEEN nog wat jong vond [2]), en hem daarom een vasten steun wilde toevoegen. Doch de zorgen voor Het Nievwe Testament beletten UTENHOVE, aan den wensch der broeders te Frankfort gehoor te verleenen.

Toch heeft hij, nog vóórdat het werk was afgedrukt, Emden en Oost-Friesland voorgoed verlaten. Hij heeft namelijk gevolg gegeven aan den aandrang van à LASCO, om met hem naar Polen te gaan. Eer wij echter de bijzonderheden van dezen tocht bespreken, zullen wij eerst verhalen, hoe het met de vertaling van het Nieuwe Testament is afgeloopen.

Te Frankfort schreef UTENHOVE nog de voorrede, die gedagteekend is: 1 October 1556. De druk was toen lang niet voltooid. Slechts een klein gedeelte van het werk kon hij medenemen naar Polen [3]). De drukker was GILLES VAN DER ERVEN (in het Latijn AERVIUS; in gelatiniseerd Grieksch CTEMATIUS), die tot de Londensche gemeente behoord had [4]). UTENHOVE was hem niet ongenegen [5]), en VAN WINGEN prees hem, daar hij het

---

[1]) Wanneer DATHEEN te Frankfort kwam, is onzeker. Op den 2den November 1555 schrijft hij aan CALVIJN als „Francofordiae inferiorum Germanorum minister". De uitgevers van het Corpus Reformatorum klagen, dat de heer H. TER HAAR hier geen licht geeft (nl. in zijn Specimen P. Datheni vitam exhibens, Traj. ad Rhen. 1858): „Quid quod vel tacet de loco unde ille venerit" (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVI, p. 70).

[2]) Hij was geboren in 1531 of 1532 (Ter Haar, l. l. p. 13).

[3]) Zie hierachter, in de Bijlagen blz. XVI.

[4]) Zie hierboven, blz. 110.

[5]) Zie hierachter, in de Bijlagen, blz. XXVIII en XVIII.

Utenhoviaansche Nederlandsch begunstigde[1]). De financiëele zijde van de zaak was overgedragen aan HERM. VAN DEN ENDE (Entius[2]), terwijl daarin gedeeld werd door JACOB MICHIELS en BARTHOLOMAEUS HUYSMAN[3]). Zij verrijkten zich met de winst, maar betaalden VAN WINGEN niet[4]). En VAN WINGEN beleefde zulke slechte dagen! Tot des middernachts, ja, dikwijls tot een of twee uren daarna, hield hem de correctie bezig. En 's morgens te vier uren begon hij telkens met het nazien van de derde proef. Dit alles spande hem zóó in, dat hij meermalen ernstig ongesteld werd. Doch dit was nog niets bij het verdriet, dat komen zou. Door de schuld der Gereformeerde broeders zelven werden de Anabaptisten, die op het uitkomen van het Nieuwe Testament gewacht hadden, reeds door den titel afgeschrikt. De afzet verminderde sterk. Eenige honderde exemplaren werden voor 't meerendeel naar Vlaanderen verzonden. Behalve dat de taal daar niet in den smaak viel, kwam er nog eene ongelukkige drukfout bij. Er stond namelijk een geheel blad verkeerd om. Deze fout bestond in vijf- à zeshonderd exemplaren en zij was niet meer te herstellen, gelijk men nog had kunnen doen met een ander blad, dat ook verkeerd om was gedrukt geworden, maar waarin men deze fout, die slechts vijf en twintig exemplaren had bedorven, nog bijtijds had opgemerkt en verbe-

---

[1]) Zie hierachter, in de Bijlagen, blz. XXVII.

[2]) Bijlagen, blz. XXV; vergelijk blz. XXII—XXIV en blz. XXXI.

[3]) Bijlagen, blz. XXXI en blz. XXV. Vergelijk voor MICHIELS: MEINERS, a. w. dl. I, blz. 370 (GERDES, Historia Reformationis, vol. III, Monum. p. 146).

[4]) Bijlagen, blz. XXXI en blz. XVII.

terd. Thans hoorde men van alle kanten luide klachten over het boek, dat met zooveel moeite tot stand was gekomen. »Hier is", zeide men, »niet het belang der Kerk gediend, maar de bijzondere smaak van enkelen, daar men eene taal gesmeed heeft, die niemand gebruiken kan. Het zijn lorren. Het Testament is een mengsel van allerlei talen". Anderen riepen: »het is knoeiwerk"; weêr anderen: »het is schandelijk, want er wordt gesproken van het zaad van Sara"; nog anderen: »geen mensch kan het begrijpen, tenzij men elke lezing van andere Testamenten opgeve, ooren en oogen sluite, hierop alleen zich met de borst toelegge en zich met niets anders bemoeie", enz. Een steen des aanstoots was vooral het woordje »aver", door UTENHOVE ingevoerd [1]). De gemeente was er zóó op gebeten, dat al spoedig VAN DEN ENDE WINGIUS liet ontbieden en hem verzocht het er uit te nemen. VAN WINGEN weigerde halstarrig, omdat het eene goede beteekenis had en omdat die beteekenis door »maar" lang niet gedekt werd; eerst na rijp beraad en na overleg met de geleerdste mannen, o. a. met CASSANDER [2]), had men het woordeke aangenomen. Het slot

---

[1]) In het tweede lijstje achter Het Nievwe Testament: „Een korte verklaring zommigher wordekens in dezen Testamente ghebruyckt die niet an allen oorden des Nederlands euen ghelijck van dem ghemeynen manne verstaen werden, ten nutte der eÿnuoldighen hiertoe ghedaen", wordt dit woordje aldus verklaard: „Auer, op hooghduydsch Aber, op Oostersch Auerst, op Latijn, autem, vero porro, etc: wijszt an eÿn achteruolgh eÿner rede, of oock eÿn halue teghenrede, In welckes plaetse in den nedersten landen (mer) ghebruyckt werdt".

[2]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XXII en XXIV; verg. hierboven blz. 8 v.

van dit onderhoud was, dat VAN DEN ENDE niet weinig boos van WINGIUS scheidde, terwijl hij bromde: »Ik weet niet, wat gij met dit woord aver doet". Spoedig daarop liet hij het papier, bestemd voor de folio-uitgave, verkoopen, zoodat UTENHOVE, die op deze uitgave vast rekende [1]), zeer teleurgesteld zal geweest zijn. VAN DEN ENDE gaf het op met WINGIUS; deze toch was zóózeer de onvoorwaardelijke dienaar van UTENHOVE, dat hij met geene mogelijkheid tot toegeven was over te halen. Hij trachtte nu MICRONIUS te bewegen, om het N. Testament van UTENHOVE (zijn weldoener [2]) naar de »Vlaamsche drukwijze" te veranderen. MICRONIUS was ondankbaar genoeg, er ooren naar te hebben. Hij dreigde WINGIUS herhaaldelijk, dat hij het werkelijk doen zou, als deze zelf het niet deed [3]).

Met dat al gingen de schoonste illusiën van UTENHOVE in rook op. Toen hij Oost-Friesland vaarwel zeide, had hij volstrekt geen afstand gedaan van de zorg voor zijn werk. Om het voor eene tweede uitgave nog meer te volmaken, zond hij aan allerlei geleerde vrienden een exemplaar zijner vertaling, opdat zij hem hunne aanteekeningen en opmerkingen geven mochten. Dit deed hij bijv. aan BULLINGER, en voegde er het uitdrukkelijk verzoek bij, dat deze toch een of ander snipperuurtje voor het nazien der vertaling mocht afzonderen [4]). Of

---

[1]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz XVI.

[2]) Bijlagen, blz. XVII.

[3]) Zie voor het geheele bovenstaande verhaal den brief van WINGIUS aan UTENHOVE, hierachter in de Bijlagen, blz. XX—XXIII. Merkwaardig voor dien tijd is het argument van MICRONIUS: „Apostolorum exemplum, qui neglecta Hebraica veritate, in Christi scil. cui serviebant gratiam, 70 interpretum translationem suis scriptis inseruissent".

[4]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XIX.

hij echter met het antwoord, dat weinig meer bevatte dan eene beleefde dankbetuiging voor de toezending [1]), zeer verblijd is geweest, meen ik te moeten betwijfelen. Ook CASSANDER had hem, toen hij te Keulen was, zijne hulp toegezegd, en UTENHOVE beloofde zich daarvan veel voor de taal, omdat CASSANDER in het Nederlandsch zeer bedreven was; deze weigerde niet de gevraagde hulp te verleenen [2]). REGNERUS PRAEDINIUS te Groningen en GERARDUS THOM CAMP te Emdem hadden beloofd, samen de vertaling te zullen doorzien [3]); wat deze hulp heeft opgeleverd, is mij onbekend. Even onzeker ben ik omtrent het gevolg, dat een dergelijk verzoek van UTENHOVE bij PETRUS DOVERDAGHE te Wesel had [4]). Van GERARDUS MORTAIGNE, den geleerden Graecus [5]), weet ik zeker, dat hij bezig is geweest, het werk aan het oorspronkelijke te toetsen, maar eene hevige ziekte belemmerde hem, daarmede voort te gaan [6]). Doch vooral werd hij gebaat door à LASCO, die in dezen tijd bezig was, eene verbeterde uitgave van het Nieuwe Testament in het Poolsch te bezorgen [7]), waarbij hij gebruikte het gedeelte van UTENHOVE's arbeid, dat hij

---

[1]) Zie bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 435.

[2]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XVI, en het antwoord van CASSANDER, blz. LXIV.

[3]) Dezelfde Bijlagen, blz. XVI.

[4]) T. a. p.

[5]) Zie GABBEMA, Epistolarum centuriae tres, p. 167—173.

[6]) Zie zijn brief aan UTENHOVE, bij GERDES, Historia Reformationis, tom. III, Monument. p. 138 seq.

[7]) DALTON, Johannes a Lasco, S. 537—540. Het werk van DALTON behoeft hier echter eenige aanvulling, omdat den schrijver onbekend was, dat à LASCO zelf aan de vertaling heeft medegewerkt. Hij loochent het zelfs uitdrukkelijk (S. 539).

bij zijne afreis nog had kunnen medenemen. En à Lasco verzuimde niet, hem opmerkzaam te maken op de dingen, die herziening behoefden [1]). In hoeverre Micronius beantwoordde aan de opdracht om elk foutje aan te teekenen, hebben wij reeds gezien. Of Dirkinus en de beide Delaenussen [2]) beter aan de opdracht hebben voldaan, is mij onbekend.

Maar al die moeite was te vergeefs. Want Utenhove's hoop, dat hij nog eenmaal een geheelen Bijbel in het licht mocht geven, werd voorgoed vernietigd door het slechte debiet van zijn Nieuwe Testament [3]), en eene tweede uitgave van dit laatste heeft hij niet mogen bezorgen. In 1559 kwam eene folio- en eene duodecimo-uitgave van een Nieuw Testament bij van der Erven uit, dat niets meer geleek op het werk van Utenhove. Van dit boek heb ik weinig andere berichten dan die van Is. Le Long [4]). Doch

[1]) Zie in de Bijlagen hierachter, blz. XVI. Let bijv. op hetgeen hij zegt over Matth. I:20 en Marcus I:11 (er is verkeerdelijk afgedrukt 47) en het antwoord van Wingius daarop, blz. XXVII.

[2]) Bijlagen, blz. XVI.

[3]) Bijlagen, blz. XXIX. Vergelijk Gerdes, Historia Reformationis, tom. III, Monum. p. 139.

[4]) De bedoelde berichten van Le Long in zijne Boek-zaal der Nederduytsche Bybels, blz. 718, komen op het volgende neder: De Gereformeerden zaten niet stil. Het Nieuwe Testament werd onder handen genomen, om in de vertaling van Utenhove en diens medearbeiders, de spreekwijzen, die zij om bestwil, en ten einde door de verschillende Nederlandsche ballingen, voornamelijk in Oost-Friesland, Duitschland enz. het gemakkelijkst verstaan te worden, met opzet daar in gevoegd hadden, alsmede de zware uitspraak der tweeklanken uit te monsteren, en in eene zoetvloeiende Nederlandsche taal te hervormen. Op deze wijze kwam het Nieuwe Testament in den jare 1559 in het licht, onder den titel: Het Nieuwe Testament; Dat is: Het Nieuwe Verbont

het is herdrukt in 1561, en in 1562 geplaatst achter den zoogenaamden Bijbel van Deux-Aes [1]). Is. LE LONG heeft gelijk, dat in deze tweede uitgave de lang begeerde wijzigingen in de taal zijn aangebracht, doch hij dwaalt, als hij meent, dat het een verbeterde druk van UTENHOVE's werk was. Naar mijne overtuiging is het een geheel nieuw werk van de hand van GODFRIED VAN WINGEN. Dit gevoelen steunt op de volgende gronden:

1°. VAN WINGEN was de vervaardiger van het Oude Testament van den Deux-Aes-Bijbel. Dit blijkt uit eene vergelijking van twee brieven, door hem zelven

---

onses Heeren Jesu Christi. In Neder-Duytsche na de Griecscher Waerheyt ouerghesett. Embden, by Gellius Ctematius, A°. 1559. In Folio en Duodecimo. Bij de uitgave van dit Nieuwe Testament werden (volgens bericht van den drukker aan den lezer) meestal gevolgd de Testamenten, die te Genève gedrukt waren A°. 1555 en 1556, waarom ook goedgevonden is, het Registertje van dat Nieuwe Testament in het Nederduitsch over te zetten; en dewijl het zonder verzen is, werd er geen arbeid gespaard, om het nummer der hoofdstukken en verzen daarin mede aan te wijzen, en der gemeente van Christus een dienst te doen.

[1]) „Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schrift, grondelick ende trouvvelick verduydschet, Met verklaringhe duysterer woorden, redenen ende spreucken, ende verscheyden Lectien, die in andere loflicke Oeersettinghen gheuonden, ende hier aen de kant toe ghesettet zijn: Met noch rijcke aenwijsinghen, der ghelijck ofte onghelijckstemmenden plaetsen, op het allerghewiste met scheydtletteren, ende versen ghetale (daer een yeghelick Cap. na Hebreischer wijse, mede onderdeylt is) verteeckent. Ghedruckt te Embden, Anno, 1562, den 7. Martij". Bij G. VAN DER ERVEN, zooals blijkt uit het titelvignet en uit zijn devies: „mijn verwerf is God" onder „De Drucker tot den Leser" (exemplaar in de bibliotheek der Ned. Maatsch. van Letterkunde te Leiden; een tweede exemplaar te Gent).

aan UTENHOVE gericht [1]), met de voorrede van dien Bijbel [2]); ook uit eene vergelijking van den stijl van UTENHOVE met dien van denzelfden Bijbel, waarbij uitkomt, dat dezelfde wijzigingen, die WINGIUS beschrijft [3]), inderdaad zijn ingevoerd [4]).

2°. GODFRIED VAN WINGEN kon het Nieuwe Testament van UTENHOVE niet opnemen, niet alleen omdat VAN DEN ENDE de eigenaar was, maar ook om het onderscheid van stijl [5]).

3°. De versverdeeling in het Nieuwe Testament van van den Bijbel van Deux-Aes is op vele plaatsen geheel anders dan die in het Nieuwe Testament van UTENHOVE, niet alleen in de letters A B C enz., maar ook in de cijfers.

4°. De kantteekeningen in het eerstgenoemde zijn veel rijker dan die in het laatstgenoemde, en bovendien komen dáár ook »Summieren" boven de hoofdstukken voor.

5° De voorrede van den Bijbel van Deux-Aes schijnt aan te duiden, dat drukker en schrijver van het

---

[1]) Hierachter in de Bijlagen, blz. XX—XXVII en XXIX—XXXII.

[2]) Eindelijk is dan het raadsel opgelost, dat de geleerden sedert meer dan twee eeuwen heeft beziggehouden. Reeds in de dagen van SIXTINUS AMAMA was de ware toedracht der zaak vergeten. Hij schreef in 1623 in zijne Bijbelsche Conferentie (voorrede, blz. 36) aangaande „de Nederlandtsche oversettinghe", d. i. den Bijbel van Deux-Aes: „Vraecht ghy wie den oversetter zy? Die en can ick u niet noemen, alhoewel ick veele oude dienaers daer na hebbe ghevraecht" (verg. IS. LE LONG, Boek-zaal der Nederduytsche Bybels, blz. 722).

[3]) Zie in de Bijlagen hierachter, blz. XXVI.

[4]) Ook in den Deux-Aes-bijbel is het woord „auer" weggelaten, en de dativus singularis masc. wordt niet meer door eene m van den accusativus onderscheiden.

[5]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XXV.

Nieuwe Testament dezelfde zijn als die van het Oude [1]).

6°. RUYTINCK weet er iets van. Hij zegt dat VAN WINGER in 1561 te Emden gebruikt werd bij het overzien van den druk des Bijbels [2]).

7°. Dat VAN WINGEN zelfstandig in het Nieuwe Testament gewerkt heeft, blijkt uit een onuitgegeven brief van P. DATHENUS, die bewaard wordt in het archief der Nederlandsche gemeente te Londen [3]).

8°. VAN WINGEN dacht er over, achter zijn Oud Testament het Zürichsche of Geneefsche Nieuwe Testament te plaatsen [4]), en bij de vervaardiging van het Nieuwe Testament van 1559 hebben dan ook de Testamenten, die te Genève gedrukt zijn in 1555 en 1556, ten grondslag gelegen [5]).

---

[1]) „Het Nieuwe Testament, is datselue, dat wy hier hebben, Anno neghen ende vijftich, laten wtgaen" (afgeschreven uit het Leidsche exemplaar).

[2]) RUYTINCK, a. w. blz. 60.

[3]) Het adres is: „Ornatissimo viro Domino Godfrido Wingio, Domino et amico suo"; de dagteekening: Frankfort, 22 April 1561. Wij geven er hier een gedeelte van: „Quantum ad libros eos attinet, quos per me tibi emi optaras, sic accipe. Musculi locos communes hoc tempore habere non potui, eo quod nullum iam adesset exemplar, pollicitus est autem proximo mercatu secundam editionem eamque prima auctiorem. Igitur proximis nundinis si voles locos habebis et musculum item in mattheum, qui nec iam etiam adfuit. Habes autem eum in Ioannem pro 18 batzeis. Cal. in Acta pro 9 batzeis. bezam de praedestinatione — 4. assibus seu stuferis. bezam de cohaerendis script. pro 4 assibus. Calv. de praedestinatione 2 assibus. Ad nebulonis calumnias cal. 1. asse. Antidotus — 2 assibus. Tractatus bullingeri — 1 asse. Summa totalis est 2 talleri. Habes aliquot philippi iudicia, quae tibi grata esse patieris. Compactura librorum hic duplò quam apud vos charior est. ideoque incompactos ad te mitto".

[4]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XXV.

[5]) Zie Is. LE LONG, Boek-zaal der Nederduytsche Bybels, blz. 718. Verg. boven, blz. 136 noot 4.

9⁰. De stijl van het Nieuwe Testament van 1561 (den herdruk van dat van 1559) is geheel dezelfde als die van het Oude Testament van 1562.

VAN WINGEN was dus de vertaler van het Oude Testament; op uit- en inwendige gronden is het onaannemelijk, dat hij het Nieuwe Testament van UTENHOVE daarachter zou hebben gevoegd; op uit- en inwendige gronden besluit ik, dat hij zelf een nieuw werk heeft geleverd. Ik wil deze bewijsvoering eindigen met een paar stukken uit beide vertalingen tegenover elkander te plaatsen. Geheel willekeurig neem ik hiervoor een fragment van de Bergrede, met weglating van de kantteekeningen:

UTENHOVE en V. WINGEN.	VAN WINGEN.
Het Nievwe Testament. Euangelium Matthei. Cap. V.	Het Nievve Testament. Euangelium Matthei. Dat v. Capittel.
1. Doe hy auer de scharen zagh, klamm hy op den bergh. end doe hy neder ghezeten was, quamen zyne leçriongers tot hem.	1. Ende Jesus de scharen siende, klam hy op eenen berch, ende als hy neder gheseten was, quamen zijn Discipulen tot hem.
2. End zynen mond ghe-opent hebbende, leçrde hy ze, end zeyde:	2. Ende synen mont open doende, leerdese, segghende:
3. Gheluckzaligh zijn de armen na den gheçste: want het kœningkrijck der hemeis hœre.	3. Salich zijn de arme van gheeste, want haer is het Koninckrijcke der Hemelen.
4. Gheluckzaligh zijn de trœrighen: want zy zullen ghetroost werden.	4. Salich zijn de truerighe: want sy sullen vertroost worden.
5. Gheluckzaligh zijn de	5. Salich zijn de sacht-

zachtmoedighen: want zy zullen de ærde beæruen.

6. Gheluckzaligh zijn die dar hongheren end dorsten na der gherechtigheyt: want zy zullen verzaedt werden.

7. Geluckzaligh zijn de barmhertighen: want zy zullen barmhertigheyt verwæruen.

8. Gheluckzaligh zijn die dar reyn van herten zijn: want zy zullen God zien.

9. Gheluckzaligh zijn de vredemakers: want zy zullen Godes kinders gheheeten werden.

10. Gheluckzaligh zijn die dar veruolghing lijden om der gerechtigheyt willen: want het kœningkrijck der hemelen is hœre.

11. Gheluckzaligh zijt ghy wanneer v [de menschen] beschelden end veruolghen, end allerley booze word teghen v spreken zullen lieghende, om mynent willen.

12. Veruræghet end verhœghet v: want uwe loon is groot in den hemelen: Want alzo veruolghden zy de Propheten die voor v gheweezst zijn.

moedige: want sy sullen het Aertrijcke beeruen.

6. Salich zijn die hongheren ende dorsten na de gerechticheyt: want sy sullen versaedt worden.

7. Salich zijn de barmhertighe, want sy sullen barmherticheyt verkrijghen.

8. Salich zijn die, die reyn van herten zijn: want sy sullen God sien.

9. Salich zijn de vreedsame: want sy sullen Gods kinderen gheheeten worden.

10. Salich zijn die, die om de gherechticheyt veruolch lijden: want het Koninckrijcke der Hemelen behoort hen toe.

11. Salich zijt ghy als v de menschen versmaden ende veruolghen, ende alle quaet teghen v spreken, lieghende om mynent wille.

12. Verblijt ende verheucht v, want uwe loon is groot in de Hemelen: Want also hebben sy veruolcht de Propheten die voor v gheweest zijn.

Dat ook het werk van WINGIUS later »verbeterd" is door verwijdering van het woord »du" [1]) en de spreekwijzen »du bist", »du salst", »du en sulst"; dat er op deze wijze een nadruk van den Bijbel van Deux-Aes is tot stand gekomen [2]); dat WINGIUS zelf zijn werk toen nogmaals onder handen heeft genomen en in plaats van »Ghy" voor enkelvoud en meervoud (het stelsel van den nadruk), waar twijfel bestaan kon, »ghy" voor het enkelvoud en »ghy lieden" voor het meervoud heeft gezet, en dat langs dien weg is is verschenen de bijbel van Deux-Aes van 1565 [3]), welks tekst met telkens nieuwe aanteekeningen tot het jaar 1635 [4]) herdrukt is, mag ik hier niet nader uiteenzetten, wijl het ons van ons onderwerp zou afleiden.

De lezer houde mij deze lange uitweiding over het Nieuwe Testament van UTENHOVE ten goede; zij moet dienen aan de éëne zijde, om, indien het mogelijk is, de aandacht der Nederlandsche taalkundigen te vestigen op een belangrijk gedeelte van de geschiedenis onzer taal; aan de andere zijde, om eene dwaling, die, gesteund door het gezag van Is. LE LONG, nog langer zou kunnen voorduren, voorgoed weg te nemen.

---

[1]) UTENHOVE en VAN WINGEN hadden het gebruikt om onderscheid te maken tusschen enkelvoud en meervoud (ghy).

[2]) Zie de voorrede van dezen nadruk (waarvan ik toevallig een exemplaar ontdekte in de bibliotheek der Ned. Maatschappij van Letterkunde te Leiden, onder N°. 1130, hetwelk in den Catalogus verkeerdelijk als een Deux-Aes is ingeschreven). Vergelijk Is. LE LONG, Boek-zaal der Nederduytsche Bybels, blz. 731 v.

[3]) Zie de voorrede van dezen Bijbel (ik gebruikte een exemplaar uit de bibliotheek van professor ACQUOY) en Is. LE LONG a. w., blz. 732 v.

[4]) Is. Le LONG, a. w., blz. 733—779.

Wij gaan nu terug tot het oogenblik, waarop UTENHOVE Emden en Oost-Friesland verlaat, om zich naar Polen te begeven (herfst 1556). Reeds sedert jaren had à LASCO, meest van den adel, uitnoodigingen ontvangen om naar zijn Poolsch vaderland terug te keeren, en daar eene kerkhervorming in het leven te roepen. Lang had hij geaarzeld, daaraan gevolg te geven. Zelfs toen zijn toestand te Emden onhoudbaar geworden was, zoodat hij naar Frankfort moest verhuizen [1]), toen CALVIJN, BULLINGER, MARTYR en VERGERIUS allen te zamen hem wilden nopen, aan de roepstem zijner landslieden gehoor te geven, wachtte hij nog altijd op een beteren tijd, want de Koning en de adel waren het niet eens. De adel wilde al te voortvarend hervormen, en de Koning wilde geen besluit nemen, vóórdat de Paus er in gekend was; hij begeerde zelfs, dat deze laatste hem een Legaat zou zenden tot het bijwonen van den aanstaanden Rijksdag, waarin de zaken van den godsdienst geregeld zouden worden. Ging à LASCO nu naar Polen, dan moest hij partij kiezen tusschen den Koning en den adel, en dat zou de goede zaak schaden; eerst als de Koning zelf hem uitnoodigde, zou hij gaan. Hij verbeidde de terugkomst van zijnen bode, die onderweg was met zijne brieven aan den Koning en aan de grooten des Rijks [2]). Doch het ongeduld zijner vrienden nam toe. De bode kwam terug met wel veertig verzoeken, dat hij het vaderland niet langer zou ver-

---

[1]) MEINERS, Oost-Vrieschlandts kerkelyke geschiedenisse, dl. I, blz. 343—345.

[2]) Zie een brief van à LASCO aan CALVIJN uit Frankfort, 19 Septemb. 1555, in het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XV, p. 772 seqq. (Ontbreekt bij Dr. KUYPER).

mijden [1]). Een hartelijk antwoord van den Koning was er bij, maar daarin werd niet gerept van terugkeeren. Zijn machtige vriend, vorst RADZIWIL, berichtte hem evenwel namens zijn (RADZIWIL'S) Koninklijken zwager, dat hij noch hem uitnoodigde, noch hem verbood over te komen [2]). Hierdoor vatte à LASCO moed, en heeft hij al spoedig de reis aanvaard. Hij verzocht nu UTENHOVE, die bekend was wegens zijne vroomheid, zijne eerlijkheid, en zijne helder oordeel, hem als raadsman bij te staan [3]). Op raad der broeders in Oost-Friesland aanvaardde UTENHOVE deze uitnoodiging als eene goddelijke roeping [4]) en werd à LASCO's »trouwste Achates". Op den 8sten September kwam hij te Frankfort aan [5]), waar hij de voorrede schreef voor zijn Nieuwe Testament en nog een paar dagen het gezelschap van zijn vriend CALVIJN heeft genoten [6]). Op den 21sten October verlieten

[1]) UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, p. 234.

[2]) DALTON, Johannes a Lasco, S. 514.

[3]) „Habeo mihi adjunctum Achatem fidelissimum Dominum Johannem Utenhovium, hunc mihi adjunxi omnium consiliorum meorum socium, et monitorem, sicubi in me aliquid requireret, cujus alioqui pietatem, integritatem, ac judicium, vobis perspecta esse puto". Aldus à LASCO aan BULLINGER, 28 Nov. 1556 (Zie FUESLINUS, Epistolae ab ecclesiae Helveticae reformatoribus vel ad eos scriptae, Tiguri 1742, p. 388).

[4]) UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, p. 234.

[5]) UTENHOVIUS, l. l.

[6]) CALVIJN was namelijk naar Frankfort gereisd wegens VALÉRAND POULAIN, die twist had met zijne gemeente (hij was namelijk thans aldaar predikant). Op vijf en twintig punten was POULAIN aangeklaagd door een koopman, AUGUSTINUS LE GRAND. De benoemde arbiters, CALVIJN, à LASCO, ROB. HORNUS, LAURENTIUS A NORMANNIA, JOANNES CRISPINUS e. a., gaven een uitvoerig judicium, dat opgenomen is in het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVI, p. 292—300. Zie ook DALTON, a. a. O., S. 472 u. 474.

à LASCO en UTENHOVE Frankfort en reisden allereerst naar PHILIPS, landgraaf van Hessen.

Het bezoek bij dezen vorst stond in verband met het streven van à LASCO in die dagen, om eene verzoening tot stand te brengen tusschen de Lutheranen en de Gereformeerden op den grondslag der Augsburgsche geloofsbelijdenis; eene verzoening, waarvan hij zich vooral veel heil beloofde voor de Hervorming in Polen. Het mag niet verbloemd worden, dat de liefdelooze twisten onder de Protestanten van dien tijd nog steeds een hinderlijken indruk op ons maken. Misschien stond à LASCO, die met echte staatsmanswijsheid begreep, dat het vreedzaam naast elkander bestaan van twee richtingen, die in hun verschil zooveel eenheid bezaten, mogelijk moest wezen, in dit opzicht boven zijne tijdgenooten; aan den anderen kant nochtans is het Luthersche dogma, dat het zondebewustzijn des menschen tot uitgangspunt heeft, iets zoo geheel anders dan het Gereformeeerde, hetwelk van de Souvereiniteit Gods uitgaat, dat het te veel geëischt was, de overwinning der tegenstelling reeds toen te begeeren. Het komt ons dan ook volkomen verklaarbaar voor, dat à LASCO weinig succes had met zijne welgemeende pogingen; en gedeeltelijk hierom, gedeeltelijk omdat zij reeds door DALTON [1]) zoo welsprekend zijn beschreven, maken wij er alleen melding van, voor zoover UTENHOVE er aan heeft deel genomen.

Bij PHILIPS van Hessen werden à LASCO en de zijnen goed ontvangen. De Landgraaf verklaarde zelfs dat hij het in de Avondmaalsleer met hen eens was. Na een drietal geheime gesprekken tusschen PHILIPS

[1]) DALTON, Johannes a Lasco, S. 477—484, 531—537, 543—548, 568—571.

en à LASCO, vertrok de laatste onder een escorte, dat hem tot Erfurt vergezelde [1]), waar hij zijn nieuwen vriend een lijstje zond van een cijferschrift, dat zij in hunne briefwisseling zouden kunnen gebruiken [2]).

De reis ging nu naar Wittenberg. De landgraaf van Hessen had à LASCO brieven van aanbeveling medegegeven aan MELANCHTON en aan den keurvorst van Saxen (AUGUST, die zijn broeder MAURITS in het jaar 1553 was opgevolgd). Bij AUGUST van Saxen zijn zij evenwel niet geweest, want MELANCHTON verzekerde à LASCO, dat de Keurvorst zijn plan wel niet ongenegen was, maar hij deed niets zonder eerst het vrouwendepartement te raadplegen, en daar zou de stemming minder gunstig wezen. MELANCHTON gaf den raad, de vorsten in deze zaak niet te betrekken, vóórdat onder de geleerden eene zekere overeenstemming verkregen was.

Te Wittenberg werden à LASCO en UTENHOVE met ingenomenheid begroet; zij zelven stonden er verbaasd over [3]), en dit is ook geen wonder, want hun beider liefde voor den persoon van MELANCHTON was juist kort te voren niet weinig verflauwd [4]). Nauwelijks was MELANCHTON door UTENHOVE met de aankomst

---

[1]) FUESLINUS, Epistolae Reformatorum, p. 389.

[2]) Dr. KUYPER, Joannis a Lasco opera, tom. II, p. 731.

[3]) Zie den zooeven aangehaalden brief van à LASCO aan BULLINGER en de Zurichers l. l. 389—392 en een door MICRON geciteerden brief van UTENHOVE: ibidem, p. 401 seq.

[4]) Zie voor à LASCO: MEINERS, Oost-Vrieschlandts kerkelyke geschiedenisse, dl. I, blz. 342, en voor UTENHOVE: zijne heftige verwijten tegen MELANCHTON in zijn brief van 9 Maart 1556 aan CALVIJN (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVI, p. 68 seq.).

van à LASCO bekend gemaakt en tot eene particuliere bijeenkomst uitgenoodigd, omdat deze liever niet door allen herkend wilde worden, of MELANCHTON was zóó verrast, dat hij de zaak aan al zijne huisgenooten verhaalde en terstond naar hem toe ging. Hij noodigde à LASCO uit, met al de zijnen van zijn huis gebruik te maken, want het was niet noodig, dat deze zijne komst voor iemand verborg; ja zelfs, hij begeerde, dat het zoo bekend mogelijk zou worden, omdat allen hier dezelfde richting waren toegedaan. A LASCO bleef evenwel liever in de herherg gehuisvest, en bracht een tegenbezoek bij MELANCHTON, waarin zij het een en ander over de aanstaande bijeenkomst van de verschillende aanhangers der Augsburgsche geloofsbelijdenis bespraken. Den volgenden dag moesten à LASCO en UTENHOVE de gasten zijn van MELANCHTON [1]). Reeds vroeg waren zij tegenwoordig op zijn college; hij zelf bracht hen binnen in het stampvol auditorium, dat wel vijftienhonderd hoorders bevatte. Onder de les maakte hij op de meest eervolle melding van à LASCO en UTENHOVE en ook van CALVIJN, terwijl hij hun vijand JOACHIM WESTPHAL openlijk laakte [2]). MELANCHTON bekortte zijn college zooveel mogelijk, om des te meer tijd te hebben voor het onderhoud met zijne gasten. Na de les begeleidde hij hen naar zijn huis en vereenigde daar aan zijnen disch, behalve de twee vrienden, al de geleerde professoren der universiteit van Wittenberg, die de beide vreemdelingen zeer hartelijk bejegenden. A LASCO heeft wederkeerig

[1]) De bescheidene UTENHOVE spreekt alleen van à LASCO. Zie FUESLINUS, Epistolae Reformatorum, p. 401 seq.

[2]) Deze laatste bijzonderheden aangaande de vermelding van CALVIJN en WESTPHAL verhaalt alleen UTENHOVE (bij FUESLINUS, l. l. p. 402).

hen allen met MELANCHTON en GEORGIUS MAIOR bij zich ontvangen in zijne herberg. En toen zij daar allen bijeenwaren, zijn de Poolsche studenten te Wittenberg, meer dan dertig in getal, à LASCO komen gelukwenschen met zijne aankomst aldaar en met zijn terugkeer in het vaderland. Daarenboven werd hem uit naam van den Rector en van de geheele Academie de eerewijn aangeboden, met een open getuigschrift van vriendschap en eenstemmigheid; ook werden hij en UTENHOVE uitgenoodigd, nog éénen dag te blijven, om tegenwoordig te zijn bij eene openbare ordening van predikanten der kerk en bij een Academisch gastmaal. A LASCO verontschuldigde zich, en den volgenden dag werd de reis voortgezet. Op den 21sten November kwamen zij te Breslau aan. Ook daar ontvingen zij den eerewijn van particulieren en van de overheid [1]). Nadat à LASCO daar zijn maandelijkschen koortsaanval had doorgestaan, gingen zij den 1sten December verder, en bereikten spoedig het kasteel van JAN BONAR, een der voornaamste Poolsche Protestanten. Zij werden daar verwelkomd door de hoofden der Protestantsche beweging, en à LASCO vond er verscheidene bloedverwanten onder. JAN BONAR zelf, Gouverneur van het Krakauer Slot en Kastelein van Biec, was de zoon zijner zuster; bovendien waren de drie gebroeders OSTROROG zijne neven. Zij hadden reeds geruimen tijd FELIX CRUCIGER als evangelisch prediker op hunne uitgestrekte goederen aangesteld. Nog was er een oom van à LASCO, STANISLAUS MYSZKOWSKY, destijds prefect van Mariënburg, later kastelein van Sen-

---

[1]) Zie over de reis naar Polen, FUESLINUS, l. l. p. 387—394 (bij Dr. KUYPER, Joannis a Lasco opera, tom. II, p. 733 seqq.) en p. 401—403.

domir, en eindelijk Palatijn van Krakau; hij was beslist Protestant, en had ijverig gewerkt voor den terugkeer van à Lasco. Ook eene groote schare adellijken was daar bijeengekomen, en het eerste onthaal in het vaderland was dus zoo hartelijk mogelijk [1]).

Vóórdat wij nu de lotgevallen van Utenhove in Polen verhalen, moeten wij hier even stilstaan. Het verhaal dezer lotgevallen kan niet anders dan zeer kort zijn om gewichtige redenen. Ten eerste valt de werkzaamheid van Utenhove hier vrijwel samen met die van à Lasco; zij gaat daarin bijna op, want Utenhove was zooveel als zijn secretaris, ofschoon hij dien ondergeschikten titel niet droeg en door à Lasco als diens gelijke werd beschouwd. Indien wij nu geheel volledig wilden zijn, zoo zouden wij hier moeten treden op het terrein van den Poolschen hervormer. Dit is echter niet noodig, wijl de arbeid van à Lasco in Polen nog kort geleden door de bekwame hand van den heer Dalton is beschreven. Deze heeft daarbij nieuwe en ten deele voor mij ontoegankelijke bronnen gebruikt. Bij dezen stand van zaken zou ik hem slechts kunnen naschrijven.

Hier komt bij, dat de terugkeer van à Lasco in zijn vaderland niet die groote gevolgen gehad heeft, die men er zoo levendig van gehoopt had. De oorzaken waren vele:

1°. Hij zelf was ziekelijk. Uitputtende koortsen belemmerden hem in zijn streven, en maar al te spoedig ontviel hij aan de heilige taak, die hij liefhad.

2°. Koning Sigismund August, die sedert lang zijn hart aan de Hervorming gegeven had, en de geroe-

---

[1]) Dalton, a. a. O., S. 516 f.

pene was, haar in zijn Koninkrijk te vestigen, maakte door zijn ontzag voor den Paus van Rome alle beslissende maatregelen onmogelijk. Bovendien werd hij afgeleid door den Lijflandschen oorlog [1]).

3°. De Protestanten in Polen volgden drie richtingen: er waren Boheemsche broeders in Groot-Polen, Duitsche Lutheranen in de steden, en min of meer Zwitsersch-gezinden hier en daar verspreid in Klein-Polen. Ook de Unitariërs begonnen het hoofd op te steken. De vereeniging nu dezer groepen was noodig, om sterk te zijn tegen den vijand van buiten; het totstandbrengen dezer eenheid kostte à LASCO de meeste moeite. Het ergste was, dat de haat der Lutheranen hem gevaarlijke lagen legde. VERGERIUS reisde opzettelijk naar Polen, om hem, tegenover wien hij zich als vriend gedroeg, overal verdacht te maken [2]). Ook JOACHIM WESTPHAL vervolgde hem tot in zijn vaderland [3]).

4°. De Roomschen sloegen munt uit de twisten der Protestanten. ERASMUS ALBERUS had in een geschrift tegen de Karlstadtianen ook à LASCO aangevallen en allerlei lasteringen uitgekraamd. Hiervan trok HOSIUS, bisschop van Ermeland, partij. Hij herhaalde de lasteringen van den Protestantschen ALBERUS in een

---

[1]) De Russen hadden een deel ingenomen der bezittingen van den aartsbisschop van Riga, neef van SIGISMUND AUGUST. Reeds in 1557 trok de Koning met een leger van honderd duizend man tegen de Russen, terwijl dezen een leger van driehonderd duizend man in het veld brachten. Eerst in 1561 eindigde de strijd met de onderwerping van Lijfland aan Polen.

[2]) Zie UTENHOVE in de Epistolae Tigurinae, p. 391 seq. (Original Letters, vol. II, p. 603); DALTON, a. a. O., S. 520 en 524; en beneden blz. 160—165.

[3]) DALTON, a. a. O., S. 550—552.

smaadschrift tegen à LASCO, en trachtte zóó diens figuur voor Protestanten en Katholieken te bederven [1]).

Om niet af te dwalen, hernemen wij nu een oogenblik onze bewering, dat het verhaal der lotgevallen van UTENHOVE in Polen slechts kort kan zijn, omdat zijne werkzaamheid aldaar meest samenvalt met die van à LASCO, en omdat deze door vele dingen belemmerd werd in zijn streven. Voorts is er nog eene derde reden: de karigheid der bronnen. De Jezuïeten hebben in den ijver der dweepzucht de elementen voor de Hervormingsgeschiedenis van Polen zooveel mogelijk vernietigd. Hierover klagen de historieschrijvers algemeen, vooral waar het à LASCO geldt. Het schijnt, dat zijne Roomsche nakomelingen hun best hebben gedaan, om zijne gedachtenis uit te wisschen [2]).

Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat wij over het verblijf van UTENHOVE in Polen slechts weinig vermeld vinden. In het werk van LUBIENIECIUS [3]) komt, als ik mij niet vergis, de naam UTENHOVE slechts éène enkele maal voor [4]). KRASINSKI noemt dien naam in het geheel niet. Ook SIXT, de biograaf van VERGERIUS [5]), kent UTENHOVE in het geheel niet, ofschoon beide mannen in Polen in ernstige botsing zijn geweest. De heer DALTON noemt UTENHOVE in dit gedeelte van

---

[1]) DALTON, a. a. O., S. 548—550.

[2]) KRASINSKI, Geschichte der Reformation in Polen. Nach dem Englischen bearbeitet von W. A. LINDAU. Leipz. 1841, S. 110; DALTON, a. a. O., S. 564.

[3]) STAN. LUBIENIECIUS, Historia Reformationis Polonicae, Freistadt, 1685.

[4]) Nl. op p. 93, bij de vermelding van UTENHOVE's brief aan CALVIJN van 19 Febr. 1557, dien LUBIENIECIUS kende uit de editie van BEZA.

[5]) C. H. SIXT, P. P. Vergerius, Braunschweig, 1855.

zijn werk slechts een paar malen. Onze voornaamste bron voor de kennis van hetgeen UTENHOVE in Polen gedaan heeft, zijn eenige brieven, uitgegeven in het »Corpus Reformatorum", in de »Epistolae Tigurinae", in het »Scrinium" van GERDES, en in de Bijlagen hierachter. Wij zullen in het vervolg zooveel mogelijk wedergeven, wat deze bronnen ons opleveren, en slechts dan verhalen van à LASCO en zijne werkzaamheid, als wij zeker weten, dat UTENHOVE er deel aan genomen heeft; voor het overige verwijzen wij naar het werk van den heer DALTON.

De beide vrienden schijnen gedurende de eerste maanden op het slot van JAN BONAR gebleven te zijn. Op het einde van Februari waren zij nog te Balicze in de nabijheid van Krakau. UTENHOVE verzond toen verscheidene brieven, waarin hunne eerste ervaringen werden medegedeeld. Enkele er van zijn bewaard gebleven [4]). De inhoud komt hierop neer. In dezelfde dagen, waarin à LASCO naar Polen kwam, vergaderde de Rijksdag te Warschau. Deze Rijksdag duurde kort en gaf aan de Hervormingsgezinden niet, wat zij gewenscht hadden. Want wegens den Lijflandschen oorlog werd de behandeling van de zaak der Hervorming uitgesteld tot de volgende bijeenkomst. Alleen werd na langdurige tegenkanting van de zijde der

---

[4]) Een brief van den 18den Feb. aan WINGIUS te Embden (hierachter in de Bijlagen, blz. XVI—XVIII); een van 19 Februari aan CALVIJN (bij GERDES, Historia Reformationis, tom. III, Monum. p. 75 seqq.; Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVI, p. 415 seq.); een van 21 Febr. aan BULLINGER (fragment hierachter in de Bijlagen, blz. XIX), een aan de Waalsche kerk te Emden, bij Dr. KUYPER, l. l. tom. II, p. 746—748). Den inhoud van een brief van UTENHOVE vermeldt MICRON, den 8sten Maart 1557, aan BULLINGER: zie bij FUESLINUS, l. l. p. 401—403).

Bisschoppen besloten, dat de vorsten en de adel het recht zouden hebben, op hunne bezittingen evangelische predikers aan te stellen, die door een bisschop gewijd moesten wezen, als zij maar de oude parochiën en tienden onaangeroerd lieten[1]). Nauwelijks nu hadden de Bisschoppen, terwijl zij nog te Warschau waren, van de aankomst van à Lasco iets bespeurd, of zij staken de hoofden bijeen ten huize van den den aartsbisschop van Gnesen, in tegenwoordigheid van Aloysius Lipomannus, bisschop van Verona en sedert eenigen tijd pauselijk legaat bij het Poolsche hof, om de ketterij tegen te werken. De wereldlijke leden van den Rijksdag werden natuurlijk daar niet toegelaten. Een geheelen dag werd er beraadslaagd over het beste middel, om à Lasco weer uit het Rijk te verwijderen. Den volgenden dag trokken zij in optocht naar den Koning, Lipomannus voorop. Zij verzochten hem, als à Lasco om gehoor vroeg, dit niet te verleenen, omdat hij voor een ketter verklaard was. De Koning antwoordde, dat hij hierin geene reden vond, hun verzoek in te willigen, omdat à Lasco wel door hen, maar niet door den Koninklijken- en den Rijks-Raad veroordeeld was. Daarop verklaarden zij, dat de Koning het doen moest voor de rust des Rijks; maar hij legde hun het zwijgen op. Toen kwamen zij voor den dag met de leugen, dat à Lasco met honderd of tweehonderd ruiters de omstreken van Krakau onveilig maakte en blijkbaar gekomen was, om tegen den Koning de wapens op te vatten. Zij verzekerden dit zóó dikwijls en zóó uitdrukkelijk, dat de Koning er bijna geloof aan sloeg, maar een der Vorsten des lands, een aan-

---

[1]) Lubieniecius, Historia Reformationis Polonicae, p 93.

getrouwde bloedverwant van à LASCO, deed hem inzien, dat het louter een verzinsel was. Intusschen wenschte SIGISMUND AUGUST, dat zij de zaak van den godsdienst maar onder elkander zouden behandelen, daar dergelijke beroeringen en woelingen dikwijls aanleiding gegeven hadden tot den ondergang van groote staten. Hij zelf beloofde binnen kort te zullen toonen, dat hij God meer eerde dan de menschen. Dit alles gaf aan à LASCO en UTENHOVE moed, en de laatste spreekt in zijne brieven het vertrouwen uit, dat de Hervorming langzaam zal voortgaan, als de menschen door hunne ondankbaarheid zich deze weldaad maar niet onwaardig betoonen. Uit zijne letteren aan VAN WINGEN [1]) blijkt, dat hij ook nog een anderen geheimen brief geschreven heeft, waarin hij schijnt gevraagd te hebben, of WOUTER DEELEN en VAN WINGEN bereid waren, hem naar Polen te volgen, als het noodig was. Iets dergelijks althans schemert door in de zinspelingen van WINGIUS [2]).

Op den 23sten Februari [3]) vertrokken à LASCO en UTENHOVE naar Wilna, om daar den Koning persoonlijk te spreken. Hiertoe werden zij aangemoedigd door het antwoord des Konings op à LASCO's mededeeling van zijne aankomst in Polen. Het had hem namelijk verblijd, dat SIGISMUND AUGUST althans antwoordde, ofschoon het hem hinderen moest, dat de verdachtmaking der Bisschoppen nog niet geheel uitgewischt bleek te wezen; immers als hij nieuwigheden invoerde, zou hij oogenblikkelijk verbannen worden [4]). Op den 17den Maart bereikten zij Wilna, waar de Koning en het

---

[1]) Zie hierachter, in de Bijlagen, blz. XVIII.
[2]) Bijlagen, blz. XXVI.
[3]) Bijlagen, blz. XVIII.
[4]) DALTON, a. a. O., S. 526 f.

hof zich toen ophielden, om dicht bij het tooneel van den Lijflandschen oorlog te wezen. A LASCO en UTENHOVE genoten daar langer dan eene maand de gastvrijheid van vorst RADZIWIL, zwager van den Koning en machtigsten voorstander der Hervorming [1]). Hij gaf niet alleen à LASCO een ruim jaargeld, maar ook aan UTENHOVE vereerde hij verscheidene geschenken [2]).

Een paar dagen na hunne aankomst te Wilna werden zij door den Koning ten gehoore ontvangen. Deze begroette hen hartelijk en gaf beiden de rechterhand. A LASCO zette de reden zijner komst uiteen. Eene sprekende proeve van 's Konings geheele persoonlijkheid is dit, dat hij bij die gelegenheid zijn vice-kanselier toeliet, drie dagen later eene zeer vijandige aanspraak tegen à LASCO te houden, terwijl hij dezen te voren door RADZIWIL had laten waarschuwen, dat hij zich aan de rede van den vice-Kanselier niet te storen had, en dat hij van den Koning nog wel een geheel afzonderlijk gehoor zou kunnen verkrijgen [3]).

Twee dagen daarna hadden zij inderdaad wederom een onderhoud met den Koning, terwijl er vele anderen

---

[1]) NICOLAAS IV RADZIWIL, vorst van Olyka en Nieswicz. UTENHOVE verzekert: „aiunt eum vidisse omnia in Lituania, qui ipsum viderit (Epistolae Tigurinae p. 390). Hij was uit een oud Lithausch vorstengeslacht. Zijne dapperheid bewees hij in den strijd tegen de Ridders der Duitsche orde en in de verdrijving der Russen uit Lijfland. Hij kende Latijn (l. l.). Hij had herberg voor alle vervolgde Protestanten, en op zijne kosten werd de Poolsche bijbel uitgegeven (Biblia swieta, Brzesc, 1563), die, zooals bekend is, maar al te spoedig na zijnen dood door een Roomsch geworden zoon weder opgekocht werd en verbrand.

[2]) Epistolae Tigurinae, p. 389; Original Letters, vol. II, p. 599.

[3]) Epist. Tigur., p. 388; Orig. Lett., p. 597.

tegenwoordig waren, maar die konden er niets van verstaan. A LASCO hield SIGISMUND AUGUST zijne zonde van verloochening van Christus moedig voor oogen, en de Koning verdroeg het. Hij beloofde den boetprediker zijne bescherming en gaf hem vrijheid, in zijn huis bijeenkomsten van den adel en van de geestelijkheid te houden, ja zelfs, om in andere huizen godsdienstoefeningen te leiden.

A LASCO heeft dan ook nog dikwijls te Wilna gepredikt, bij welke gelegenheden, met medeweten van den Koning, zelfs vele leden der hofhouding tegenwoordig waren. Eene merkwaardige bijzonderheid van het bezoek aan Wilna was nog dit, dat à LASCO en UTENHOVE er in aanraking kwamen met monniken van den Heiligen Basilius uit Moskou, die om hunne hervormingsgezindheid hadden moeten vluchten, om te ontkomen aan een wissen dood. Zij deden à LASCO in hunne antwoorden op diens vragen verbaasd staan over hunne kennis van de Heilige Schrift en hunne uitnemende denkbeelden over de voornaamste stukken van den godsdienst [1]).

Op de terugreis van Wilna heeft à LASCO op verscheidene plaatsen gepredikt [2]). Hij begaf zich met UTENHOVE naar Klein-Polen, en de beide mannen schijnen een min of meer vast verblijf te hebben uitgekozen te Pinczow [3]). A LASCO wijdde nu zijne beste krachten aan de jeugdige kerken van Klein-Polen. Zijn arbeid is in tweeën te verdeelen: 1°. bevorderde hij de organisatie der gemeenten (benoeming van

[1]) Epist. Tigur., p. 389 seq.; Orig. Lett., vol. II, p. 598—600.

[2]) Epist. Tigur., l. l.; Orig. Lett., vol. II, p. 600.

[3]) DALTON, a. a. O., S. 544. Zie hierachter, in de Bijlagen, blz. XXXV, XXXVII. Pinczow (Querceto) ligt in de provincie Krakau.

akenen en ouderlingen) en meer in het algemeen de organisatie der kerk in Klein-Polen (confessie enz.); 2o. was hij ijverig bezig met het regelen van de verhouding tusschen de Lutherschen en de Boheemsche broeders. In het belang der vrijheid van beweging voor de Zwitserschen in Klein-Polen, ijverde hij voor eene herziening van het verdrag van Kozminek [1]), waarbij de uitnemende leidslieden der Boheemsche broeders hen hadden medegesleept tot het aanvaarden van verplichtingen, die zij moeilijk konden volbrengen. Voor al dezé zaken werden tal van kleine en groote synoden gehouden, waarop à LASCO meestal tegenwoordig was. De protocollen dezer synoden zijn eerst onlangs door den heer DALTON gevonden [2]). Naar hem moet ik hier verwijzen [3]). Het is zoo goed als zeker, dat UTENHOVE als de trouwe gezel van à LASCO de meeste dezer synoden bijgewoond heeft, doch ik kan het niet met de stukken bewijzen [4]). Vast staat het, dat hij aan twee belangrijke synoden deelnam, d. i. vooreerst reeds aan die te Wlodzislaw [5]) in Juni 1557. In tegenwoordigheid van afgevaardigden der Boheemsche broeders verklaarde daar à LASCO uit naam der ouderlingen en predikanten, dat zij bereid waren,

---

1) Op de gemeenschappelijke synode te Kozminek in het jaar 1555 hadden de Gereformeerden van Klein-Polen zich verbonden met de Boheemsche broeders uit Groot-Polen en daarbij beloofd, dat zij hunne geloofsbelijdenis, kerkordening, ja, hunne geheele kerkinrichting zouden invoeren. DALTON, Johannes a Lasco, S. 533.

2) DALTON, a. a. O., S. 524.

3) Voornamelijk naar S. 531—543.

4) Als de door den heer DALTON gevonden Protocollen worden uitgegeven, kan hierover misschien nieuw licht opgaan.

5) Epistolae Tigurinae, p. 392; Original Letters, vol. II, p. 604. Wlodzislaw is eene stad in de provicie Krakau.

de onderlinge liefde en toegenegenheid en gemeenschap te bewaren, maar dat de kerk van Polen eene grootere mate van vrijheid tot zelfstandige ontwikkeling moest hebben. Deze eisch was billijk, want het kerkwezen der »Waldenzen" was een knellende band voor de oorspronkelijk Protestantsche kerk. A Lasco drong op meerdere ruimte aan, ook met het oog op eene toekomstige vereeniging met de Lutherschen [1]).

Evenzoo was Utenhove tegenwoordig bij de groote synode te Wlodzislaw in September van het volgend jaar [2]). Daar was behalve Jan Bonar, baron van Balicze en slotvoogd van Biec, een groot deel van den Poolschen adel aanwezig, en door de verzoening tusschen den adel en de geestelijkheid hebben de eersten eene ruime bijdrage geschonken voor het oprichten van scholen [3]), voor het aankweeken van geschikte jongelieden tot het predikambt [4]) en voor het onderhouden van eene eigene drukpers [5]). Ten tweede werd er met algemeene stemmen besloten, geene tienden meer te betalen aan de Papisten, tot voeding van hunne εἰδωλομανία en goddeloosheid, daar men dit met een goed geweten

---

[1]) Dalton, a. a. O., S. 537.

[2]) Bij het begin schreef hij aan Calvijn (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 336—338); ook een gelijkluidenden brief aan Bullinger en Martyr (zie hierachter, in de Bijlagen, blz. XXXIII). Bij het einde der Synode schreef hij aan Bullinger en Martyr (Corpus Reformatorum, l. l., tom. XVII, p. 342 seqq.).

[3]) Die van Pinczow was de voornaamste. Zie het een en ander over de inrichting der scholen, bij Dalton, a. a. O., S. 540.

[4]) Zij werden zelfs wel buiten 's lands gezonden, voornamelijk naar Zwitserland en naar Straatsburg, Dalton, a. a. O.

[5]) Zij hadden er spoedig twee, te Pinczow en te Brzesc.

niet meer doen kon. Op den aanstaanden Rijksdag zou men dit voorstel ter tafel brengen [1]). Ten derde hebben zij beloofd, hunne kinderen niet meer aan Roomschgezinden ten huwelijk te geven. Eindelijk hebben zij er in toegestemd, dat hunne onderdanen geene zwaardere diensten zouden hebben te doen, dan beschreven waren in de oude wetten des lands; nl. de boeren die een geheelen akker bezaten, moesten twee dagen in de week voor hunne heeren werken, maar zij, die slechts een halven akker hadden, éénen dag [2]).

Wij zijn een weinig vooruitgeloopen en keeren nu terug tot het vorige jaar 1557 in de maand Juni. Toen

---

[1]) Dit feit, dat den heer DALTON schijnt ontgaan te zijn, verduistert niet weinig zijne optimistische voorstelling van de eerlijkheid der Poolsche Protestanten, die volgens hem, S. 541, juist op deze zelfde synode besloten, de kerkschatten (goud, zilver, bekers, enz) der Roomsche kerken overal onaangeroerd te laten, ofschoon de Protestantsche gemeenten, volgens zijne gemoedelijke verzekering, slechts de liefdegaven tot inkomsten hadden en dus de verleiding zeer groot was. Ja zelfs de min of meer officieële waarheid van het protocol der synode zegt: „Fratres omnes testati sunt et testantur in posterum in Domino, Ecclesiam Christianam non consentire ad spoliationes ecclesiarum sive sint in tesauris sive in decimis". Niemand zal er aan denken, de oprechtheid van UTENHOVE, die onpartijdig was en deze dingen in het geheim aan BULLINGER schreef, te stellen beneden het protocol. Doch de leden dezer synode konden desnoods zeggen, dat zij inderdaad de tienden niet aantastten, omdat zij hiervoor een Rijksdag-besluit wilden afwachten. BULLINGER gaf aan graaf TARNOW, een invloedrijk lid van den Rijksdag, zijne afkeuring te kennen (GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 439 seq.).

[2]) Deze punten worden door UTENHOVE zelven beschreven (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 343).

schreef UTENHOVE twee zeer uitvoerige brieven, één aan BULLLINGER en MARTYR en één aan CALVIJN [1]). Een gedeelte van die brieven moeten wij nog even bespreken, omdat het bijna aanleiding heeft gegeven tot belangrijken strijd. Aan het slot nl. had UTENHOVE gezegd: »Niet lang geleden is hier iemand geweest, die ook u niet onbekend is, en die getracht heeft deze kerken in het geheim te beroeren; nu nog verspreidt hij hier en daar in Duitschland allerlei min eervolle geruchten aangaande den heer à LASCO, die hem nog wel aan zich verplicht heeft. Op dezelfde wijze dan heeft hij onlangs in Groot-Polen gehandeld, overal, waar hij maar eenige gelegenheid zag, en wel bij degenen, van wie hij wist, dat zij op het stuk van het Avondmaal niet geheel met ons overeenstemmen, om zoodoende hier de gemoederen van eenige leden van den adel voor te bereiden tot het aannemen van de Augsburgsche geloofsbelijdenis. Maar toen hij bij ons was, heeft hij zich bij ons aangesloten en gezegd en geveinsd, dat hij geheel van ons gevoelen was, zoodat hij, behalve vele anderen, den heer LISMANINUS tot die overtuiging aangaande zijn persoon heeft overgehaald en men zegt, dat LISMANINUS dan ook bij die gelegenheid aan u een vrij eervol getuigenis aangaande den man gegeven heeft. Ik heb gemeend, u dit te moeten mededeelen, opdat gij niet misschien door dergelijke aanklachten wordt misleid, maar integendeel zijne lasteringen en zijne huichelarij te keer gaat tot eere Gods. Door middel van den heer LISMANINUS

---

[1]) De eerste brief alleen is overgebleven. Dat UTENHOVE naar Genève hetzelfde moet geschreven hebben, blijkt uit het antwoord van CALVIJN (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVI, p. 673).

zult gij meer van hem vernemen" [1]). De man, dien het gold, was PETRUS PAULUS VERGERIUS, die van BRENZ de opdracht ontvangen had, à LASCO in Polen tegen te werken [2]). Hij had indertijd, toen hij nog pauselijk legaat was aan het hof van FERDINAND van Oostenrijk daar zóóveel gunst genoten, dat hij dooppeet was geweest der prinses KATHARINA, thans koningin van Polen. Dit aanknoopingspunt gebruikte hij tot zijne introductie in Polen, en zoo heeft hij zijne reis niet enkel doen strekken tot schade voor het Roomsch-Katholicisme, maar ook tot schande van het Protestantisme.

Hij klaagde à LASCO vooral aan wegens het aanvuren van twist tusschen de kerken van Klein-Polen en de Boheemsche Broeders. Volgens den heer DALTON is dit juist het tegendeel van de waarheid [3]). De waarschuwing van UTENHOVE was niet geheel en al noodeloos, want ook tot Zwitserland had VERGERIUS zijne verdachtmakerij uitgestrekt; maar CALVIJN bijv. liet er zich niet door vatten. Hij antwoordde UTENHOVE: »Toen hij, dien gij bedektelijk aanwijst, mij lange vertoogen deed aangaande inwendige tweedracht [in Polen n.l.], heb ik geantwoord, dat de vroomheid van à LASCO mij zóó goed bekend was, dat ik mij vast overtuigd hield, van zijne trouw en zijnen ernst in het werk der uitbreiding van het Rijk van Christus. Toen heb ik zoowel zijne leer als zijn ijver geprezen; ik heb

---

[1]) Epist. Tigur., p. 391 seq.; Orig. Lett., vol. II, p. 603.

[2]) Zie DALTON, Johannes a Lasco, S. 520—523. SIXT (Vergerius, S. 390—440) noemt dit werken van VERGERIUS in Polen enkel een arbeid voor het Evangelie; hij kent niets van zijne kwade praktijken en geeft ons hier weinig. De naam van UTENHOVE schijnt hem onbekend te wezen.

[3]) DALTON, a. a. O., S. 535 n.

toegegeven, dat het wel mogelijk was, dat hij door al te groote gestrengheid eenigszins had misgetast, maar dat ik ver verwijderd was, en dus geén oordeel vellen kon over onbekende zaken [1]). Een schrijven van BULLINGER was krasser: »Wacht u voor het samensmelten van verschillende godsdiensten. Verkondigt zuiver éénen enkelen, waren, oprechten, evangelischen godsdienst. Wij weten, dat er iemand tot u gekomen is, die meer gewerkt heeft voor het aannemen der Augsburgsche geloofsbelijdenis, dan voor het aannemen van het Evangelie van Christus. Ik houd het er voor, dat niets zoozeer als deze geloofsbelijdenis de oprechte prediking des Evangelies belemmert. Misschien zal er nog een ander komen, geleerder en welsprekender dan hij, en ook deze zal zijn best doen om zijne gevoelens op te dringen. Hij, die reeds bij u geweest is, hoopt binnen kort weder te keeren. Gij kunt hem niet beter of gemakkelijker van uwe kudde verwijderd houden, dan door alle dergelijke menschelijke meeningen en geloofsbelijdenissen voorbij te gaan en u alleen te houden aan het Symbolum Apostolorum, het Symbolum Nicenum en dergelijke, en bovendien aan de duidelijke uitspraken der Kanonieke Schrift" [2]). Het is onmiskenbaar, dat BULLINGER hier een afkeurend oordeel uitspreekt over het geliefkoosd streven van à LASCO, want juist op den grondslag der Augsburgsche geloofsbelijdenis trachtte hij de verschillende richtingen tot eenheid te brengen. De moeilijkheid lag enkel hierin, dat BRENZ en VERGERIUS en de Luthera-

---

[1]) CALVIJN aan UTENHOVE (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVI, p. 673).

[2]) GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 434 seq.

nen in het algemeen weigerden te erkennen, dat hij stond op den bodem der Augsburgsche geloofsbelijdenis [1]).

De zaak dezer briefwisseling nu kreeg een bedenkelijk aanzien, doordien VERGERIUS er iets van gehoord schijnt te hebben. Hij schreef aan vele Poolsche edellieden, om ernstige beschuldigingen tegen à LASCO en UTENHOVE in te brengen, want hij beklaagde zich, in een brief aan BULLINGER op onwaardige wijze beleedigd te zijn; ook sprak hij het voornemen uit, die beleediging door een openbaar verweerschrift te wreken, hetwelk hij binnen kort dreigde uit te geven. A LASCO en UTENHOVE zagen hierin groot gevaar voor de zaak der Hervorming in Polen, omdat niets daaraan meer afbreuk kon doen, dan de openbare twisten harer aanhangers. Juist toen zij VERGERIUS' plan vernamen, stonden zij op het punt, naar Koningsbergen te vertrekken, om aldaar hertog ALBRECHT van Pruisen te spreken. In allerijl verzocht UTENHOVE nog JOHN BURCHER [2])

---

[1]) Bewijzen voor dit alles behoef ik niet te geven, want niemand, die op de hoogte der zaak is, zal mij tegenspreken, en wij zouden gevaar loopen, af te dwalen. De voorstelling van MEINERS (Oost-Vrieschlandts kerkelyke geschiedenisse, dl. I, blz. 346) is onvolledig en daarom scheef. Ik zou hier kunnen verwijzen naar DALTON, a. a. O., S. 479—481, 543—547 en passim. Zie vooral Dr. KUYPER, l. l. tom. II, p. 719—730, 757.

[2]) Deze JOHN BURCHER was sedert UTENHOVE's verblijf te Straatsburg met hem bevriend. Hij is vooral bekend door zijne correspondentie met BULLINGER; zie boven, blz. 35 v. De zaak, die hem in Polen bezighield, was het verwerven van het privilegie der ars focaria (FUESLINUS, Epistolae Reformatorum, p. 418). FUESLIN vertaalt dit door „Holzsparkunst". Ofschoon hij ook den invloed zijner Hervormde vrienden in zijn voordeel had, heeft hij toch het privilegie niet verkregen. Het schijnt, dat vooral de karigheid van zijn patroon

de zaak naar Zürich te berichten en BULLINGER uit te noodigen tot tusschenkomst. BURCHER voldeed hieraan terstond; ja zelfs, dewijl hij den bode niet vertrouwde, herhaalde hij zijn schrijven eenige dagen later. Hij drong er nu bij BULLINGER op aan, dat deze VERGERIUS zou aanmanen, het verweerschrift achterwege te laten, ten eerste ter wille van de goede zaak, en ten tweede omdat een verweerschrift van VERGERIUS er toe brengen zou, omtrent zijn persoon dingen openbaar te maken, die hem de achting van alle kerken zouden doen verliezen. Bovendien moest BULLINGER hem den raad geven, niet wederom naar Polen te gaan, maar liever te huis te blijven. Want het was niet het werk van een Christen, zijne ware roeping te verlaten en eene wereldsche zending te zoeken, die daarenboven aan de zuivere leer schade doen kon. God had hem uitgezonden onder de Lutheranen, om deze te overtuigen van dwaling, maar niet om met hunne dwalingen in te stemmen of ze over te brengen in welingerichte kerken. Hij had hier aan de geheele Kerk beloofd, dat hij de Augsburgsche geloofsbelijdenis niet zou invoeren; maar BURCHER hoorde, dat hij onder een anderen naam nog eene slechtere belijdenis in zijn schild voerde, nl. die der Waldenzen, zooals zij door LUTHER was verknoeid. Polen had geen behoefte aan de zending van hem of zijns gelijken; slechts eerzucht dreef hem er heen. UTENHOVE kon niet vinden, dat hij zulke harde dingen geschreven had, dat de zaak juist in een openbaren strijd, in plaats van onderling moest uitgemaakt worden. Maar hij had geen copie

---

en dien ten gevolge gebrek aan „den gouden sleutel" hem de zaak moeilijk maakte (Epistolae Tigurinae, p. 450 seq.; Original Letters, p. 697).

van zijn brief gehouden, en daarom wenschte hij, dat BULLINGER hem die zenden zou, tegelijk met al zulke wapenen, als tot het bestrijden der eerzucht van VERGERIUS zouden kunnen dienen [1]). Drie maanden later zond BULLINGER zijn antwoord aan UTENHOVE. Het behelsde een letterlijk afschrift van datgene wat deze over VERGERIUS geschreven had [2]). Hij voegde er nog aan toe, dat hij liever niet zien zou, dat beiden elkander aanvielen en wederkeerig beschimpten. Doch als VERGERIUS hem uitdaagde met een geschrift, dat noodzakelijk antwoord vereischte, dan kon hij hem niet langer aanraden te zwijgen. Hij zou echter liever zien, dat UTENHOVE op gematigden, dan op heftigen toon antwoordde. Hij hoopte, dat VERGERIUS wel zwijgen zou. Indien de zaak zich zoo had toegedragen, als UTENHOVE verhaald had, dan zag hij niet in, waarom de ander boos op hem kon worden, daar hij slechts zeide, wat VERGERIUS gesproken en gedaan had. BULLINGER eindigde met den wensch, dat de Heer dergelijke ergernissen wegnemen mocht [3]). Hoe de zaak is afgeloopen, vermelden mijne bronnen niet.

Zooals wij gezien hebben, had UTENHOVE voor dit alles de bemiddeling van JOHN BURCHER gebruikt, omdat hij met à LASCO op reis moest naar Koningsbergen, waar zij hertog ALBERT bezoeken zouden en tot eene zekere overeenstemming met de Pruisische predikan-

[1]) BURCHER aan BULLINGER, 1 Maart en 16 Maart 1558, (Epistolae Tigurinae, p. 449—451; Original Letters, vol. II, p. 693—697).

[2]) Het was nu juist een jaar geleden. UTENHOVE schreef 23 Juni 1557, en Bullinger 24 Juni 1558.

[3]) GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 436 seq.

ten hoopten te komen. A LASCO meende, dat die overeenstemming het totstandkomen der kerkelijke eenheid tusschen Groot-Polen en Klein-Polen zeer bevorderen zou. Ik vind het overigens vrij bevreemdend, dat hij veel verwachten kon van een vorst, die innig met VERGERIUS bevriend was [1]). In het midden van Februari braken de reisgenooten [2]) van Pinczow op. Onderweg vertoefde à LASCO dikwijls, om met de hoofden der Hervormingsbeweging te spreken en hen voor zijn lievelingsplan te winnen. Op den 18den Maart waren zij te Goluchow bij RAPHAËL LESZCZINSKI, een aangetrouwd familielid van à LASCO, die zich met de gebroeders OSTROROG reeds vroeg bij de Boheemsche broeders had aangesloten. Acht dagen later waren zij te Kalisch, waar à LASCO de voorrede schreef voor de »Narratio" van UTENHOVE. In het begin van April kwamen zij te Koningsbergen aan en vertoefden daar een paar weken aan het hof van hertog ALBERT, waar het hun spoedig bleek, dat hun bezoek weinig vruchten zou opleveren. Op den 14den April voerde à LASCO met de predikanten van de hoofdstad en de provincie een twistgesprek over het Heilig avondmaal. Het was te vergeefs. De Pruisen hielden streng vast aan hunne meening, dat het werkelijke lichaam van Christus in en met het brood aan geloovigen en ongeloovigen wordt uitgereikt en met den mond lichamelijk verteerd. Den volgenden dag liet à LASCO bij

---

[1]) Zie o. a. hunne uitgebreide briefwisseling bij SIXT, Vergerius, S. 533—593.

[2]) Er moeten nog anderen dan à LASCO en UTENHOVE geweest zijn. UTENHOVE zegt, dat de Hertog „D. a Lasco atque adeo omnes nos qui ipsum sumus comitati excepit multo humanissime" (UTENHOVE aan CALVIJN, Corpus Reformatorum, Calvini Opera, tom. XVII, p. 269).

zijn vertrek uit Koningsbergen, een schriftelijk antwoord achter, waarin hij zijne ernstige bedenkingen uiteenzettte tegen eene leer, waarvoor hij volstrekt geene bevestiging in de Heilige Schrift vinden kon [1]). Wat er waar is van de verzekering van UTENHOVE, dat hertog ALBERT zelf de zaak van à LASCO niet geheel en al ongenegen was, zoodat zelfs de predikanten om des vorsten wil hem en de zijnen met meer bescheidenheid behandelden [2]), durf ik niet beslissen [3]).

Eene gewichtige gebeurtenis in het leven van UTENHOVE was deze, dat hij na den terugkeer uit Koningsbergen in het huwelijk getreden is. Een tijdlang schijnt hij niet gedacht te hebben, ooit tot dezen stap te zullen komen, want hij had aan GERARDUS MORTAIGNE te Emden [4]) de erfenis van zijne geheele bezitting mondeling toegezegd. In een schrijven van Palmzondag 1557 geeft MORTAIGNE getuigenis zijner dankbaarheid. Merkwaardig nu is het, dat hij in het begin van Juni, te gelijk met ALBERT VISSCHER uit Loppersum, wederom aan UTENHOVE schrijft, maar, terwijl VISSCHER hem geluk wenscht met zijn huwelijk, spreekt MORTAIGNE er met geen enkel woord over [5]). — Wat de vrouw van UTENHOVE betreft, aangaande haar

---

1) DALTON, Johannes a Lasco, S. 544 f. Het geschrift van à LASCO is afgedrukt bij Dr. KUYPER, l. l. tom. II, 755—757.

2) Zie de, op bl. 166, noot 2, aangehaalde plaats in het Corpus Reformatorum.

3) Verg. DALTON, Johannes a Lasco, S. 545.

4) Zie boven, blz. 135.

5) Zie de brieven bij GERDES, Historia Reformationis, tom. III, Monum. p. 137—141.

heb ik slechts weinige berichten kunnen verzamelen. Haar voornaam was ANNA [1]); haar familienaam moet geweest zijn DE GRUTERE DE LANNOY [2]). Zij had behoord tot de Nederlandsche vluchtelingen, die in 1553 uit Londen de reis naar Denemarken maakten, en bevond zich onder degenen, die te Lubek landden.

De geschiedenis der uitdrijving van de Gereformeerden uit deze stad knoopt zich vast aan hare persoon. Er waren nl. in die dagen te Lubek eenige Hollanders, die de vluchtelingen trachtten over te

[1]) Zie hierachter, Bijlagen, blz. XXVIII.

[2]) Dit gevoelen steunt op de volgenden gronden: De geschreven genealogie der UTENHOVE's van Mr. REINIER VAN HEEMSKERCK (zie hierachter, de Bijlage over De Familiebetrekkingen van Jan Utenhove), verzekert tot tweemalen toe, dat de beide zonen, NICOLAAS en JAN, van NICOLAAS UTENHOVE en ELISABETH DE GRUTERE gehuwd waren met eene dame DE LANNOY; de eerste met ANNA DE LANNOY, dochter van NICOLAAS, heer van Lesdaing en van MICHAELE COTTREL, vrouwe van Espleiton (?), de ander, met.... de GRUTERE DE LANNOY, dochter van MARTIN, heer van Hautpenne, en van JACQUELINE DE COTTREL (Coutereel). De voornaam der laatste is onleesbaar (uit eene aanteekening blijkt, dat Mr. REINIER VAN HEEMSKERCK in zijne eigene bron den naam reeds niet had kunnen lezen), maar hij gelijkt wel op Anna. Men zal wel moeten aannemen, dat v. HEEMSKERCK òf den naam Anna op de verkeerde plaats heeft gezet, of dat elk der beide broeders eene ANNA tot vrouw had. Dat JAN UTENHOVE eene dame ANNA DE GRUTERE DE LANNOY gehuwd heeft, wordt zijdelings bevestigd door de uitdrukking van zijn halven broeder KAREL (zie hierachter in de Bijlagen, blz. XLIX), die haar „agnata nostra" noemt; daar toch NICOLAAS UTENHOVE, de vader, met eene dame DE GRUTERE getrouwd was geweest, en KAREL zelf met eene jongere zuster (zie hierachter, de genoemde Bijlage). De UTENHOVE's en DE GRUTERE's waren dikwijls aan elkander vermaagschapt (zie bijv. nog MELIOR ADAMUS, Vitae Germanorum philosophicis et humanioribus litteris clarorum, Francof. 1615, tom. I, p. 445).

halen tot het aannemen van de vleeschelijke tegenwoordigheid van het lichaam van Christus in het Avondmaal. Vooral een zekere Vlaming, LIVINUS, bijgenaamd de Paus, deed zijn best, een tweetal maagden, van welke er eene later met UTENHOVE in Polen getrouwd is, tot dit gevoelen te bewegen. Hij gaf haar tot dat einde een zeker geschrift te lezen over den Avondmaalsstrijd. Toen MICRONIUS uit Weismar te Lubek kwam, verzocht deze hem tijd en plaats te bepalen voor een twistgesprek, waarbij hij zoovelen van zijne vrienden uitnoodigen mocht als hij verkoos, ja zelfs de predikanten der stad. Het twistgesprek werd gehouden op den 26sten Februari 1554 ten huize van een Nederlandsch koopman. Drie predikanten van Lubek waren er bij tegenwoordig. Uit het verslag blijkt, dat in het geschrift van LIVINUS o. a. »Dit is mijn lichaam" vertolkt werd door: »In, met en onder dit" enz. De afloop van het gesprek was, dat op den 27sten Febr. den Gereformeerden werd aangezegd, dat zij den volgenden dag hadden te vertrekken [1]).

Gedurende het leven van UTENHOVE hooren wij slechts weinig van zijne vrouw. Aan het slot der brieven van zijne vrienden wordt zij meestal gegroet en dikwijls in zeer vleiende woorden [2]). Een enkelen keer zelfs heet zij zijne »dulcissima coniux, pulcherrimum piarum matronarum decus" [3]). Uit deze woorden en uit het gebeurde te Lubek schijnt te blijken, dat zij bekend stond als bijzonder belangstellend in den godsdienst, wat ongetwijfeld het huwelijksgeluk van haren man zeer heeft verhoogd.

[1]) UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, p. 170-191.
[2]) Zie bijv. hierachter in de Bijlagen, blz. XLII, XLIV, XLVIII, XLIX, LIV, LVIII
[3]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz LVII.

A Lasco kon in Polen, zooals wij reeds gezien hebben [1]), niet zooveel doen, als hij wel wenschte. De werkkring van Utenhove zal daardoor ook minder uitgebreid geweest zijn, als hij wel verwacht had. Eene zaak, waarmede hij zich met voorliefde bezighield, was deze, dat hij herhaalde malen Calvijn en Bullinger verzocht, brieven te schrijven of boeken op te dragen aan den Koning en aan invloedrijke Hervormingsgezinden in Polen, in welke brieven en opdrachten zij de Hervorming in het algemeen, en de Gereformeerde Hervorming van à Lasco in het bijzonder, moesten aanbevelen. Reeds in Juni 1557 vroeg hij Bullinger en Calvijn [2]), een of ander geschrift te wijden aan den Palatijn van Wilna, omdat dergelijke vorsten, en vooral mannen, die door zoo velerlei belangen worden beziggehouden, nu en dan een prikkel noodig hebben, om sneller voort te gaan op den ingeslagen weg. Bovendien was het noodig in het belang van het welslagen der Hervorming, dat één man aan het hoofd der geheele zaak werd gesteld. Die ééne man kon alleen à Lasco wezen. Daarom werden zij dringend gebeden, à Lasco voor dit doel aan te bevelen.

Calvijn antwoordde, dat hij eene aanbeveling van à Lasco op dat oogenblik minder goed aan den Koning zenden kon, omdat aller aandacht in Polen vooreerst

---

[1]) Zie hierboven, bl. 149—151.

[2]) De brief aan Calvijn is verloren gegaan. Dat hij bestaan moet hebben, blijkt uit het antwoord. De brief aan Bullinger van 23 Juni is compleet uitgegeven in de Epistolae Tigurinae, p. 388—392 (Original Letters, vol. II, p. 596—604) en fragmentarisch in het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVI, p. 524—527.

toch op den oorlog in Lijfland en niet op de Hervorming gevestigd was; daarenboven had hij nog kort geleden geschreven [1]) en wilde afwachten, welken indruk dat schrijven maken zou. Wel was hij bereid, zich tot den Palatijn van Wilna te richten; ook in den algemeenen brief, dien hij besloten had te schrijven, zou hij de zaak van à LASCO bepleiten. Hij wilde ook wel een werk aan vorst RADZIWIL opdragen, maar vóór de aankomst van UTENHOVE's verzoek was reeds zijn laatste werk, de commentaar op de Psalmen, in het licht verschenen [2]) (nl. in de maand Juli van het jaar 1556).

BULLINGER antwoordde, dat hij reeds aan den Palatijn van Wilna geschreven had en eene copie van dat schrijven insloot. Als zich eene goede gelegenheid aanbood, hem een boek te wijden, dan zou hij het niet nalaten, ter wille der opbouwing van de Kerk. Omtrent den Koning liet hij het ditmaal bij de betuiging, dat ook hij er groot gevaar in zag, als mannen van verschillende richting door den Koning met het werk der Hervorming werden belast, en dat hij dus ernstig hoopte, dat à LASCO alleen tot die taak zou geroepen worden [3]). Inderdaad heeft BULLINGER in het volgend jaar zijne kerkelijke »predikatiën over de feesten van Christus, den Heer", aan NICOLAAS RADZIWIL opgedragen [4]). UTENHOVE ging steeds voort in dezelfde richting. In bijna gelijkluidende brieven aan

---

[1]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XV, p. 892—895.

[2]) CALVIJN aan UTENHOVE (zonder datum), Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVI, p. 672.

[3]) BULLINGER aan UTENHOVE (bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 434).

[4]) Ibidem, p. 438.

CALVIJN [1]) en BULLINGER, op 30 Juli 1558, verzocht hij hen, te schrijven aan STANISLAUS AB OSTROROG en aan JAN BONAR. STANISLAUS AB OSTROROG, slotvoogd van Medzerec in Groot-Polen, nam onder de jongere leden van den Poolschen adel, om zijn aanzien zoowel als om zijne gaven, eene eerste plaats in. Hij stond aan de zijde der Lutherschen, maar was niet zóó onbuigzaam, of hij kon, met Gods hulp, nog wel tot gezonder gevoelen omtrent het Avondmaal gebracht worden.

Hij was getrouwd met een zusterskind van à LASCO en toen deze laatste en UTENHOVE onlangs bij hem waren (ongetwijfeld op hunne reis naar Koningsbergen of op de terugreis), had hij zijn oom niet zonder welgevallen aangehoord. Hij schatte à LASCO hoog, en ook UTENHOVE was hij genegen [2]). Toen deze laatste hem over CALVIJN en BULLINGER sprak, had hij verklaard, dat een brief van CALVIJN of BULLINGER hem zeer aangenaam zou wezen en dat hij gaarne zou terugschrijven. UTENHOVE vond het daarom van groot belang, dat zij zich tot hem richtten en hem vriendelijk uitnoodigden tot een zekere overeenstemming met à LASCO en de broeders in Klein-Polen. Kon OSTROROG gewonnen worden, dan was er veel gewonnen; want zeer velen zouden met hem medegaan. Al de predikanten op zijne landgoederen waren der Gereformeerde leer niet ongenegen, behalve hun Superintendent.

JAN BONAR, baron van Balicze en slotvoogd van Biec, liet zich door UTENHOVE bij CALVIJN en BULLINGER hartelijk aanbevelen. UTENHOVE vond het zeer wenschelijk, dat zij ook hem het een en ander schreven, om hem

[1]) Alleen de brief aan CALVIJN is uitgegeven, Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 267 seqq.

[2]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XXXII seq.

aan te moedigen tot sterkte en standvastigheid. Op den 12den September voegde hij er het verzoek bij, dat zij schrijven zouden aan JOANNES, graaf van Tarnow, een man van buitengewoon groot aanzien in geheel Polen, en die de tirannie van den Paus had leeren doorzien en haten. Zij konden wel begrijpen, hoeveel er aan zijn persoon gelegen was. Ofschoon TARNOW à LASCO altijd zeer hoog gewaardeerd had, kon het toch geen kwaad, op eene of andere wijze tot zijne eer te spreken [1]).

In een brief van 18 September drong UTENHOVE bij de predikanten te Zürich en te Genève nog krachtiger aan op het schrijven aan BONAR, OSTROROG en TARNOW en aan den geheelen Protestantschen adel, opdat zij hun beginsel te vaster zouden handhaven in den aanstaanden Rijksdag [2]).

Reeds den 28sten October meldde BULLINGER, dat hij aan de heeren OSTROROG, BONAR en MARTIANUS CHELSINSKI [3]) geschreven had, wat UTENHOVE wenschte [4]), en eene maand later, dat hij twee brieven verzonden had aan graaf TARNOW, één uit naam zijner collega's, en ééne particuliere missive. Hij had er zijn boekje bijgevoegd, waarin hij aantoont, dat de Evangelische Kerken niet kettersch zijn en geen scheuring maken enz. Bovendien had hij eene vermaning geschreven, om toch door het inhouden der tienden den vijanden de wapenen niet in handen te geven [5]). Het schijnt, dat UTENHOVE

1) UTENHOVE aan CALVIJN, Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 336—338.
2) L. l., p. 343 seq.
3) Zie hierachter, Bijlagen, blz. XXXIII.
4) GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 438.
5) L. l. p. 439.

zich beklaagd heeft over de trage verzending dezer brieven, want op den 7den Januari herhaalde BULLINGER het bericht, dat hij reeds lang aan zijne begeerte voldaan had [1]).

Het antwoord van CALVIJN op de brieven van 30 Juli en 12 September 1558 is zeer merkwaardig. SEBASTIANUS PECHIUS, de knecht van à LASCO, had den eersten brief medegenomen, toen hij zich naar Straatsburg begaf, om daar theologie te studeeren [2]). SEBASTIANUS was evenwel zóó plotseling uit Genève teruggekeerd, dat CALVIJN slechts in haast iets aan à LASCO had kunnen schrijven. Op den 18den November kwam LUSENSKI [3]) met den brief van 12 September. Hij kwam tegen den avond terug, juist toen CALVIJN eene gezondheidskuur moest ondergaan, en daarna moest hij eten. CALVIJN vroeg hem, wanneer hij naar Polen terugkeerde. Hij antwoordde: »overmorgen". Alzoo hield CALVIJN slechts één dag over om te schrijven, en het grootste gedeelte van dien dag moest hij zich ontzien wegens de koorts, waarvan een aanval op handen was. Hij schreef echter nog aan graaf TARNOW en zond dezen de begeerde aanbeveling van à LASCO [4]). JAN BONAR moest hij dezen keer overslaan, om zich tot den heer OSTROROG te kunnen richten. Meer lieten zijne krachten niet toe [5]).

Op den 27sten Januari betuigde UTENHOVE zijn dank

---

[1]) L. l. p. 441 seq.

[2]) Hij is later werkelijk predikant geweest. Zie hierachter, Bijlagen, blz. LVI.

[3]) GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 441.

[4]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 382 seq.

[5]) L. l., p. 379 seq.

aan BULLINGER en CALVIJN voor het zenden der missiven, waarvan hij goede vruchten verwachtte [1]).

Een groot deel van den tijd, dien UTENHOVE in Polen doorbracht, heeft hij besteed aan de vervaardiging der »Narratio", het meest bekende zijner geschriften [2]). Het auteurschap van dit werk wordt door Dr. KUYPER voor een belangrijk deel toegeschreven aan à LASCO. Men veroorloove mij te zeggen, dat het te betreuren is, dat 's mans gezaghebbende pen hier wat al te vaardig de neiging volgde, den litterarischen arbeid van à LASCO zoo uitgebreid mogelijk voor te stellen. Dr. KUYPER meent, dat à LASCO een verhaal op schrift

---

[1]) L. l., Calvini opera, tom. XVII, p. 418, en hierachter, Bijlagen blz. XXXVII.

[2]) Ofschoon het boekje te allen tijde gelezen en als geschiedbron gebruikt is, zijn slechts weinige exemplaren aan den ondergang ontkomen. Het kan misschien zijn nut hebben, de exemplaren, die ik ken, hier op te noemen. Eén berust in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage (gebonden met een HS., zijnde een fragment eener Latijnsche vertaling van Genesis [de geschiedenis van den zondvloed], welks tekst afwijkt van de Hiëronymiana); één fraai exemplaar is in het bezit van Prof. FRUIN te Leiden; twee bevinden zich in de Bibliotheek der Universiteit te Utrecht (ofschoon onder verschillende titels in den Catalogus opgegeven, zijn beiden aan elkander gelijk); één in de Kerkelijke Bibliotheek te Emden. — De titel is: „Simplex et fidelis narratio de institnta ac demum dissipata Belgarum, aliorumque peregrinorum in Anglia, Ecclesia et potissimum de susceptis postea illius nomine itineribus, quaeque eis in illis euenerunt. In qua multa de Coenae Dominicae negocio, aliisque rebus lectu dignissimis tractantur. Per Joannem Utenhouium Gandavum. Lucae 17. Fieri non potest quin veniant offendicula: vae tamen illi per quem veniunt. 1560.

bracht, dat vrij wel overeenkwam met p. 21—98 der »Narratio" van UTENHOVE. Hij gaat verder en neemt aan, dat dit geschrift ook openbaar gemaakt is. En eindelijk zegt hij: »tute affirmare ausim, addito praefamine et quibusdam hic illic obiter pro personae auctoris diversitate rescriptis, Utenhovium Lasci libellum suae narrationi purum putum inseruisse" [1]). Deze stelling kon de geleerde schrijver in het jaar 1866 niet bewijzen [2]), en thans zal hij zelf wel erkennen, dat zij onwaarschijnlijk is, als men het volgende in acht neemt.

De vluchtelingen der Londensche gemeente waren nauwelijks te Emden aangekomen, of zij sloegen de handen aan het werk tot het beschrijven van de harde bejegening, die zij overal van de Lutheranen hadden ondervonden. A LASCO had al spoedig een op-

---

[1]) Dr. KUYPER, l. l. tom. I, Praef. pag. LX.

[2]) Zij berust op drie brieven. 1°. De uitgever OPORINUS schrijft aan à LASCO over de uitgave der Narratio (GABBEMA), Epistolarum centuriae tres, p. 139 seq.); 2°. à LASCO schrijft 3 Maart 1554 aan BULLINGER: „Mitto autem vobis silvam itineris nostri, usque dum a Roge Daniae dimitteremur.... Reliquum nostri itineris nondum absolvi neque absolvere possum, donec qui adhuc sunt dispersi ad nos veniant. Martinus Micronius noster cum bona Ecclesiae nostrae parte est Wismariae,.... alii sunt Lubecae, alii Hamburgi, sed brevi huc venturi omnes". Zie Dr. KUYPER, l. l. tom. II, p. 697. (Uit deze eenvoudige opsomming trekt Dr. KUYPER zelfs de conclusie, dat à LASCO in 1554 reeds de schets van UTENHOVE's werk gereed zou hebben gehad, omdat ook daarin afzonderlijke hoofdstukken over de vluchtelingen te Weismar, te Lubek en te Hamburg voorkomen.) 3°. BULLINGER antwoordt op den 17den Maart 1554: „Sylvam itineris vestri non recepimus, nisi quod Gallus quidam vir pius et generosus hac transiens copiam nostris transcribendi fecit" (GABBEMA, Epistolarum Centuriae tres, p. 112).

stel gereed, dat hij niet alleen aan BULLINGER [1]), maar ook aan CALVIJN toezond [2]). MICRONIUS is met denzelfden arbeid bezig geweest [3]).

Reeds vroegtijdig hadden zij er aan gedacht, nauwkeurige aanteekeningen van hunne ervaringen te maken, zoodat zij die thans gebruiken konden [4]). Wat

---

[1]) Dr. KUYPER, l. l. tom. II, p. 697; Corpus Reformatorum, Calv. opp. XV, p. 64.

[2]) A LASCO aan CALVIJN, 13 Maart 1554: „Quaenam vero ratio Danici nostri itineris fuerit, utque a Rege illo excepti dimissique simus, quae item praelia illic pro doctrina nostra sustinuerimus, haec omnia ex adiuncta his literis itineris nostri silva facile cognosces, etiamsi nondum sit prorsus absoluta. Non enim habentur ea adhuc quae post nostrum a Rege illo abitum sunt acta cum nostris illic ecclesiis, quae se eo nobiscum contulerant: quae etiam iustum volumen postulabunt" (Corpus Reformatorum, Calvini opp. tom. XV, p. 81 seq. Deze brief was Dr. KUYPER in 1866 onbekend).

[3]) A LASCO schreef den 5den October 1554 aan BULLINGER: „Iter nostrum Danicum exibit lingua Germanica autore Micronio nostro" (Dr. KUYPER, l. l. tom II, p. 708). Dr. KUYPER meent, dat hier sprake is van het verhaal, dat MICRONIUS in 1556 uitgaf aangaande zijne redetwisten met MENNO SIMONS, waar hij in de voorrede het een en ander over de reis naar Denemarken in het algemeen geschreven heeft („Een waerachtig verhaal der t. samensprek. tusschen Menno Simons eñ M. Mikron"). Of deze meening meer is dan eene gissing, weet ik niet.

[4]) Bijv.: Nadat zij op den 10den November 1553 bij CHRISTIAAN III, den koning van Denemarken, hun verzoekschrift om vergunning tot vestiging in zijn rijk hadden ingeleverd, heeft de Koning hun op den 15den November door den kanselier en eenige raadslieden een weigerend antwoord laten geven. Reeds den volgenden dag hadden zij dit antwoord op schrift en lieten het door hunne tegenstanders voor conform verklaren (UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, p. 41—43). Na den afloop van het colloquium te Lubek heeft MICRONIUS den volgenden morgen vroeg alles opgeteekend, wat den vorigen dag onder het redetwisten gezegd of gebeurd was (l. l. p. 191).

er van deze opstellen van à LASCO en MICRONIUS geworden is, blijkt niet. De uitgevers van het »Corpus Reformatorum" wijzen op een handschrift in de Stadsbibliotheek te Genève, een vrij langen brief van MICRONIUS, gedagteekend 16 Februari 1554, waarin over de Deensche reis gehandeld wordt. Bij onderzoek is mij gebleken, dat deze aanwijzing niet helpt [1]).

Eerst in het jaar 1557 kwam het plan om een verhaal van de lotgevallen der Londensche vluchtelingen uit te geven, tot rijpheid. Oorzaak hiervan waren voornamelijk de heftige geschriften van JOACHIM WESTPHAL tegen à LASCO. Reeds in jaar 1552 had WESTPHAL beschuldigingen tegen à LASCO openbaar gemaakt [2]).

---

[1]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XV, p. 64 (eene noot over de „silva itineris nostri" van à LASCO): „Hanc relationem non reperimus. Etiam Kuyperus periisse putat, attamen Utenhovium ea usum esse in narratione sua conscribenda. Exstat autem in Cod. Genev. 113, fol. 124 satis longa Micronii epistola d. d. 16,' Feb. 1554 de eadem migratione". De heer TH. A. DUFOUR nu, „Directeur des Archives d'Etat" te Genève, schreef mij op den 30sten Januari 1882: „le Cod. Genev. 113 contient deux lettres, adressées ‚Consuli ac senatui civitatis Wismariensis' et signées, Martinus Micronius consensu et nomine praedictorum peregrinorum'. Ces deux lettres, présentées, l'une le 16, l'autre le 22 février 1554, ne sont pas des originaux, mais des copies du XVIe siècle, peut-être de la main même de Martinus Micronius. Ensemble, elles occupent 3½ grandes pages in folio, d'une écriture fine et serrée". Deze brieven zijn dezelfde, als die door UTENHOVE werden afgedrukt in zijne „Simplex et fidelis narratio", p. 131—134 en p. 156—165. Adres, onderteekening en datum komen overeen. Zij bevatten wel een en ander over de lotgevallen der vluchtelingen, maar kunnen natuurlijk het bedoelde verhaal niet zijn.

[2]) In zijne „Farrago confusanearum et inter se dissidentium opinionum de Coena Domini, ex Sacramentariorum libris congesta", Magdeburgi, 1552.

Deze heeft hierop niet geantwoord; maar in het jaar 1555 heeft hij, in de opdracht van zijn »Kerkendienst" aan Koning SIGISMUND, een en ander aan WESTPHAL gezegd, ofschoon hij zich daar niet rechtstreeks tegen hem, maar tegen TIMAN richtte. WESTPHAL vond dit al reden genoeg, om een nog heftiger geschrift het licht te doen zien [1]). Vrij wel buiten de zaak om schreef à LASCO in 1556 eene verdediging van de Gereformeerde vreemdelingengemeente te Frankfort. WESTPHAL trok zich dit aan, alsof er tegen hem geschreven was, en terstond gaf hij een venijnig en bijtend antwoord uit [2]). Deze hatelijke bestrijding van Protestantsche zijde was voor de zaak der Hervorming in Polen zeer bedenkelijk. De maat was nu eindelijk vol. Niet alleen à LASCO [3]), maar ook UTENHOVE zette zich aan het werk, om het nadeel, indien mogelijk, te keeren of te verzwakken.

Op verlangen van à LASCO en al de zijnen vervaardigde hij nu een volledig verhaal van de behandeling, die de gereformeerde vluchtelingen van de Lutherschen in het algemeen en van WESTPHAL in het bijzonder

---

[1]) J. WESTPHALI iusta defensio adversus insignia mendacia Joannis à Lasco, quae in epistola ad Poloniae regem contra Saxonicas Ecclesias sparsit (Straatsburg 1557, doch, zooals uit de inleiding blijkt, in 1556 geschreven).

[2]) Responsio JOACHIMI WESTPHALI ad scriptum Jo. à Lasco, in quo Augustanam Confessionem in Anglianismum transformat. Addita est haec responsio eius epistolae, qua breviter respondet ad convicia Joannis Calvini. Ursellis, 1557.

[3]) Het antwoord van à LASCO verscheen eerst na zijn dood. Zie over deze zaak in het bijzonder en het bovenstaande in het algemeen Dr. KUYPER, Joannis a Lasco opera, tom. I., Praef, p. CXV—CXVII.

ondervonden hadden [1]). Eens vooral moest de wereld nu maar weten, welk een man WESTPHAL was, en wat er waar was van de beschuldigingen, waarmede hij hen had overladen. Niet zonder schade voor de kerk en voor de vruchtbaarheid van hun streven konden zij de openbaarmaking langer achterhouden. Opmerkelijk is het, dat ook MELANCHTON de uitgave niet afried [2]).

---

[1]) Het merkwaardig bericht van à LASCO's eigen hand was aan Dr. KUYPER onbekend. A LASCO aan CALVIJN (en aan BULLINGER en MARTYR) uit Osseco, 5 Augustus 1558: „Praeter responsionem porro meam adversus Westphalum mittimus istuc excudendam historiam nostrae profectionis ex Anglia in Daniam, descriptam ad nostrum omnium postulationem a. D. Utenhovio. Ea autem ut excudatur, ecclesiae christianae omnino interesse videtur. Si tu quoque epistolam quamtumvis parvam ei historiae posses praemittere, quo maior fides historiae concilietur, faceres certe operae pretium. Porro fides ac perpetua animi D. Utenhovii constantia, ab eo tempore quo primo religionis nomine est eiectus, ita tibi est nota ut nihil opus sit ulla ipsius apud te commendatione" (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 284 seq.)

[2]) UTENHOVE aan CALVIJN, uit de nabijheid van Krakau, 30 Juli 1558: „Mittimus nunc D. Crispino excudendam historiam peregrinationis nostrae anglicae in Daniam, dignam sane quae toti mundo innotescat. Eam vero vel ab invitis nobis extorsit nimia adversariorum impudentia, quae tanta fuit, post ipsos alioqui casus illos nostros plane miserandos, ut sine summo passim fratrum dolore maximaque ecclesiae nostrae nostrique item ministerii contumelia, causaeque demum ipsius gratia suspicione eam premere diutius non licuerit. Neque suadet ipse Phil. Melanchton, ut eam premamus diutius, praesertim quum adeo multis calumniis nos cum suis gravarit Westphalus, qui denuo nunc adversum te nescio quid scripsisse fertur. Porro Westphalus vel ex istac historia qualis sit facile innotescet" (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 268).

Met vol vertrouwen had men dezen arbeid aan UTENHOVE opgedragen, omdat zijne braafheid, ernst, geleerdheid en eerlijkheid aan alle vromen op onderscheidene plaatsen overbekend waren [1]). Hij kon niet nalaten, aan den drang der broeders toe te geven [2]).

Omtrent zijn bronnen vermeldt hij ten eerste, dat hij zelf een groot aandeel heeft gehad in vele zaken; ten tweede, dat hij van de overige zeer betrouwbare berichten heeft, die steunen op het algemeen en eenstemmig getuigenis dergenen, die bij de feiten tegenwoordig zijn geweest [3]). Waarschijnlijk zullen de verslagen, die zij vroeger op de reis zelve reeds gemaakt

---

[1]) Zie de zooeven gehaalde woorden van à LASCO in het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 284 seq., en bovendien zijne voorrede voor de „Narratio" zelve: „Dedimus igitur negocium (cum nobis alioqui ipsis non vacaret) ex fratrum omnium concilio, conscribendae historiae abitus nostri illius ex Anglia, viro clarissimo D. Joanni Utenhovio, collegae nostro, et nostrarum in Anglia pridem Ecclesiarum presbytero: cuius sane viri probitas, gravitas, eruditio atque integritas ipsa notior est piis passim omnibus, quam ut ulla egeat commendatione. Certe qui hominem norunt, non dubitabunt de fide illius in conscripta per ipsum Peregrinationis nostrae istius historia: quam nos quoque veram esse (coram Domino) pro eo ac nobis est cognita, testamur. Quod si qui nihilominus fidem illius in dubium vocare conentur (ut nunc sunt homines, qui perfricta fronte, quae verissima esse palam constat, mendacii nihilo secius accusare tamen conantur), nos talium impudentiae, Apostolicum illud dumtaxat opponimus: Sistemur olim ad tribunal Christi Domini"..... (UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio; praefatio van à LASCO).

[2]) UTENHOVIUS, l. l. p. 6.

[3]) [Ego], qui magna multorum pars fui.... Porro quae me absente nostris contigerunt, ea ex communi, consentienteque nostrorum testimonio, qui rebus ipsi interfuerunt, habui multo compertissima" (l. l. p. 6).

hadden, hem ten dienste hebben gestaan [1]). Het is wel onnoodig, nog eene lans te breken voor de geloofwaardigheid van zijn verhaal, en niemand mag tegenwoordig nog dwaas genoeg wezen, uit partijbelang die geloofwaardigheid te willen verkleinen [2]).

Op den 27sten Augustus van het jaar 1557 was het werk reeds grootendeels gereed [3]); in het voorjaar van 1558 schreef à LASCO de voorrede, op de reis naar Koningsbergen [4]). Na terugkomst van het handschrift in den zomer werd het naar Zwitserland gezonden voor de pers, en wel aan CRISPIN te Genève [5]). Te gelijkertijd werden BULLINGER, MARTYR en CALVIJN door à LASCO uitgenoodigd, er eene kleine aanbeveling voor te schrijven, waartoe zij met het oog op UTENHOVE's bekende betrouwbaarheid en standvastigheid, ongetwijfeld zouden overgaan [6]). Het antwoord van BULLINGER en MARTYR heb ik niet gevonden; het antwoord van CALVIJN, geadresseerd aan UTENHOVE, was zeer ongunstig. CALVIJN schreef, dat zijne collega's de uitgave niet nuttig vonden. De toestand was al erg genoeg; de Westphalianen waren verwoed, ook zonder dat zij werden getart. Het scheen niet geraden, oude wonden open te rijten.

---

[1]) Zie boven, blz. 177, en noot 4 aldaar.

[2]) Vergelijk aanteekening 1 in het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XV, p. 64.

[3]) UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, p. 238: Peregrinorum Ecclesiae Londinensis historiae Finis 1557, Aug. 27.

[4]) Calissiae, in maiore Polonia, 26 Martii, Anno 1558. (UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, p. 6).

[5]) Zie de hierboven in noot 2 op blz. 180 afgeschreven plaats uit het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 268.

[6]) Zie de hierboven in noot 1 op blz. 180 afgeschreven plaats uit het Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 284 seq.

Het geheele boek zou bovendien reeds verouderd zijn. CALVIJN was het met dit oordeel eens. Men moest het niet euvel duiden, dat de raad werd gegeven, aanstoot te vermijden. Bovendien vreesde hij, dat WESTPHAL allicht weder gelegenheid zou vinden, zijn moedwil lucht te geven [1]).

De uitgave is nochtans doorgegaan. Op den 1sten Februari 1559 legde UTENHOVE er de laatste hand aan door het schrijven van de voorrede, die hij met PETRUS ANTONIUS over Frankfort naar den uitgever JOANNES OPORINUS te Bazel zond [2]). In deze voorrede vloeit hij over van verontschuldigingen over het wereldkundig maken van zijn verhaal. Hij verantwoordt zich niet onduidelijk tegenover CALVIJN; hij gebruikt zelfs enkele van diens woorden bijna letterlijk [3]).

Het duurde nog ruim een jaar, vóórdat het boek in het licht kwam. Eerst was de copie gezonden aan CRISPIN te Genève. Het schijnt, dat de geest der pre-

---

[1]) „Historiam reditus vestri hoc tempore excudi collegae mei utile esse non putarunt. Vides enim quam exulcerata sint omnia et quo amentiae praecipites ruant Westphalici, etiamsi nemo eos lacessat. Turbulentos quidem eorum impetus repellere, nobis moderati etiam homines concedent, sed vulnera renovare quae odia semisepulta iterum accendant non videtur esse consultum. Adde quod libri gratia iam temporis progressu obsolevit. Quum mihi suum iudicium referrent fratres assensus sum: neque moleste feres, ut spero, si multorum piorum offensioni occurrere studuerimus. Deinde veriti sumus ne plausibilem ansam arriperet Westphalus exercendae suae petulantiae. Quis enim modus, si vos improbis non minus quam virulentis criminibus denuo onerare incipiat" (Corpus Reformatorum, Calv. opp. XVII, p. 379).

[2]) GABBEMA, Epistolarum centuriae tres, p. 140.

[3]) Bijv.: „ex tanto temporis interea progressu quo libri gratia magna ex parte alioqui obsolevisset, facile iudices, etc." (UTENHOVIUS, Simplex et fidelis narratio, p. 7).

dikanten aldaar ook dezen beheerscht heeft, of dat zij hem de zaak hebben afgeraden; althans hij heeft het niet gedrukt.

Oporinus te Bazel heeft die taak op zich genomen, maar in April van het jaar 1559 had hij nog niets anders dan Utenhove's voorrede; de copie van het eigenlijke werk was toen nog bij Crispin. Als Oporinus die spoedig in handen had, beloofde hij haar nog vóór den herfst te zullen afdrukken [1]). Eerst in Maart van het jaar 1560 was het werk gereed [2]).

Over vorm en inhoud behoef ik na al het vooraf-gaande niet uit te weiden [3]).

Het verhalend gedeelte eindigt op pag. 235. Het

---

[1]) Ioa. Oporinus aan à Lasco, Basel, 6 April 1559 (bij Gabbema, Epistolarum centuriae tres, p. 139 seq).

[2]) Utenhovius, Simplex et fidelis narratio, aan het slot: „Basileae, ex officina Joannis Oporini, Anno Salutis humanae MD.LX. Mense Martio".

[3]) De volgorde der hoofdstukken is deze: cap. 1: Qua occasione Peregrinorum ecclesiae Londini, per Eduardum Regem sunt institutae, ac demum post eius mortem dissipatae (pag. 12—21). Cap. 2: Navigatio nostra in Daniam (p. 21—24). Cap. 3: De profectione nostra ad Regem Daniae, quaeque nobis ibi acciderint (p. 24—100). [In dit hoofdstuk vormen afzonderlijke paragrafen: De regia ad nostram supplicationem, et nostra vicissim ad illam responsio, p. 41. Colloquium cum P. Noviomago et Henrico Buscoducensi ipsius collega, habitum Coldingae, p. 73]. Cap. 4: Quid Haffniae nostris acciderit (p. 100—118). [Afzonderlijke paragrafen: colloquium inter Petrum Palladium, et Hermetum Backerelium, p. 101. Quomodo nostri ex Dania pulsi sunt, p. 109]. Cap. 5: Quid nostris Wermundae et Rostokii acciderit (p. 118—120). Cap. 6: Quid nostris Wismariae acciderit (p. 120—165). [Afzonderlijke paragrafen: De conflictu cum Mennone Simonis, aliisque eius farinae hominibus, p. 122. De periculis eiectionis nostrorum ex civitate Vuismariense, p. 125. De colloquio cum Joanne Kole, pastore Vuismariense, p. 134. De eiectione nostrorum fratrum ex civitate Vuismariense, p. 136.

wordt besloten door eene »Narede uit naam van alle predikanten der vreemdelingen te Emden" (p. 235, 238). Dan volgt de brief, dien à LASCO terstond bij zijne aankomst in Oost-Friesland aan CHRISTIAAN III, koning van Demarken, geschreven heeft (pag. 239—255). Aan eene uitvoerige »Lijst der merkwaardigste zaken en woorden, die in dit boek voorkomen", gaat nog vooraf het tractaat, waarop ik reeds tweemalen de aandacht vestigde [1]: de »Rationes Quaedam". Dit was eene verzameling van bewijzen tegen de avondmaalsleer der Lutheranen. De beteekenis van dit tractaat komt hierin uit, dat een gewoon Lutheraansch gevoelen als het gevoelen van WESTPHAL wordt wederlegd.

De gronden, waarop UTENHOVE zijne stellingen bouwt, boezemen ook ons nog meermalen belang in. Zoo beweert hij bijv. op pag. 279: »De letterlijke opvatting der woorden: ,dit is mijn lichaam' enz. strijdt met vele andere plaatsen der Schrift". Hiervoor heeft hij verscheidene bewijzen. Onder andere: »Johannes 16 zegt Jezus: ,wederom verlaat ik de wereld en ga heen tot den Vader. Uit welke woorden: ,ik verlaat', ,ik ga heen', blijkt, dat Christus naar het lichaam onder de elementen van het Avondmaal niet is. — Handelingen 7 zegt Stephanus: ,Ziet, ik zie de hemelen ge-

---

Colloquium inter M. Micronium, et D. Henricum Smedenstede, Vuismariae habitum, anno 1554, Feb. 18. p. 137]. Cap. 7: Quid nostris fratribus Lubecae acciderit (p. 165—191). [Afzonderlijke paragraaf: Colloquium inter Martinum Micronium, et pastores aliquot Lubecanos, Lubecae habitum anno 1554, Feb. 26, p. 171]. Cap. 8: Quid fratribus nostris Hamburgi acciderit (p. 191—232). Cap. 9: Ubinam Deus nostris sic dissipatis Ecclesiis tandem sedes dederit (p. 232—235).

[1]) Zie hierboven, blz. 6 en 39 v.

opend en den Zoon des menschen staande aan de rechterhand Gods'. — Philippensen 3 zegt Paulus: ,onze wandel is in de hemelen, waaruit wij den Zaligmaker verwachten, (namelijk) den Heere Jezus Christus'. Deze verwachting moet natuurlijk verstaan worden van Christus' laatste wederkomst, daar de Schrift geene andere kent. Alle gedachte aan eene dagelijksche wederkomst van Christus in zijn Avondmaal is ongegrond". Het is bepaald onverklaarbaar, deze eerste proeve van Gereformeerde dogmatiek, gevloeid uit eene Nederlandsche pen, zoo diep in de vergetelheid is verzonken, dat niemand haar meer schijnt te kennen [1]).

Over de uitwerking van zijn »Eenvoudig en getrouw verhaal" heeft UTENHOVE in dat opzicht niet te klagen gehad. Nog lang na zijn dood, namelijk in het jaar 1608, verscheen er eene Duitsche vertaling van [2]).

---

[1]) Zie hierboven, blz. 6.

[2]) De volledige titel is als volgt: Kurtzer, einfältiger und waarhafter Historischer Bericht, wie die Christliche Kirche vnd Gemeine auss Niderland vnd von anderen ausländischen örtern, in Engelland erstlich angefangen vnd aufkommen, auch endlich widerumb zerstört worden: fürnemlich aber was sie desswegen für reisen haben auf sich nemen vnd thun müssen, vnd wie es ihnen auf denselbigen ergangen sey. Darinn zugleich vil vom Abendmal des Herren vnd vom heutigen gegenwertigen streit desselbigen gelehrt vnd gehandelt wird, wie auch von andern sachen mehr, die mit einander lesens wol werth seind. Welches alles geschehen vnd sich zugetragen hat, im jar nach Christi geburt 1553 vnd 1554: vnd ist anfänglich durch Johann Vtenhoven von Gendt in Latein beschrieben, vnd zu Basel durch Johannem Oporinum im jahr 1560 gedruckt. Ietzt aber allererst auss dem Latein ins Teutsch gebracht, durch Bartholomaeum Rhodingum, Marpurgo-Hassum, Dienern am wort Gottes zu Dilleburg. Luc. 17 vs. 1. Es ist vnmöglich dass

Zij is van BARTHOLOMAEUS RHODINGUS, uit Marpurg, in Hessen, predikant te Dillenburg [1]). De vertaler verzekert in zijne opdracht aan »der edlen und viltugendreichen Jungkfrawen CATHARINEN VON BRUCH, jetzund auf dem Fürstlichen Hessischen Frawenzimmer zu Cassel" (nl. aan het hof van JULIANA, eene geboren gravin van Nassau-Catzenellenbogen, gehuwd met den landgraaf van Hessen), dat men niet genoeg uitweiden kan over de nuttigheid van het boekje en de noodzakelijkheid om het te lezen, »vooral in deze booze tijden, nu de belijders der goddelijke waarheid hier en daar zoo hard benauwd en vervolgd worden". Vele ijverige Christenen hebben gewenscht, dat een Duitsche vertaling het licht mocht zien. Onder anderen heeft »der Ehrnhaft, wolgelährt, vnd in seinem beruf sehr fleissige mann Christophorus Corvinus, jetziger zeit Buchdrucker zu Herborn", zijn best gedaan. Na herhaalde uitnoodigingen heeft hij eindelijk den schrijver tot de vertaling overgehaald. Zij wordt nu gepubliceerd in de hoop, dat zeer velen hierdoor in de eenmaal erkende waarheid zullen gesterkt en getroost worden, en dat vele anderen nu eene goede aan-

---

nicht ergernus kommen: doch wehe dem durch welchen sie kommen. Gedruckt zu Herborn in der Grafschaft Nassau Catzenelnbogen etc. 1608. De voorrede is gedagteekend 1603. Ik mocht een exemplaar gebruiken, dat toebehoort aan Dr. C. SEPP te Amsterdam. Het formaat is octavo.

[1]) Op blz. 6 heb ik gezegd, dat NICOLAAS RHODINGUS in het exemplaar der Narratio, dat bewaard wordt op de Koninklijke Bibliotheek, de woorden „Egregius tractatus" schreef boven de Rationes quaedam. Hij heeft nog vele andere aanteekeningen met de pen gemaakt, meestal verbeteringen van drukfouten. In welke betrekking hij tot BARTHOLOMAEUS RHODINGUS stond, is mij onbekend.

leiding en gelegenheid mogen hebben tot erkenning dier waarheid. — Het werk van UTENHOVE had dus vijftig jaar na de uitgave zijne belangrijkheid nog niet verloren.

Achter de vertaling der »Narratio", voegde BARTHOLOMAEUS RHODINGUS geene vertaling van de »Rationes Quaedam." Hij was dus niet zulk een vurig vereerder van dat tractaat als NICOLAAS RHODINGUS [1]). Wat er volgt (alles in doorloopende pagineering) is: »Bericht von dem leben vnd sterben des Herren Galeacii Caraccioli" en »Ein Lied zum Herren Christo: im thon des 134. Psalms".

Na deze uitweiding hebben wij van UTENHOVE's werkzaamheid in Polen weinig of niets meer te verhalen. De kwijnende gezondheid van à LASCO en het machtiger worden der Unitariërs maakte hem het verblijf aldaar onaangenaam. De vriendschappelijke toon in UTENHOVE's brief aan SOCINUS over de ongesteldheid van à LASCO [2]), verhindert hem niet, de bitterste verwijten te zeggen tegen de Protestanten in Polen, waarvan zich SOCINUS en de zijnen mochten aantrekken wat hun paste. Hoeveel moeite het à LASCO en den zijnen in dezen tijd moet gekost hebben, met SOCINUS en BLANDRATA nog als vrienden om te gaan, laat zich denken. Zij moesten dit wel doen, naar het schijnt, omdat de Unitariërs met de beste aanbevelingen uit Zwitserland waren aangekomen [3]) en wegens hunne beschaving

[1]) Zie noot 1 op bladzijde 187.

[2]) Hierachter in de Bijlagen, blz. XXXIII—XXXV.

[3]) In Juni 1558 keerde SOCINUS na een lang verblijf in Zwitserland naar Polen terug. Hij vertrok met eene warme

overal door den Poolschen adel reeds als welkome gasten waren begroet. In den bitteren toon van den zooeven genoemden brief zie ik doorschemeren, dat de waarschuwingen, die, wonderlijk genoeg, ras op de aanbevelingen uit hetzelfde Zwitserland volgden, eerst aankwamen, toen de Gereformeerden zelven al hadden ingezien, dat zij voor hunne zaak van die Italiaansche vrienden alles te vreezen hadden [1]).

UTENHOVE schijnt al eens het voornemen gehad te hebben, Polen te verlaten, maar de aandrang van vele geestverwanten had hem doen besluiten, het jaar 1559 daar nog door te brengen. De verandering van zaken in Engeland bracht hem van dat besluit af. Op den 17den November van het jaar 1558 overleed Koningin MARIA, de dochter van HENDRIK VIII en CATHARINA VAN ARRAGON. Krachtens het testament van haren vader moest zij worden opgevolgd door de Protestant-

---

aanbeveling van BULLINGER aan à LASCO, waarin hij werd geprezen om zijne zeden, zijne ongewone kennis van Hebreeuwsch, Grieksch en Latijn en om zijne belangelooze liefde voor den waren godsdienst, hetwelk alles hem waardig maakte, aan eene school of bij een of anderen vorst geplaatst te worden (FUESLINUS, Epistolae Reformatorum, p. 413). — Ook bij UTENHOVE werd hij door BULLINGER aanbevolen: „ik schrijf u korter, ook al omdat gij in den brenger een levenden brief hebt, nl. den heer LAELIUS SOCINUS SENENSIS, den Italiaan, die van onze zaken alles weet. Ik heb hem nader beschreven aan à LASCO. Ik beveel hem u met voorliefde en met ijver aan. Hij is waard, dat alle vromen hem begunstigen en goed doen" (GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III en IV, p. 436). BULLINGER wist zeker niet, dat UTENHOVE hem al lang kende (zie boven, blz. 48).

[1]) Verg. de voorgaande aanteekening en blz. XXXVIII in de Bijlagen hierachter. Voor uitvoeriger bijzonderheden verwijs ik naar DALTON, Johannes a Lasco, S. 496—500, 554—559.

sche ELIZABETH, de dochter van hem en van ANNA BOLEYN. Het Parlement erkende haar als Koningin, maar Paus PAULUS IV beval haar, wegens hare onechte geboorte, de kroon af te leggen. Zij maakte zich toen geheel los van den Paus, verklaarde zich openlijk voor de Hervorming (15 Januari 1559) en liet zich door het Parlement bevestigen in de Koninklijke oppermacht in alle kerkelijke zaken. Zij voerde nu beslist de Hervorming in. De tijding van dezen omkeer werd door de Protestanten op het vasteland met groote blijdschap ontvangen. De Hervormden, die bij de troonsbeklimming van MARIA gevlucht waren, keerden nu terug, en wederom werd Engeland de schuilplaats voor vervolgde ketters uit de Nederlanden en Frankrijk. UTENHOVE, die niet wist, wat hij van het totstandkomen der Reformatie in Polen te verwachten had, vatte het plan op, zich naar Londen te begeven. Hij koesterde de hoop, dat hij thans de som gelds, eenmaal aan een koopman aldaar ter leen verstrekt, en door de vlucht uit Engeland in 1553 verloren, zou kunnen terug erlangen [1]). In Juni van het jaar 1559 [2]) kwam hij te Frankfort aan de Main. Hij

---

[1]) Zie boven, blz. 17 v., blz. 101, en hierachter in de Bijlagen, blz. XXXVII—XXXIX, UTENHOVE's brief van den 13den Juni 1559, waaraan wij de bijzonderheden in den tekst ontleenen.

[2]) RUYTINCK (Gheschiedenissen ende Handelingen, in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I, blz. 31) en in navolging van hem, STRYPE (Annals of the Reformation under Queen Elizabeth, vol. I, 1725, Chap. 8, page 117) zeggen, dat hij eerst 24 Augustus aankwam. Dit berust op eene vergissing van RUYTINCK. Deze schijnt alleen gebouwd te hebben op het adres van een brief van BULLINGER d.d. 24 Aug. 1559 aan UTENHOVE te Frankfort aan de Main.

zette zich spoedig tot schrijven aan BULLINGER en MARTYR, en verzocht hen om hunne hulp, dezen keer in zijn eigen belang. Zij moesten een gemeenschappelijken brief opstellen aan Engelands koningin, om haar zijne zaak (de teruggave van het geleende geld) aan te bevelen. Zij konden haar herinneren aan hare plichten jegens God en jegens de menschen, en zoo komen op de vreemdelingen en eindelijk op hem. Uitdrukkelijk begeerde hij, dat zij beiden den brief zouden onderteekenen, en hij twijfelde er niet aan, of hun schrijven zou der Koningin zeer welkom wezen. Om hen gerust te stellen aangaande zijn vertrek uit Polen, zond hij hun een getuigschrift van de Poolsche broeders, met verzoek, dit te gelijk met den verlangden brief aan de Koningin, terug te zenden bij gelegenheid van de eerstkomende Frankforter mis. In September na de mis, zou hij de reis naar Londen aanvaarden. Hij zou dan ook brieven van à LASCO naar Engeland medenemen. Wilden ook zij nog bijzondere brieven schrijven aan degenen, die daar met eenig gezag bekleed waren, dan zouden zij hem groot genoegen doen [1]).

RUYTINCK (en, in slaafsche navolging van hem, STRYPE) beweert, dat UTENHOVE inderdaad met eene aanbeveling aan de Koningin, van BULLINGER en MARTYR te Londen is aangekomen. Deze bewering berust ongetwijfeld op verkeerde lezing van denzelfden brief, waarin juist het tegendeel staat. BULLINGER antwoordde den 24sten Augustus [2]): »het getuigschrift van de Poolsche broe-

[1]) Zie hierachter de Bijlagen, blz. XXXVIII v.

[2]) RUYTINCK gebruikte natuurlijk het handschrift zelf, bewaard in het Archief der Hollandsche kerk te Londen. Later is hij, tegelijk met BULLINGER'S andere brieven aan UTENHOVE, afgedrukt bij GERDES, *Scrinium Antiquarium*, tom. III et IV, p. 444 seq.

ders ontvangt gij hierbij ingesloten terug. Ik zend u geen brief aan de Koningin, zooals gij verlangdet. De redenen hiervoor zal ik u in weinig woorden zeggen. Ik heb het niet durven doen, want ik had reeds ééns geschreven (misschien onvoorzichtig genoeg), en ik twijfel er aan, of een tweede schrijven harer Majesteit wel aangenaam zou geweest zijn. Niet zonder reden dus laat ik het na. Daar ik evenwel uwe hoop niet den bodem wilde inslaan, integendeel bereid ben u, mijn broeder bij uitnemendheid, op elke wijze, zooveel ik kan, te helpen, heb ik hier een brief ingesloten aan den hofprediker der Koningin, waarin ik hem uwe zaak aanbeveel, opdat hij die bij de Koningin moge voorstaan". Hoe de zaak is afgeloopen, weet ik niet.

Utenhove ging op reis. Hij liet zijne vrouw dien winter te Frankfort blijven; in het volgend voorjaar is zij hem gevolgd [1]). Toen hij te Londen kwam, vond hij daar reeds eene gemeente van Nederlanders en Walen bijeen. Aan het hoofd der Nederlanders, die in de Christus-kerk of de Margaretha-kerk of elders vergaderden [2]), stond Adriaen van Haemstede uit Zeeland, een »geleerd welsprekende man, die onder 't cruyce veel gedaen en gheleden hadde" [3]).

---

[1]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XL.

[2]) Ruytinck, Gheschiedenissen ende Handelingen, (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I), blz. 31. Volgens eene aanteekening aldaar van den uitgever Dr. J. J. van Toorenenbergen bestaat Christ-Church nog en is thans eene kostschool.

[3]) Zie Ruytinck, t a. p.; Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, p. 391. Zie over Adriaen Corn. van Haemstede en zijn werk De Gheschiedenisse ende den doodt der vromer Martelaren, z. pl. 1559, de belangrijke verhandelingen van Ab. Utrecht Dressel-

UTENHOVE was van Frankfort door Friesland gereisd en had daar PETRUS DELAENUS [1]) tot reisgenoot gekregen. Deze werd nu aan HAEMSTEDE als tweede predikant toegevoegd. De Waalsche gemeente, die, evenals te voren, vergaderde in de kerk van Threadneedle Street [2]), had nog geen vasten predikant. De dienst werd waargenomen door JANUARIUS [3]). De voornaamste zorg van UTENHOVE, die wederom ouderling werd [4]), was het terugwinnen van de voorrechten, die de vreemdelingengemeente onder de regeering van EDUARD VI genoten had. Hij had bij zijne komst het bekende Patent van dien Koning medegebracht (uit Emden denk ik), en met alle bescheidenheid verzocht hij [5]) thans ELIZABETH, het te bevestigen. Zijn verzoek ontmoette groote bezwaren. De zaak werd gesteld in handen van den Geheimen Raad en de Bisschoppen, en eindelijk werd

huis (in KIST en ROYAARDS, Archief, dl. VI, Leid. 1835, blz. 41—150) en van Dr. C. SEPP (in diens Geschiedkundige nasporingen, dl. II, Leid. 1873, blz. 9—136).

[1]) DELAENUS was predikant geweest bij Jonker TYDO VAN KNIPPHUS (Kniphuizen). Zie RUYTINCK, Gheschiedenissen ende Handelingen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I), blz. 24. Verg. hierboven, blz. 102, aant. 1.

[2]) RUYTINCK, a. w., blz. 32; SOUTHERDEN BURN, History of the Foreign Protestant Refugees, p. 24.

[3]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, p. 134, 143. Over de twisten na zijn vertrek, aangaande de benoeming van een predikant, zie beneden, blz. 200, 203 vv.

[4]) Zie over de wijze van benoeming der Kerkeraadsleden de merkwaardige bladzijden van RUYTINCK, Gheschiedenissen, blz. 34—40.

[5]) Dat UTENHOVE dit deed, blijkt uit het woord „impetravi" hierachter in de Bijlagen, blz. LXVI, en uit de verzekering van NICOLAUS GALLASIUS (Corpus Reformatorum, Calvini Opera, tom. XVIII, p. 165). Hij was dan ook de aangewezen man.

geantwoord, dat men van de Koningin de bevestiging van het Patent niet te verwachten had. De oorzaken waren onder andere: 1°. Hare Majesteit kon in haar koninkrijk geen vreemdeling toelaten als superintendent naast den Bisschop van de diocese; zij wenschte dus, dat de gemeente zich in alle voorkomende zaken met de hulp van den bisschop van Londen vergenoegen zoude; 2°. De Raad had bezwaar tegen de clausule, waarbij de vreemdelingengemeente verklaard werd een Corpus corporatum politicum, en haar geschonken werd de volstrekte eigendom van den tempel en den grond, waarop hij stond, te meer omdat men daar ook onder verstond het kerkhof (churchyard) en twee huizen daarnaast, waarin de predikanten ten tijde van Koning EDUARD gewoond hadden. — Wat men verkreeg, was dit, dat de Koningin haren Purveyor schriftelijk gelastte, den Jezus-tempel in Austin Friars ledig te maken van al de tonnen en vaten en andere stoffage, dat daar in Koningin MARIA's dagen was opgeborgen (deze gebruikte het als een soort van tuighuis voor de marine), en de vreemdelingen te herstellen in het bezit en het gebruik van dien tempel[1]). Dat zij den church-yard en de beide predikantswoningen er niet bij kregen, was wel het werk van den Markies van Winchester, Schatmeester des Rijks, die van Koning EDUARD het grondgebied van St. Augustine Friars had ten geschenke ontvangen maar zonder deze kerk en aanhoorigheden; hij had zijn huis op een stuk van dit grondgebied, en was er op bedacht, dat zoo weinig mogelijk van het oude kloos-

[1]) RUYTINCK, Gheschiedenissen, blz. 32. STRYPE, Annals of the Reformation under Queen Elizabeth, vol. I, 1725, Chap. 8, page 118.

tergoed hem ontging. Want voor den godsdienst gevoelde hij weinig of niets [1]).

STRYPE verzekert, dat de vreemdelingengemeente aan het eerste bezwaar der Koningin tegen de vernieuwing van het Patent van EDUARD VI te gemoet kwam, door EDMUND GRINDAL, den bisschop van Londen, tot hun Superintendent te verkiezen [2]). Het is niet van belang ontbloot op te merken, dat RUYTINCK daar niets van weet. Hij vermeldt die verkiezing niet en noemt GRINDAL nergens den Superintendent. Hij heeft wèl eene vertaling opgenomen van de door GRINDAL vervaardigde herroeping van HAEMSTEDIUS [3]), waarin door hem zelven gesproken wordt van den »Superintendent beyder Gemeynten, den Eerw. Bisschop van Londen" [4]). Uit de briefwisseling van CALVIJN met NICOLAAS GALLASIUS, die in 1560 Waalsch predikant te Londen werd, blijkt, dat er over het kiezen van een superintendent eenig verschil van gevoelen in de gemeente geweest is. CALVIJN schreef, dat hij gehoord had, dat sommige leden der kerk te Londen een anderen superintendent begeerden dan den Bisschop van Londen [5]). GALLASIUS antwoordde hierop: »Wat aangaat het Superintendentschap, dat, zoolals gij vernomen hebt, door een der onzen zou worden be-

---

1) STRYPE, Annals of the Ref. under Q. Elizabeth, vol. I, page 118.

2) STRYPE, Ibidem.

3) Zie beneden, blz. 213 en noot 1 aldaar.

4) RUYTINCK, Gheschiedenissen end Handelingen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I), blz. 53. Vergelijk STRYPE, Edmund Grindal, 1710. Appendix, Book I, Num. II, p. 4.

5) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, p. 116 seq. Aan het origineel ontbreekt de dagteekening. Latere afschriften geven den datum: 16 Juni 1560.

geerd, ik weet niet, of dit geen ongegrond en valsch gerucht is. Ik heb gehoord, dat vóór mijne aankomst door UTENHOVE een verzoekschrift tot de Koningin gericht is, waarin haar verzocht werd, de vroegere vrijheid aan de vreemde kerken terug te schenken. Te gelijk verlangde hij, dat de Superintendent, die vroeger aan hun hoofd gestaan had, zou worden teruggeroepen, en dat intusschen reeds iemand anders zijne betrekking waarnemen zou. Zoodra dit bekend werd, kwam UTENHOVE in verdenking, dat hij zelf het ambt begeerde en zich zelven candidaat stelde. Ik heb hem echter plechtig hooren verzekeren, dat hij hieraan nooit gedacht had. Doch gij kent de soort van lieden wel, die niet gemakkelijk terugkomen op hetgeen zij zich, al is het op nog zulke losse gronden, in het hoofd gezet hebben. Er was wel reden tot verdenking, maar ik houd het er voor, dat door het gerucht de zaak vergroot is en op kwaadwillige wijze uitgebreid, dewijl er geen vraag meer naar gedaan is en geen quaestie meer over geweest is [1]).

Nu komen nog de volgende bijzonderheden in aanmerking. STRYPE zelf zegt: »Na GRINDAL had de gemeente geen superintendent meer" [2]). In den eersten tijd was het de gewoonte, dat de predikanten der gemeente den nieuwbenoemden aartsbisschop van Canterbury en den nieuwbenoemden bisschop van Londen begroetten. STRYPE heeft enkele toespraken, bij zulke gelegenheden gehouden, aan de vergetelheid ontrukt [3]). De eerste is: »Het adres van de Holland-

[1]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, p. 165.

[2]) STRYPE, Annals of the Reformation under Queen Elizabeth, Vol. I, Chap. 8, page 118.

[3]) In deel IV (1730) van de Annals of the Reformation under Queen Elizabeth, waarin hij voortgaat

sche kerk te Londen, aan BANCROFT, bisschop van Londen, bij gelegenheid van diens verplaatsing naar Canterbury in het jaar 1604, toen de heer DE LA FONTAIN, predikant der Fransche kerk, de volgende toespraak hield": enz. (hij beval de kerken in des Aartsbisschops gunst; hij zeide, dat het de gewoonte was, uit naam der kerken, den tot Aartsbisschop bevorderde te begroeten). Daarop volgt: »De rede van den heer DE LA FONTAIN tot Dr. VAUGHAN, den nieuwen Bisschop van Londen, 1604". Hij beveelt de gemeente in diens gunst. Hij zegt, dat het altijd de gewoonte geweest is, den nieuwen Bisschop te begroeten, nadat de Superintendent vroeger de Bisschop was. Hij telt de Superintendenten op: eerst werd met den titel van superintendent, tot opziener aangewezen, JOHANNES à LASCO uit Polen; zoo heeft ook, toen de kerken hersteld waren, door de welwillendheid en op gezag van ELIZABETH, de nooit genoeg geprezen Koningin, JAN UTENHOVE, die eveneens door vele voortreffelijke eigenschappen uitmuntte, van afkomst een Vlaming, ditzelfde ambt waargenomen, daar hij onder ons de aangewezen man was [1]); toen vervolgens de Eerw. vader EDM. GRINDAL den Londenschen bisschopszetel innam, hebben zij hem gekozen tot beschermheer en superintendent van de kerk der vreemdelingen [2]).

---

tot het jaar 1612, dus enkele jaren der regeering van Jacob I mede behandelt. Dit deel bevat eigenlijk niets dan eene verzameling van documenten.

[1]) Ut et restitutis Ecclesiis, benevolentia, et auctoritate Elizabethae, nunquam satis pro meritis laudatae Reginae Johannes Utenhovius, et ipse multis virtutibus insignis, natione Flander, hoc idem munus inter nos sortitus obivit.

[2]) STRYPE, Annals of the Reformation under Queen Elizabeth (and King James), Vol. IV, page 394. Op page 395 volgt nog: „The Bishop of London's

Ten slotte is het zeker, dat GRINDAL feitelijk het oppertoezicht over de gemeente heeft uitgeoefend, zooals uit het vervolg ook blijken zal. Uit het voorafgaande nu trek ik dit besluit: UTENHOVE was natuurlijk door zijn aanzien onder de Nederlandsche vluchtelingen, door de gewichtige diensten, die hij der gemeente reeds vroeger bewezen had, in haar midden de hoofdpersoon; GRINDAL oefende het oppertoezicht over haar uit, enkel uit kracht van den wensch der Koningin en harer Raadslieden, dat de vreemdelingen zich met de hulp van den Londenschen bisschop vergenoegen zouden; zij hadden hem evenwel niet tot superintendent verkozen [1]).

UTENHOVE zat niet stil. De Koningin had geweigerd de gemeente te verklaren een Corpus corporatum politicum, m. a. w. haar rechtspersoonlijkheid te verleenen. Reeds op den 29sten Januari werd het verzoek om die »municipalis libertas" herhaald [2]). De uitslag was niet gunstig. Of GRINDAL in zijn brief van het jaar 1563 aan UTENHOVE (hierachter) over deze zelfde zaak spreekt, is niet recht duidelijk [3]). Op den 19den

---

answer". Dan: „De la Fontain's present Reply tot the Bishop's Speech". Merkwaardig is, dat de Bisschop hen verzocht, het twistvuur in de Engelsche kerk niet aan te blazen.

[1]) Alle schrijvers op te noemen, die op dit punt gedwaald hebben, zou niet aangaan. Verwonderlijk is het, dat zelfs de uitgevers van RUYTINCK's werk de oude fout herhalen. Zie blz. VIII van de voorrede, in de Werken der Marnix-vereeniging, Serie III, dl. I.

[2]) STRYPE, Annals of the Reformation under Queen Elizabeth, Vol. I, Chap. 8, pag. 118. Verg. blz. LXVI in de Bijlagen, hierachter.

[3]) Ik heb het oog op de woorden: „De rebus ecclesiae vestrae nolo quicquam praecipitare, et vos vocabo, si vestra res agatur" (in de Bijlagen hierachter, blz. L).

December 1567 werd aan de reglementen der gemeente rechtskracht verleend, en wel voor alle Protestantsche vreemdelingen binnen de stad Londen [1]). Deze maatregel geschiedde waarschijnlijk nu niet in haar eigen belang, maar met hetzelfde doel, als waarmede EDUARD VI indertijd hetzelfde voorrecht haar toegekend had, n.l. om beter overzicht op den toeloop van »uitlandischen" te hebben [2]). In elk geval is zij aan dit doel dienstbaar geweest, zooals wij straks zien zul-

---

[1]) STRYPE verhaalt op het jaar 1567 (Annals of the Reformation under Q. Elizabeth, Vol. I. chap. 50, page 542): „This Year the Bishop of London, with other the Queen's Commissioners for Causes Ecclesiastical, made a Decree in behalf of the Dutch Strangers Church in London. The Occasion this, Some Members of this Church had carried them selves disobediently to the Orders of it, and then for avoiding the Censures, had departed and revolted from it. This Behaviour, too often practised, put the Church upon addressing and petitioning the said Commissioners, that they who without any just Cause had thus gone from them, might be brought back, and obliged to a Reconciliation with the Church again. Hereupon they did Decree, First, That the said Dutch Church should continue in its first Constitution, under its own Discipline hitherto accustomed, and in its Conformity with other the Reformed Churches; Confirming the Ministers, Elders and Deacons of the same Church in their Ministries and Administrations. And then exhorted all Strangers abiding in the City of London, who professed Christ and his Gospel, to join themselves to that Church, and submit to its Holy Appointments. And further, declared, all such as had made a Defection from this Churh, and had caused the late Disturbance in it, to be unquiet and stubborn Persons, until by Repentance they returned and gave Satisfaction to God aud his Church; reserving to themselves the further Restraint and Correction of them. This was given under their Seal the 19th of December, 1567. Anno Reginae 10". Men behoort deze officiëele waarheid met een „korrel zout" te gebruiken.

[2]) Zie hierboven, blz. 58, 62, 82 v.

len. De rechtskracht harer reglementen werd opnieuw bevestigd door JACOBUS I in het jaar 1611. Deze koning verkocht haar in het jaar 1611 het »kerkhof" en de daarop gebouwde huizen voor de som van 600 pond. »For which the King granted them his gracious Letters Patents", zegt STRYPE [1]). Of dit beteekent, dat hij eindelijk hen herstelde in al de voorrechten, die zij krachtens het Patent van EDUARD VI genoten hadden, durf ik niet beslissen. Doch hoe dit zij, feitelijk hadden zij toen alles, wat zij ooit hadden begeerd.

Het Hollandsche deel der gemeente had reeds spoedig twee predikanten, maar het Waalsche was niet zoo gelukkig. JANUARIUS, die een tijd lang den dienst schijnt waargenomen te hebben, vertrok [2]). De Waalsche Kerkeraad richtte nu een verzoekschrift aan CALVIJN en zijne collega's om één van een drietal predikanten te zenden, wier namen zij noemden. Met blijkbaar ongeduld hebben zij spoedig daarop dit verzoek herhaald. Dit laatste schrijven is bewaard gebleven [3]). Het is onderteekend door alle Waalsche ouderlingen en diakenen; een naschrift (tot aanbeveling en ondersteuning) is onderteekend door alle leden

---

[1]) STRYPE, Annals of the Reformation under Q. Elizabeth, Vol. I, pag. 543 seq. Zie aldaar hoe de Londensche bisschop KING in het jaar 1615 het op blz. 199 noot 1 vermelde decreet nogmaals uitvaardigde.

[2]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, 134. CALVIJN had een getuigschrift van hem gegeven, dat zeker ongunstig moet geweest zijn, want spoedig daarop ging hij heen. Volgens GALLASIUS had hij de gemeente in wanorde gebracht, evenals EBRARDUS (l. l., p. 143).

[3]) Corpus Reformatorum, Calv. opp. XVIII, p. 29—32. In dezen brief is sprake van den voorgaanden.

van den Hollandschen Kerkeraad en een tweede naschrift (met hetzelfde doel) is van GRINDAL, den bisschop. Het schrift is van de hand van UTENHOVE. Zij verzoeken om een man van aanzien, die door zijn overwicht in staat is de gemeente te beheerschen, opdat zij tegenover de Engelschen een goed figuur make. Anders staat het te vreezen, dat zij door oneenigheid zulk een aanstoot zal geven, dat de gemeente van hare vrijheid zal beroofd worden. Zij hebben den moed, te vragen om VIRETUS, THEODORUS à BEZA, NICOLAUS GALLASIUS, MACARIUS of COLONGIUS. GALLASIUS [1]) werd voor de taak aangewezen. In het begin van Mei vertrok hij naar Londen [2]). CALVIJN gaf hem brieven mede voor GRINDAL, voor UTENHOVE en voor de »Vlaamsche kerk". Uit den brief aan UTENHOVE [3]) stippen wij het een en ander aan. De kerk van Genève miste GALLASIUS slechts noode; zij stond hem af, omdat de Londensche gemeente hem een vruchtbaarder arbeidsveld voorspelde. CALVIJN wenschte deze gemeente geluk met de bescherming van den humanen bisschop van Londen. In een afzonderlijk schrijven had hij getracht, den Bisschop in diens welwillende gevoelens te bevestigen. Ook den graaf van Bethford, die verklaard had der gemeente zeer genegen te zijn, had hij opgewekt tot voortdurende waakzaamheid voor hare belangen.

---

[1]) GALLASIUS werd Aug. 1544 predikant te Genève; in het jaar 1553 stond hij aan het hoofd van de gemeente te Iussy; in het jaar 1557 was hij gedurende eenigen tijd te Parijs geweest tot de komst van MACARIUS.

[2]) Dit blijkt 1° uit zijn afscheid van den senaat van Genève, den 5den Mei, 2° hieruit, dat hij den 16den Mei te Straatsburg aan CALVIJN schrijft (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, p. 91 seq.).

[3]) L. l., p. 89 seq.

Hij dankte UTENHOVE, dat deze gelegenheid had gevonden, hem aan het hof te verontschuldigen, wat zijne medeplichtigheid betrof aan het oproerige vlugschrift van KNOX: »Het eerste bazuingeschal", waardoor de Koningin verbitterd geworden was [1]). Aan den anderen kant bekende hij, dat hij niet eens groote moeite deed, de gunst aan het hof terug te winnen. De lastering was hem daarvoor al te lichtvaardig opgenomen. Het is dan ook bekend genoeg, dat de regeering van ELIZABETH zeer gekant is geweest tegen Calvinisme.

GALLASIUS, die den 15den Juni te Londen aankwam, beleefde daar in den beginne geene aangename dagen. Zijne vrouw had hij thuis gelaten [2]), en dat was maar goed ook, want de Fransche gemeente bestond uit onvermogende lieden, die bovendien nog zuinig en vasthoudend waren [3]). Een tractement kreeg hij in den beginne niet [4]). Eerst in Augustus was hij zoover, dat hem heel wat beloofd werd, maar er kwam niet van, want den een ontbrak de wil en den ander het vermogen [5]). In September heeft de graaf van

---

[1]) De titel was: The first blast of the trumpet against the monstruous regiment and empire of women (Genève, 1556?). CALVIJN verontschuldigde zich zelven bij CECIL, den Secretaris van koningin ELIZABETH met de verklaring, dat hij eerst van de zaak niet geweten en later haar doodgezwegen had (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 490). Het boekje van KNOX was eigenlijk gericht tegen MARIA, Koningin van Engeland; maar MARIA DE GUISE, de regentes van Schotland, MARIA STUART en ELIZABETH hebben het zich gelijkelijk aangetrokken.

[2]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom XVIII, p. 117.

[3]) „Tenues sunt isti homines atque etiam parci et tenaces". Woorden van GALLASIUS, l. l., p. 165.

[4]) L. l., p. 140.

[5]) L. l., p. 165.

Maura hem als gast in huis genomen. Het tractement, dat hem toen was toegelegd, bedroeg zóó weinig, dat hij het lang moest opsparen, om zijne schulden te betalen [1]). Eerst in Februari van het volgend jaar had hij tractement genoeg, om zijne vrouw te kunnen ontbieden [2]). Deze geldquaestie was niet het ergste kwaad. Zij kwam voort uit andere omstandigheden, die hem meer moeite hebben berokkend. Bij zijne komst waren er, die zeiden, dat hij slechts door een enkel groepje was ontboden, dat hij dus opnieuw zich aan eene verkiezing door de meerderheid der gemeenteleden had te onderwerpen [3]). Toen deze moeilijkheid uit den weg geruimd was, werd gezegd, dat hij volgens het Patent van EDUARD VI zijne benoeming moest doen bekrachtigen door de Koningin. Hij beriep zich evenwel op de veranderde omstandigheden en op de genoegzaamheid van de goedkeuring des Bisschops [4]). Op den dag zijner intrede wilde men, dat hij door PETRUS ALEXANDER, en wel met handoplegging, zou bevestigd worden. Ook hieraan heeft hij zich onttrokken, door te zeggen dat zijne aanstelling voldoende was en dat hij de handoplegging reeds eenmaal ondergaan had [5]). De lezer vraagt wellicht, hoe het kwam, dat hem zooveel hinderpalen in den weg gelegd werden. De verklaring is deze, dat hij te

[1]) L. l., p. 181 seq. Als zijn toestand niet veranderd was, had hij van honger moeten omkomen of terugkeeren.

[2]) L. l., p. 366. Het tractement bedroeg £ 50 (SOUTHERDEN BURN, History of the Refugees, p. 34).

[3]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, p. 135.

[4]) L. l., p. 136 seq. Het spreekt van zelf, dat een Geneefsch predikant beducht was voor de antipathie van koningin ELIZABETH tegen alle Calvinisme.

[5]) L. l., p. 138.

kampen had met twee tegenstanders, die vroeger ook predikant geweest waren, en die eerder dan hij te Londen aankwamen om daar de predikantsplaats in te nemen. De een was de genoemde PETRUS ALEXANDER [1]),

[1]) PETRUS ALEXANDER was vroeger kapelaan geweest bij Koningin MARIA (van Hongarije), de zuster des Keizers. In het jaar 1549 was hij met BUCERUS en FAGIUS bij den aartsbisschop van Canterbury (Epistolae Tigurinae, p. 43, Original Letters, vol. I, p. 67). Hij werd toen door CRANMER begiftigd met eene prebende en benoemd tot rector van Allhallows te Londen (Corpus Reformatorum, Calv. opp. XVIII, p. 134). In het jaar 1556 volgde hij GARNERIUS op als predikant der Waalsche gemeente te Straatsburg. PETRUS MARTYR sprak toen zeer gunstig over hem, vooral over de zuiverheid zijner leer (GERDES, Scrinium Antiquarium, III et IV, p. 670), een lof, dien ook GALLASIUS later moest herhalen (Corpus Reformatorum, Calv. opp. XVIII, p. 181). Op 6 Maart 1559 kreeg hij zijn ontslag te Straatsburg, maar niet eervol (l. l., p. 134, 138). Leden van de Straatsburgsche gemeente hadden zeer onteerende dingen omtrent zijn persoon aan CALVIJN geschreven, (l. l., p. 138). Hij kwam nu in Engeland en volgens GALLASIUS dong hij naar het predikantsambt der Londensche gemeente, enkel om weder in zijne eer hersteld te worden. Traktement had hij niet noodig, want hij was wederom bekleed met zijne prebende, en kon de inkomsten genieten, zonder het sacerdotium ter plaatse waar te nemen. Om deze reden vooral werd hij door den Kerkeraad begeerd (l. l., p 135, 140). Reeds vóór GALLASIUS' aankomst hadden zij PETRUS ALEXANDER vergund, eenige predikatieën te houden, en zij zouden hem zeker benoemd hebben, omdat zij niet geloofden, dat er iemand uit Zwitserland zou overkomen; was dat zoo, dan hadden zij het plan, beiden aan te stellen (l. l. p. 134). GALLASIUS weigerde volstrekt PETRUS ALEXANDER als zijn collega te erkennen. Die meer wil vernemen van den langdurigen strijd, waarbij de hulp des Bisschops meermalen werd ingeroepen, verwijs ik naar het Corpus Reformatorum, Calv. opp. XVIII, p. 134—140, 143, 162—165, 174, 180 seq., 220, 367. PETRUS ALEXANDER heeft een tractement genoten van 20 „marcs". (Zie SOUTHERDEN BURN, History of the Refugees, p. 34).

en de ander EBRARDUS of EBERHARDUS [1]). Zij hebben GALLASIUS gedurig veel onrust veroorzaakt. Hoe het met EBRARDUS afliep, weet ik niet. PETRUS ALEXANDER kreeg eindelijk verlof nu en dan te prediken, en daarmede waren beide partijen min of meer verzoend.

Ook met eene gewichtige zaak, die destijds de Hollandsche gemeente in beroering bracht, heeft GALLASIUS zich ernstig bezig gehouden. Ik bedoel de zaak van ADRIAEN VAN HAEMSTEDE [2]), den predikant, die om zijne neiging tot Wederdooperij is afgezet geworden. Het valt moeilijk, uit de bronnen, die mij ten dienste staan, eene heldere voorstelling te putten van hetgeen er eigenlijk gebeurd is. UTENHOVE, het voornaamste lid, de eigenlijke leider der kerk [3]), heeft er gedurende vele maanden zooveel mee te doen gehad, »ut vix otium scalpendis (ut aiunt) auribus fuerit" [4]), en om den ijver tot het bijeenhouden der kudde, dien hij bij deze gelegenheid aan den dag legde, is hij door GAL-

---

[1]) MORELLANUS schrijft aan CALVIJN, uit Parijs, 29 Juni 1559: „De reliquo Arnaldum nostrum Antverpiam misimus eius ecclesiae rogatu, quoniam derelicta fuerat ab Ebrardo, qui ut se monachissimum mercenarium comprobaret, provolavit in Angliam, simul atque audivit evangelio illic locum fore. Nec misero curae fuit, quod praeter tot furiosos papistas grex ille multiplici sectarum genere circonsisteretur" (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVII, p. 569). En HOTOMANUS schreef 22 December 1559 uit Straatsburg aan CALVIJN: „Londini est ecclesia gallica, cuius minister est Eberardus quidam a vobis, ut audio, aliquando in Germaniam inferiorem missus" (l. l., p. 705). PETRUS ALEXANDER en EBRARDUS zochten elkander wederkeerig, en te zamen GALLASIUS den voet te lichten (l. l. tom. XVIII, p. 137). Verg. nog hetzelfde werk, tom. XVIII, p. 143, p. 163 seq.

[2]) Zie boven, blz. 192 en noot 3 aldaar.

[3] Zie STRYPE, Grindal, Book I, Chap. 7, p. 66.

[4] Zie hierachter in de Bijlagen, blz. LXV.

LASIUS luid geprezen [1]). Daarom zullen wij trachten, zoo goed mogelijk de geschiedenis van het gebeurde op te stellen.

De hoorders van VAN HAEMSTEDE merkten in zijne prediking enkele punten op, die hun niet »zuiver" toeschenen; zij kwamen hierop neder, dat hij de Wederdoopers verklaarde voor zwakkere leden van Christus [2]).

De inkleeding was evenwel zóó voorzichtig, dat het moeilijk viel er de ketterij in aan te wijzen. Bij herhaling werd hij voor den Kerkeraad (predikanten en ouderlingen) gedaagd, maar hij kwam niet op. Toen hij eindelijk zich gedwongen zag te verschijnen, bracht hij eene menigte trouwe volgelingen mede en verlangde, dat die bij de bespreking tegenwoordig zouden zijn. GALLASIUS vreesde, dat zij door rumoer het onderzoek zouden belemmeren. Daarom werden zij buitengesloten en VAN HAEMSTEDE werd alleen ondervraagd. Toen het eindelijk tot de zaak kwam, weigerde hij de bekentenissen te doen, die de Kerkeraad van hem begeerde. Hij verzocht, eenige artikelen op te stellen en een termijn te bepalen, binnen welken hij die kon beantwoorden. Vooral jegens GALLASIUS werd hij vijandig gezind; want deze had de artikelen zóó ingericht, dat zij hem zeer in het nauw brachten ook had hij hem vele lastige vragen gedaan. Bovendien wist VAN HAEMSTEDE, dat hij bij vonnis van GALLASIUS en zijne ambtsbroeders in zijne betrekking geschorst was, voor zoolang als de behandeling zijner zaak duurde;

---

[1]) Zie Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, p. 424.

[2]) L. l., p. 174 seq.; RUYTINCK, Gheschiedenissen ende Handelingen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I) blz. 50.

daarom heeft hij den Franschen predikant en het geheele college bij vele menschen met ernstige beschuldigingen bezwaard. Hij hield zich ijverig bezig met het vervaardigen van zijn verweerschrift [1]).

Intusschen gebeurde er iets anders. Een gezelschap van Nederlandsche Wederdoopers schijnt in hunne moedertaal een verzoekschrift tot bisschop GRINDAL gericht te hebben, waarin zij vroegen om verlof tot vestiging in zijn bisdom. Uit voorzichtigheid echter onderteekenden zij het niet. GRINDAL liet het in het Latijn vertalen, maar hij kon er niet op antwoorden, want hij wist niet, tot wien hij zich te wenden had. Er waren er, die VAN HAEMSTEDE voor den vervaardiger hielden, omdat hij eens gezegd had, dat hij uit naam van eenige Wederdoopers een smeekschrift aan den Bisschop schrijven wilde. Daarom dacht GRINDAL er over, zijn antwoord aan VAN HAEMSTEDE te zenden, in de verwachting, dat het dan wel aan zijn adres komen zou. Maar, vóórdat hij daartoe overging, wilde hij eerst den raad inwinnen van UTENHOVE en PETRUS DELAENUS, die door hunne langdurige ondervinding beter met den aard der secte bekend waren. Hij zond hun daarom het origineel van den ontvangen brief [2]). De toestand van VAN HAEMSTEDE werd nu hoe langer hoe meer onhoudbaar. De artikelen van den Kerkeraad beantwoordde hij zóó, dat zij hem voor een Ariaan uitmaakten [3]). STRYPE deelt bovendien den inhoud

---

[1]) GALLASIUS aan CALVIJN, op 4 September 1560 (Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, p. 175).

[2]) Het begeleidend schrijven van GRINDAL aan UTENHOVE en DELAENUS, waaraan wij bovenstaande bijzonderheden ontleenen, is te vinden bij STRYPE, Grindal, Book I, chap. 5, p. 43.

[3]) Hij schrijft zelf aan ACONTIUS, den 15 Juni 1591: „Quod me Arrianismi insimulant, novum non est. Nam quum Se-

mede van een stuk, dat hij in het belang der genoemde Wederdoopers moet hebben opgesteld, omdat hij er voor was, deze menschen te verdragen en door eene zachte behandeling tot het Christendom terug te brengen. Hij verkondigde daarin vele stellingen, die in de ooren zijner tegenstanders bedenkelijk klonken [1]). Volgens GALLASIUS is de driestheid der Wederdoopers, die om verlof tot vrije vestiging hadden durven vragen, spoedig bekoeld, toen zij zagen, dat het GRINDAL en den kerkeraad der vreemdelingengemeente ernst was, hen te weren [2]). VAN HAEMSTEDE werd voor den Bisschop gedaagd, maar hij weigerde te herroepen. Daarop heeft GRINDAL gebruik gemaakt

nioribus aliquando responderemus, scripsimus septimo articulo: Inter Anabaptistas atque etiam inter Papistas, et alias alioqui pestiferas sectas infirma Christi membra reperiri. Ex his more suo collectiones et consequentias faciebant, ac me tum cum Ario quippiam commune habere dicebant (GERDES, Historia Reformationis, tom III, Monument. p. 150).

[1]) STRYPE, Grindal, Book I, Chap. 5, p. 43. Het is niet geheel zeker, dat het stuk, waarvan STRYPE spreekt een ander was, dan dat, waarover HAEMSTEDE zelf aan ACONTIUS schrijft (zie de vorige aanteekening). Wij deelen enkele zinsneden mede, zooals STRYPE die geeft: „Whereas it was urged, that Anabaptists could not have Christ for a true Mediator, since they were of Opinion his Flesh was not taken of the Virgin; Hadrian argued, that tho' they did not believe it, yet considering, they believed, and invocated Christ who suffered for us, and rose again, and by whom our sins are pardoned, they did not err from a true Mediator. He said also, That the Incarnation of Christ could not be proved by Scripture; and that the Assertion, that Christ partook of our Nature, and was of the true Seed of the Woman, was not a Foundation, but a Circumstance only of the Foundation. He said, he would not altogether condemn them, but commit them to God's Judgment: And that Children, and those, that are distracted, have Salvation without Faith".

[2]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, p. 181.

van zijn bisschoppelijk gezag en hem geschorst (in November 1560 [1]). Na de schorsing heeft de Kerk het gevoelen ingewonnen van PETRUS MARTYR. Deze gaf VAN HAEMSTEDE ongelijk, vermaande de gemeente tot vrede, eendracht en vergevensgezindheid; en VAN HAEMSTEDE ried hij, de terechtwijzing even goed op te nemen als PETRUS, toen hij bestraft werd door PAULUS [2]). Deze raad droeg geen vrucht, want er ontstond groote tweedracht. HAEMSTEDE had zijne vrienden. De voornaamste was een zekere JACOBUS ACONTIO, een Italiaansch advocaat en philosoof, ter wille van den godsdienst eerst naar Straatsburg, toen naar Engeland gevlucht, en aldaar door Elizabeth met een ambt bekleed. Over zijne gevoelens is wel getwist; zeker is het, dat hij overhelde tot de Latitudinariërs [3]). Van den beginne trok hij partij voor VAN HAEMSTEDE, toen hij nog zoo kort tot de gemeente behoord had, dat men hem niet goed kende. GALLASIUS schreef herhaaldelijk naar Genève, om inlichtingen te vernemen, welk een man toch die Italiaan was [4]). Wat VAN HAEMSTEDE stout en zonder voorwendsels beweerd had, omkleedde hij met sophistische drogredenen. Hij zond eene schriftelijke verdediging in tegen GALLASIUS, die hem een sophist genoemd had, maar deze verwaardigde zich niet, er op te antwoorden [5]). Het slot was, dat ook hij in den ban gedaan werd, waarbij hem de toegang tot het Avond-

---

[1]) STRYPE, Grindal, Book I, chap. 5, p. 44. RUYTINCK, Gheschiedenissen ende Handelingen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I), blz. 50.

[2]) STRYPE, Grindal, p. 44.

[3]) GERDES, Historia Reformationis, tom. III, p. 274; Monum. p. 146.

[4]) Corpus Reformatorum, Calvini opera, tom. XVIII, p. 181, 341.

[5]) L. l., p. 341.

maal in alle kerken werd ontzegd. Hij schreef toen aan GRINDAL een langen brief om opheldering, welke brief nog in het archief der Hollandsche gemeente te Londen wordt bewaard [1]).

Van de overige vrienden van HAEMSTEDE waren er, die vertrokken; anderen hielden staande, dat zijne leer zoo slecht niet was, als zij werd uitgelegd. Hierover ontstond groote beroering. De zaak kwam voor den Bisschop. Velen werden met den ban bedreigd. Zij moesten eene schuldbekentenis onderteekenen [2]). Er waren er, die weigerden en in den ban werden gedaan (in April 1561). Anderen toonden den Kerkeraad eene betere gezindheid; in zijne vergadering van 29 April, waarbij de bisschoppen van Londen en Durham tegenwoordig waren, werd hunne excommunicatie veertien dagen uitgesteld [3]). Vermoedelijk is zij later ook niet uitgesproken.

UTENHOVE spande in deze dagen al zijne krachten in tot het bijeenhouden der gemeente [4]).

ACONTIUS [5]) en zijne partijgenooten [6]) berichtten in

---

[1]) Zie STRYPE, Grindal, p. 45.

[2]) Zij luidde aldus: „Ick N. N. bekenne dat Jesus Christus onsen Salichmaecker warachtich God en mensche is, en dat hy sijn menschelicke natuere door de cracht Godes, sonder toedoen des mans ontfanghen heeft van het substantieel saet Mariae, die daer was van den geslachte Davids, ende is ons in allen gelijck geworden, uitgenomen de sonde, nae 't getuygenisse der H. Schrift, en al wat Hamstedius oft ymand anders, wie hy sij, ter contrariën van 't voorseyde geschreven ofte geleert mocht hebben, dat hetselve valsch ende antichristisch is".

[3]) RUYTINCK, Gheschiedenissen ende Handelingen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I) blz. 50. STRYPE, Grindal, p. 45.

[4]) Corpus Reformatorum, Calv. opp. XVIII, p. 424.

[5]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. LXV.

[6]) STRYPE, Grindal, p. 45.

het buitenland, dat VAN HAEMSTEDE ten onrechte in den ban gedaan was. O. a. naar Genève had ACONTIUS deze klacht verzonden. UTENHOVE vreesde, dat hij ook naar Zürich hetzelfde zou schrijven, en daarom deed hij zijn best, de verdenking weg te nemen. Zijn brief aan de predikanten aldaar is hierachter afgedrukt [1]). Ook naar Brabant moeten de berichten der voorstanders van HAEMSTEDIUS verspreid zijn geworden. KAREL UTENHOVE, JAN's halve broeder, vertoefde eenigen tijd in Brabant en vernam daar, dat de Nederlandsche gemeente te Londen om weinig afdoende, bijna beuzelachtige redenen, haren oudsten predikant had uitgeworpen. Hij liet niet na, bij zijn bloedverwant ernstig op te komen voor een man, die te Antwerpen eene schare van tweeduizend hoorders gesticht had. Wat zouden de onstandvastige leden der gemeente er wel van zeggen? Zouden de Roomsche vijanden er niet in juichen? Het kwaad had kunnen vermeden worden, als men maar vredelievender en niet met overdreven gestrengheid was te werk gegaan. Alle menschen hoorde hij roepen, dat het eene onwaardige daad was. »Wat?" zeiden zij, »is het iemand niet geoorloofd, vrij uit te spreken, wat hij gevoelt, als hij maar geen dwaalleer verkondigt? Wie is gedwongen, op eigen gezag den naaste te veroordeelen, als zijn geweten hem daartoe niet noodzaakt?" Hij gaf daarom nog den raad, dit alles te overwegen en met barmhartigheid het eindvonnis over VAN HAEMSTEDE op te maken [2]). UTENHOVE liet dit schrijven niet on-

[1]) In de Bijlagen, blz. LXV v. Waarschijnlijk richtte hij een gelijken brief aan de vrienden te Genève, maar die is mij niet bekend geworden.

[2]) De brief van KAREL UTENHOVE aan JAN is afgedrukt bij GERDES', Historia Reformationis, tom. III, Monum. p.

beantwoord, zooals blijkt uit een tweeden brief van KAREL UTENHOVE, hierachter medegedeeld [1]). Zijne ophelderingen hebben niet bevredigd. O. a. schijnen zij behelsd te hebben, dat VAN HAEMSTEDE was »e domo, quam Amoris vocant" [2]). De schrijver kon het niet gelooven. Hij hield het er voor, dat zijn broeder zich te licht had laten overtuigen, en meer op het gezag der menschen, dan op grondig onderzoek steunde. In rechtsgeleerde termen sprak hij het nog eenmaal uit, dat hem uit de processtukken, die hij gezien had, de beweerde schuld van VAN HAEMSTEDE niet gebleken was.

De veroordeelde was intusschen sedert lang uit Londen vertrokken en had zich naar Holland begeven. Uit Holland moest hij vluchten naar Emden. Ook daar werd hij verdreven. Van alles beroofd, vestigde hij zich eindelijk te Olderssum in Oost-Friesland, waar hij zich bezig hield met den landbouw [3]). Zijne partij te Londen noodigde hem uit tot terugkeer, maar hij had er geen lust in. Eerst als de geheele gemeente hem uitnoodigde, wilde hij het doen [4]). Hij

151 seq. (datum 16 Mei 1561). Opmerkelijk is, dat KAREL UTENHOVE ACONTIO, den Trentschen Italiaan, schijnt gekend te hebben, want hij liet hem en DELAENUS groeten (l. l.).

[1]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XLVIII—L.

[2]) D. w. z. dat hij behoorde tot de secte van HENDRIK NICLAS, uit Munster, die werd beschouwd als een Wederdooper. Onder de regeering van EDUARD VI verzamelde hij in Engeland „het Huis der Liefde" of de „Familia charitatis". Zie het artikel Familisten, van J. KÖSTLIN, in HERZOG en PLITT, Real-Encyklopädie für Protestantische Theologie, 2te Aufl., Band IV, S. 487.

[3]) Zie bij RUYTINCK, t. a. p., bij GERDES, l. l., p. 148—150. GERDES las „Olderssum" (Olderssemi) onder den brief van HAEMSTEDIUS aan ACONTIUS; Dr. VAN TOORENENBERGEN las bij RUYTINCK: „Oldenschans".

[4]) Zie bij GERDES, l. l., p. 149.

moet later tot andere gedachten gekomen zijn, want in 1562 keerde hij werkelijk terug. GRINDAL meende toen, dat hij zijne »fouten" had ingezien, en wilde hem nopen, eene uitvoerige schuldbekentenis te onderteekenen [1]). VAN HAEMSTEDE weigerde: »so wiert hy door een brief, van den Conincklicken Raedt geschreven aen de kerckelijcke Commissarissen, verbannen als een obstinaet mensche int voorstaen van dwaelachtige opiniën, den 19 Augusti 1562" [2]). In zijne plaats werd beroepen NICOLAUS CARINAEUS van Edam, predikant op een dorp bij Emden, »een godsaligh en gheleert man" [3]). De beide voorgangers der gemeente, CARINAEUS en P. DELAENUS, zijn echter in hetzelfde jaar nog bezweken als slachtoffers van de vreeselijke pest, die toen in Londen zoo hevig woedde [4]). GODFRIED VAN WINGEN kwam in hunne plaats [5]).

Vreedzamer werkzaamheid had UTENHOVE in de voltooiing zijner Psalmberijming. Reeds gedurende de eerste periode der Nederlandsche gemeente te Londen had hij het gebracht tot eene uitgave van 25 Psalmen [6]). Deze uitgave werd zelfs in Vlaanderen

[1]) Zij is in het oorspronkelijk Latijn afgedrukt bij STRYPE, Grindal, Appendix, p. 3 seq. Eene Engelsche vertaling geeft STRYPE in den tekst, Book I, chap. 5, p. 45—47. Eene Hollandsche vertaling geeft RUYTINCK, Gheschiedenissen ende Handelingen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I), blz. 51—53.

[2]) RUYTINCK, a. w., blz. 53.

[3]) RUYTINCK, a. w., blz. 54.

[4]) RUYTINCK, a. w., blz. 59.

[5]) RUYTINCK, a. w., blz. 60. Het geschiedde in het jaar 1563. Hij was sedert eenigen tijd predikant der Nederlanders te Sandwich.

[6]) Zie boven, blz. 77—80.

verspreid [1]). Op den 4[den] April 1557 gaf GILLIS VAN DER ERVEN een tweeden druk in het licht [2]). De titel was: »25. Psalmen end andere ghesanghen diemen in de Duydtsche Ghemeynte te Londen, was gebruyckende" [3]).

---

[1]) Dit blijkt uit een brief van GASPER VAN DER HEYDEN, aan zijne vrienden te Emden, gedagteekend 17 December 1555 (afgedrukt bij MEINERS, Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse, dl. I, blz. 365—370, en bij GERDES, Historia Reformationis, tom. III, Monum. p. 142—146). Hij verzocht aan JACOB MICHIELS (zie boven, blz. 32) mede te deelen: „Ick verkope ook zomtyts een psalmboek van myn Heer Utenhoven, en solde ook wel meer vercopen, waart datze zo diere niet en waren: want daar zynder zomtyts, die wel een dosyn teffens nemen zouden, mochten zy ze om 3. dalers hebben, om ook wat an te winnen. Zommige broeders willen maar 2 stuiv. voor tstuk geven, en rekenen metten bladeren, datze te diere vercocht wort, daarom en wordenze niet getrocken".

[2]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XXVII. Vergelijk Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 70.

[3]) „Coloss. iij. c. 16. Het wordt Christi wone in v rijcklick in allerley wijszheit: leeret ende vermanet malckanderen, ende singet mit Psalmen ende lofszanghen ende gheestlicken liedekens in ghenade den Here in uwen herten. Ghedruckt te Embden by Gellium Ctematium. Anno. 1557. den 4. Aprilis". (in 8°). Ik gebruikte een exemplaar uit de Bibliotheek te Gent, mij welwillend ter leen afgestaan door den heer VAN DER HAEGHEN. Boven iederen Psalm komt een Argument voor. Bijv. „Het Argument des eersten Psalmes. De Propheet leert, waer in de salicheit der menschen gheleghen is, salich segghende de ghene, die de wet des Heeren beherten: in contrarie oock onsaligh, die die verachten. Beatus vir qui non habijt". Dan volgt het eerste vers met muziek op vijf balken. De muziek bestaat uit heele en halve noten; uiterst zelden komt een kwart noot voor. De volgende verzen zijn zonder muziek. Er zijn in opgenomen, behalve Ps. 1, 2, 3, 6, 15, 23, 32, 43, 44, 50, 51, 53, 79, 84, 101, 103, 115, 120, 124, 125, 127, 128, 130, 133, 143. Het Gesanck Simeonis. De tien gheboden. Symbolum Apostolorum. Oratio Dominica.

In dit bundeltje waren dezelfde psalmen en liederen opgenomen als in den eersten druk [1]. Ps. 6, 15, 23, 32, 44, 50, 79, 84, 101, 120, 128, 133, 143, »Het Ghesanck Simeonis" en »De Thien Gheboden" waren van UTENHOVE. Ps. 1, 2, 3, 43, 51, 53, 103, 115, 124, 125, 127, 130, het »Symbolum Apostolorum" en de »Oratio Dominica" waren ongetwijfeld van dezelfde hand, die reeds vroeger tien Psalmen had doen uitgeven [2].

Merkwaardig is het, dat de uitgever VAN DER ERVEN in dezen herdruk uit eigen beweging enkele eigenaardigheden invoerde van het taalstelsel, dat UTENHOVE op zijn Nieuwe Testament had toegepast. Hij verdedigde UTENHOVE's stijl tegenover ongeleerde lieden, en VAN WINGEN, die zijn beschermer daarvan bericht gaf, sprak de hoop uit, dat er van CTEMATIUS veel te verwachten was voor de zegepraal van hun stijl, als hij de spraakleer maar beter verstond [3]. Spoedig gaf hij hetzelfde bundeltje nogmaals uit, maar maar nu met een anderen titel, omdat Ps. 119 er in

---

Dan „Volghter, een ander ghebedt tot Godt door den Autoor des seluen sangboucks, namaels sangkwyse ghemaeckt (d' welck ghebruyckt wert in der Gemeynte voor de predikacie) ende is noeyt te vooren in desen sanckbouck gheweest, Mer is nu hier op noten (tot stichtinghe aller vromer Christenen) daer toe ghedaen, op dat so die de musyke konnen, den anderen die se niet konnen, te bet leerden end also een kort ghebedeken hadden, om God voor syne ghenade end hulpe (wan sy te samen kommen) aen te roupen ende beghint aldus" [„I. V. O God die du onse Vader bist" enz.].

[1]) Zie Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 38.

[2]) Zie vooral hierboven, blz. 80.

[3]) Hij veranderde o. a. „Ghy" voor het enkelvoud in „Du" (zie hierachter in de Bijlagen, blz. XXVII, en hierboven, blz. 125—129, 131—142).

het kort (4 verzen groot) was bijgevoegd [1]). Volgens Le Long verbond hij er toen reeds eene kleine verzameling mede van »11 Andere Psalmen" [2]); zeker is het, dat hij die in 1559 uitgaf, hetzij dan voor de eerste of voor de tweede maal [3]).

Met dat al kreeg Van der Erven moeilijkheden met de tegenstanders van Utenhove op het gebied van de

---

[1]) „26. Psalmen ende ander ghesanghen, diemen in de Duydtsche Ghemeynte te Londen, was Ghebruyckende. Coloss. iij. c. 16. Het woordt Christi wone in v rijcklick in allerley wijsheyt: leeret ende vermanet malckanderen, ende singet mit Psalmen ende lofzanghen ende gheestlicke liedekens, in ghenade den Heere in uwer herten. Ghedruckt te Embden, by Gellium Ctematium. Anno. 1558. den 28. Janugarius". Ik gebruikte het exemplaar in het bundeltje, dat ik boven, blz. 72 noot 3 heb beschreven als N°. 115 der Remonstrantsche bibliotheek te Amsterdam. Onder het afdrukken van dit vel heb ik dit bundeltje nogmaals ter hand genomen, maar thans is het verdeeld. De „26. Psalmen", de „Andere 26. Psalmen" en de „11. Ander Psalmen" vormen nu een afzonderlijk bundeltje, dat onder nummer 1558 in de toonkast der Universiteits-bibliotheek aldaar wordt bewaard. (Verg. Is Le Long, Kort historisch verhaal, blz. 70).

[2]) Is. Le Long, t. a. p.: „Hier waren bygevoegt 11 Andere Psalmen (of eigentlyk twaalf) van nieuws berymt; naamentlyk, Psalm 45. 46. 52. 67. 83. 85. 86. 94. 112. 132. 142 en 145. alle geteekent JV. (behalven alleen Psalm 67.)". Bij Gellius Ctematius, Emden 28 Januari 1558.

[3]) In het bundeltje beschreven in noot 1 volgen op de „Andere 26 Psalmen": „11. Ander psalmen door J. V. Autheur der Duytscher ghemeynten (die te Londen was) sangkboeck, namaels daertoe in rijme, op sangkswijse te samen ghestelt, ende nu op het eerste in drucke tot stichtinghe ende troost aller vromer Christenen wtgegaen. Ephes. 5. c. 19, Wordet vol gheests, ende spreket onder malkanderen door Psalmen ende lofsanghen ende gheestelicke Liedekens, singet ende Psalmet den Heere in uwen herten. An. 1559".

taal, o. a. met PETRUS DATHENUS. Deze zond den uitgever eene verzameling Psalmen van UTENHOVE en deed er eenige van zich zelven bij. In het begeleidend schrijven drong hij er met alle kracht op aan, dat VAN DER ERVEN zich zorgvuldig onthouden zou van de door UTENHOVE en de zijnen ingevoerde nieuwigheid, omdat deze nutteloos, ja zelfs gevaarlijk was (want zij bracht de kerk in beroering [1]). CTEMATIUS ging intusschen voort met uitgeven. De zoo even genoemde bundeltjes werden spoedig herdrukt met een nieuwen titel en eene nieuwe rangschikking [2]). Ik ken er geene andere berichten van dan die van IS. LE LONG. Deze geeft geen bewijs dat hij den titel zelf heeft gezien. Hij doet alleen eene opgave van de volgorde der Psalmen, terwijl hij nog vermeldt, dat hier voor het eerst UTENHOVE's eigen berijming van het Onze Vader moet zijn voorgekomen.

Nog in hetzelfde jaar, d. i. in 1559, verscheen eene verzameling van nieuwe Psalmen, alle van UTENHOVE [3]). Dezen keer heeft hij wellicht een weinig meer invloed

---

[1]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XXX.

[2]) Zie Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 71.

[3]) Zie Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 71. De titel was: „Andere 26. Psalmen Dauidis nieuwelick toeghemaeckt, ende op dicht ghestelt by den seluen Autheur J. V. ende nu in drucke wtghegheuen, ten nutte der Nederlandtscher Ghemeynten. Ephes. 5. c. 19. Werdet vol gheests, ende spreeckt onder malkanderen door Psalmen ende Lofsanghen ende gheestelicke Liedekens, singhet ende Psalmet den Heere in uwen herten. An. 1559". Ik gebruikte een exemplaar uit de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam (zie noot 1 op blz. 216 en boven, blz. 73 noot 3), en een ander, toebehoorende aan de Universiteits-bibliotheek te Utrecht, waarin helaas 8 blaadjes ontbreken. Bladzijde 33 volgt op bladzijde 16. Achteraan staat: „Gedruckt te Embden by Gellium Ctematium". — Formaat 8°.

op de uitgave gehad, dan vroeger weleens het geval was. Hij liet zelfs aankondigen, dat hij het voornemen had, deze Psalmen met de vorige nog eens gezamenlijk uit te geven en dan in de vorige de fouten, onjuistheden en misstellingen te verbeteren [1]). Ongetwijfeld tot zijn groot misnoegen heeft VAN DER ERVEN in het jaar 1561 de 38 en de 26 Psalmen te zamen op eigen gezag gedrukt [2]). De haast, waarmede dit geschiedde, liet evenwel nog tijds genoeg, den stijl te wijzigen en wederom verder van UTENHOVE's stelsel te doen afwijken. De bezorgdheid voor onnauwkeurigen nadruk, waarvan de voorrede gewaagt, gelijkt daarom wel spotternij, ten minste als zoodanig moet zij den auteur in de ooren hebben geklonken [3]).

---

[1]) In dit bundeltje ontmoeten wij voor de eerste maal eene voorrede en wel van CTEMATIUS (ten minste de onderteekening is: „Mijn verwerf is God"). Daarin zegt hij o. a.: „J. V. des sins door Gods ghenade is, noch namaels de selue, t' samen met den anderen die te voren in drucke wtghegaen zijn, in orden achteruolgende te setten, ende so wat in die vorighe (in welckerley wyse het zy) ghefeylt oft onuolkomelick wtgedruckt of geset ware, oock te verbeteren, so heeft hy de Ghemeynte Christi so langhe niet willen van synen arbeyt beroouen".

[2]) Ik gebruikte een exemplaar uit de bibliotheek te Gent. De titel luidt: „LXIIII Psalmen end ander ghesanghen, diemen in de Duytsche Ghemeynte te Londen was ghebruyckende. Coloss. 3. c. 16. Het woort Christi woone in v rijckelick in allerley wijsheyt: leeret end vermanet malkanderen, ende singhet met Psalmen end lofsanghen, end gheestelicke Liedekens, in ghenade den Heere in uwen herten. Ghedruct te Embden by Gellium Ctematium. An. 1561". Formaat 8°. Zie Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 72 v.

[3]) De voorrede luidt als volgt: „Tot den Christelicken Sangher: Aenghemerct de groote noot ende gebreck des Psalm̄boexken oueral, ende het gedurich aenhouden der broederen die

In dezen bundel had men nu alles bijeen, wat vroeger en later was uitgekomen [1]). Was in de »Andere 26 Psalmen" de muziek zorgvuldig boven de regels van het eerste vers van iederen Psalm afgedrukt, met de »LXIIII Psalmen" maakte men minder omslag en plaatste daarvoor eenvoudig eene aankondiging van de wijs, zooals men dat later in de »Acht ende dertich Psalmen" gedaan heeft. De wijzen heeten hier meestal »Franchois of Ouerlantsch" [2]).

---

my baden ende ouerredden dat ick dese Psalmen drucken soude willen, ten dienste ende stichtinghe der Ghemeynte Christi, vreesende, sy souden moghen tot achterdeel der Ghemeynte eldersweechs onachtsaemlick ghedruct worden, so hebbe Ick dat niet konnen laten, doch ongheern, of ik zy haren begheeren moeten na komen: Ende hebse nu ten lesten aen gheleyt in dese kleyne letter, ende op het selfde formaet des kleynen Testaments, ende Catechismus", etc. Onderteekend: „Mijn verwerf is God".

[1]) De Psalmen, die er in voorkomen, zijn: 1, 2, 3, 6, 12, 13, 15, 19, 23, 24, 32, 42, 43, 73, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 67, 73, 75, 77, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 91, 94, 100, 101, 103, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 142, 143, 145, 146, 147, 119 (in 't korte). Bij 48 dezer Psalmen staat aangeteekend, dat zij van UTENHOVE zijn. Bovendien volgen: „Het ghesangk Simeonis, De thien Gheboden, Symbolum Apostolorum, Oratio Dominica, Oratio Dominica [nog eens. De tweede alleen is van UTENHOVE. Zij kwam het eerst voor in de eerste uitgave van 38 Psalmen], Een ghebet tot God, in sangkswijse kortelick veruatet [het bekend gezang voor de predikatie], Een dancksegghinghe ouer de dry hooftstucken onser salicheydt [ook van UTENHOVE. Zij kwam het eerst voor in de „Andere 26 Psalmen". VAN IPEREN drukte haar af naar de laatste recensie in de compleete Psalmberijming van het jaar 1566; hij maakte daarbij nog drie fouten. Zie zijne Kerkelyke historie van het Psalm-gezang, dl. I, blz. 129], Vier gebeden.

[2]) Bijv. Ps. 2: „Op de Ouerlantsche wijse des selfden Psalms"; Ps. 12: „Op de Franchoise wijse des selfden Psalms, Al-

Een bundel van 38 nieuwe Psalmen was waarschijnlijk de laatste, die te Emden uitkwam [1]). Ook dit

---

somen te Strasburg plach te singhen"; Ps. 13: „Op de Ouerlantsche wijse, Wt dieper noot"; Ps. 15: „Op de Franchoise wijse des selfden Psalms"; Ps. 42: „Desen Psalm singtmen op een Poolsche wijse"; Ps. 44: „Op de Franchoise wyse des 79 Psalms, Les gens entrez" (etc.). Alleen bij Ps. 126 vers 1 staan muzieknoten.

[1]) De titel was: „Acht ende dertich Psalmen, met den ghesanghe Marie ende Zacharie, ouergeset in Nederlantschen dichte, door Joan. Wtenhoue. Col. 3. b. 16. Het woort Christi woone in v rijckelick, in allerley wijsheyt: leert ende vermaent malcanderen, mit Psalmen ende lofsanghen, ende gheestelicke liedekens, in ghenade, singhende den Heere in uwen herten. Jaco. 5. b. 13. Is yemandt in lijden onder v: die bidde. Is yemant goets moedts: die singhe Psalmen". Ik gebruikte een exemplaar uit de Utrechtsche Bibliotheek. (Mijn vriend, Dr. H. G. KLEYN, schreef voor mij den gelijkluidenden titel af van een tweede exemplaar in het Britsch Museum te Londen). Er staan eigenlijk 39 Psalmen in, want Ps. 37 is op het register overgeslagen. Alle aanwijzing van plaats of drukker ontbreekt (Vergelijk Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 72). De aanhalingen op den titel komen niet overeen met die op den titel der 64 Psalmen, noch met het Nieuwe Testament van 1561 in den Deux-Aes, noch met den titel der „Hondert Psalmen" van UTENHOVE. De 39 meerendeels nieuwberijmde Psalmen waren: Ps. 5, 8, 16, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 110, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 49, 62, 66, 67, 95, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 114, 119, 138, 139, 141, 144, 148, 149, 150.

De lezer zal opmerken, dat ik tot nog toe geen melding gemaakt heb en in het vervolg ook weinig melding maken zal van JOSUA VAN IPEREN, Kerkelyke historie van het Psalm-gezang. Amsterdam, Deel I, 1777, een werk, dat in zulke zaken meestal wordt geraadpleegd. De oorzaak van dit stilzwijgen is deze, dat het gedeelte, waarin VAN IPEREN over de psalmberijming van UTENHOVE handelt, mij gebleken is zeer gebrekkig te wezen. Het zou de moeite niet loonen, dit te verbeteren. Slechts één punt stippen wij hier aan. VAN IPEREN verklaart de overwinning van DATHEEN's psal-

werk schijnt in haast en zoo onkostbaar mogelijk afgemaakt te zijn [1]). — Het geduld van UTENHOVE was eindelijk uitgeput. VAN DER ERVEN en de zijnen hadden hem telkens bedrogen; onder het drukken ver-

men op die van UTENHOVE uit de wijzen. Dit zal wel niet geheel onwaar wezen, omdat de door DATHEEN overgenomen wijzen van MAROT en BEZA's Psalmboek groote aantrekkelijkheid bezaten. Doch VAN IPEREN kan niet verantwoorden, wat hij zegt op blz. 129 v. „uit hetgeen wy tot hier toe hebben opgemerkt, zal gereedelyk blyken, hoe de nieuwe Fransche Psalmmelody, den voorrang boven de Engelsche van Uitenhove, indien ik die de Engelsche Melody noemen mag, wel haast verkreegen hebbe". VAN IPEREN wist niet, dat in den bovengenoemden bundel van 38 Psalmen bij alle staat: „op de Franchoyse wyse des zelfden Psalms", behalve bij Ps. 30: „Op de Ouerlantsche wijse des XXIII. Psalms, Waer God ons niet etc."; Ps. 36: „Op de Ouerlantsche wijse, Door Adams val is etc."; Ps. 62: „Op de wijse des L. Psalms, Le Dieu le fort, etc."; Ps. 66: „Op de Ouerlantsche wijse, Een vaste burch is onse God, etc".; Ps. 67: „Op de Duytsche wijse, Ick roepe tot dy Heer Jesu Christ"; Ps. 95: „Op de Ouerlantsche wijse, Een vaste burch is onse God etc."; Ps. 102: „Op de wyse des derden Psalms"; Ps. 105: „Op de Franchoysche wijse des XLII. Psalms, Ainsi que, etc."; Ps. 106: „Op de Franchoysche wijse des 115. Psalms, Non poin etc."; Ps. 108: „Op de Franchoysche wijse des CXXXVIII. Psalms, Bienheureux est, etc."; Ps. 109: „Op de wijse des XXXII. Psalms; Ps. 111: „Singt op de wijse des eersten Psalms"; Ps. 139: „Op de wijse des 118. Psalms"; Ps. 144 [de wijs niet aangeteekend]; Ps. 148: „Op de Ouerlantsche wijse, De dach die is so vruechdenrijck, etc."; Ps. 149 en Ps. 150: „Op een Franchoysche wijse". Dezelfde mengeling van Fransche en Duitsche wijzen is waar te nemen in de „LXIIII Psalmen" (zie boven blz. 219 en noot 2 aldaar). Men vergelijke met het bovenstaande oordeel over VAN IPEREN, O. DOUEN, Clement Marot et le Psautier Huguenot, II, p. 39, note 2 et 3.

[1]) Kantteekeningen bijv. ontbreken geheel. Alleen staan boven iederen Psalm de beginwoorden in het Latijn en bovendien eene korte vermelding van den inhoud.

oorloofden zij zich veranderingen in den tekst, die sterk indruischten tegen de taalkundige beginselen van den schrijver. De eenige drijfveer dezer handelwijze was de koopmansgeest der uitgevers, die het publiek gaarne leverden, wat het begeerde; het Nederlandsch van UTENHOVE viel nu eenmaal niet in den smaak der groote meerderheid. Daar kwam bij de »jalousie de métier" van andere poëeten, die maar al te bereid waren zijn werk te »verbeteren". Vooral DATHEEN doet zich hier op eene zeer ongunstige wijze kennen [1]). Ten laatste zag de beginselvaste auteur zich genoodzaakt, deze hinderlijke tegenwerking te ontwijken en een drukker te zoeken onder de Engelschen te Londen. Hij vond dien in den beroemden Protestantschen uitgever JOHN DAYE, bij wien hij den 21sten Juni 1561 voor het eerst zijn eigen arbeid onvervalscht mocht doen verschijnen onder den titel: »Hondert Psalmen Dauids" [2]). Voor dit geheel

---

1) Zie hierboven, blz. 216 v., en hierachter, blz. 225.

2) Van de Andere 26. Psalmen, van de Acht ende dertich Psalmen, en van den compleeten Psalmbundel van 1566 ken ik twee exemplaren. Van de overige bundeltjes van UTENHOVE slechts één of geen één. De „Hondert Psalmen" vond ik in het Britsch Museum, wat mij te Londen een gelukkigen dag bezorgde, ofschoon het mijn vaderlandsch hart pijn deed, dat een vreemd volk de kostbare schatten onzer letterkunde moet bewaren. Voor de kennis van UTENHOVE's taal en stijl, waarover zooveel strijd geweest is, geldt immers dit boekje naast zijn nieuw Testament als de eenige kenbron. De titel is: Hondert Psalmen Dauids, Mitsgaders het ghesangk Marie, t ghesangk Zacharie t' ghesangk Simeons, de thien Gheboden, de artikels des Gheloofs, t' ghebed des Heeren etc. ouerghesett in Nederlandschen dichte, door Jan Wtenhove. Col. 3. c 16. Het woord Christi wone in v ryckelick, in allerley wysheyt: leert end vermaent malcanderen, mit Psalmen, end lofsanghen end gheestelicke liedekins in ghenaede, singhende den Heere in uwen herten. Jacob 5 c. 13. Is yemand in

nieuwe Psalmboek kreeg hij Privilegie van de Koningin voor den tijd van zeven jaren [1]). Reeds op den laatsten Augustus kwam eene tweede editie in kleiner formaat in het licht, waarin de drukfouten verbeterd waren [2]). Beter nu dan eene uitvoerige beschrijving van de beteekenis dezer uitgave zal hier een afschrift voldoen der voorrede, die om vele redenen van groot belang is en aan de vergetelheid dient ontrukt te worden [3]): »De Ouersetter tot den Christelicken Leser. Christelicke Leser, de veranderinghe, die in velen deser Psalmen alsnv, door my ghedaen is, is in somighen der seluen eensdeels ghedaen, wt oorsaken dat sy, in onser verstroeyinghe, menigherley wyse gheschonden, end van der eerster myner ouersettinghe verandert syn gheweest, buyten mynen weten end wille. Eensdeels auer end aldermeest, in somighen anderen, die ick ouer thien iaren ongheueerlick, wt hooger spraken, legher ghesett hadde [4]) wt oorsaken der grofuer licency of

---

lyden onder v? die bidde. Is yemand goeds moeds: die singhe Psalmen". Het formaat is zeer klein octavo. De tekst beslaat niet minder dan 171 bladzijden, doordien boven de regels van het eerste vers van iederen psalm muziekbalken staan.

[1]) Achter in het boek bevindt zich eene zinnebeeldige voorstelling van de reis over de breede rivier van den dood naar de gewesten der zaligen, met het opschrift: „Etsi mors indies accelerat, Post funera virtus vivet tamen". Onder deze gravure staat: „Ghedruckt te Londen by Jan Daye voorden voorseyden Ouersetter, 21 Junii 1561. Cum gratia et Privilegio Regiae Maiestatis per septennium".

[2]) Zie Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 73. Het was toen in 12°.

[3]) Mijn eigen afschrift van dit stuk is nog eens met het origineel vergeleken door Dr. KLEYN.

[4]) Hier gaat misschien eenig licht op over den oorsprong van UTENHOVE's eerste Psalmen. (Zie boven, blz. 78).

vryheyt, die ick namaels beuonden hebbe dat daerinne ghebruyckt was. Welcke sonderlickste oorsaken, beneuen meer andere, nademael sy niet lichtwightigh syn, ick verhope dat du dy niet salt laten verwonderen, of bemoeyen ouer de selue veranderinghe: dewyle sy dy grootelick, ten besten ghedyen sal, so vele als daer aengaet de reinicheyt end louterheyt der eewigher end salighmakender waerheyt Godes: aenghesien dat de selve hier alleenlick ghesocht end gheuoordert werdt Om welcker onderhoudinghe wille ick somwylen het dicht lieuer hebbe willen versuymen end naelaten, in der ouersettinghe, dan dat ick der selue te kort dede, of dat ick des dichts haluen eenighe lichtueerdigheyt, in so swaerwightighen handel des heylighen Gheestes soude bruycken, so verre emmer alst my moghelick is gheweest [1]). Derhaluen bidde ick d. [*sic*] hertgrondelick, du willest desen mynen trauwen aerbeyd my danckelick afnemen, end in 't goede keeren, so wat daer te gheringhe, end niet nae der weerdigheyt des tegenwoordighen handels, in der ouersettinghe, moghte beuonden werden. So du sulckes doest, so magh itk [*sic*] veroorsaeckt werden mit der tyd, in meer andere Psalmen te arbeyden, so verre als God my de ghenaede daertoe gunne. Dit auer wil ick hierentusschen ghebeden hebben, in den name Christi des Heeren, dat sick niemand lichtuerdelick veruoordere dese myne ouersettinghe eenigherley wyse te veranderen, onder wat voorwendinghe het selue oock gheschien moghte: Waerdoor (also ick alrede wel voortyd eruaren hebbe)

---

1) **Het mag niet ontkend worden, dat deze overgroote nauwkeurigheid, in die dagen van onbeperkt schriftgezag een vereischte, niet voordeelig wezen kon aan den gang en de zoetvloeiendheid der gedichten.**

so wel de meyninghe des heylighen Geestes, als oock de kracht der composicy, in der ouersettinghe, ghekranckt end gheschonden moghte werden ten naedeele der waerheyt. So daer yemand beghenadight werdt van den Heere, de selue Psalmen van nieus aen ouer te setten, mit meerder ghenaede end stichtinghe, die magh hier in synen aerbeyd oock aenwenden ten nutte der Ghemeynten Gods, in onsen Nederlandschen Vaderlande, also hy ghehouden is te doene: op dat hy het talentpond van den Heere ontfanghen, niet begraue, mer meer wtgheue tot winninghe, ter eeren onses ghemeenen Heeren Christi Iesu, end ten nutte syner ledematen. My is ghenough dat myne aerbeyd in syn wesen ghelaten werde [1]): ten ware mit mynen weten end bewillinghe, tot meerder beteringhe end stichtinghe, welcker haluen men moet sick gantslick te buyten gaen, op dat Gode alleene de eere blyue in der onbeuleckter eewigher waerheyt syns woords. Anders, dewyle ick aenmercke de onuersaedde ghierigheyt veler bouckdruckeren, die daer een onwtsprekelicke schade daeghe-

---

[1]) Vergelijkt men hiermede de Voorrede van PETRUS DATHENUS voor zijne Psalmberijming, gedagteekend 25 Maart 1566, dan zal men zien, dat DATHEEN daar even zeker over UTENHOVE spreekt, als UTENHOVE hier op hem doelt, en dan zal men mijne uitdrukking op blz. 216 beter begrijpen. Een stuk dier Voorrede luidt aldus: „Ten anderen daerō, dat die Psalmen alle (mijnes wetens) noyt bequamelic zijn ouergesettet gheweest, om stichtelijck in der Ghemeynten te singhen: ende omdat si, die de Psalmen eensdeels ouer ghesedthebben, wtdruckelick ende ernstlick begeerthebben, datmen haer werck soude blijuen laten ende so daer yemant ware, die wat maeken wilde, dat hy dat van nieus doen soude. Om desen" etc. (Afgeschreven uit „De Psalmen Davids, wt den Franchoychen Dichte ouerghesett door Petrum Dathenum, MD. L. XVII". Delftsch exemplaar in de Kon. Bibl. te 's Hage).

licks aenbringhen der ghemeyuer [*sic*] weluaert, so heb ick Meester Jan Day, wiens vroomicheyt ghenoughsamelick bekent is, voor mynen drucker verkoren, end hebbe betuyght end betuyghe mits desen, dat ick dese teghenwoordighe ouersettinghe ende composicy in hueren stand end mit huere maten alleen voor de myne bekenne end gheen andere, op dat niemands ghierigheyt onder mijnen name gheuoedt werde, ten achterdeele der goddelicker waerheyt. Gheschreuen te Londen den 20. Iunii. 1561" [1]).

De geldzucht van CTEMATIUS en de drang van de Nederlandsche gemeenten heeft zich door UTENHOVE niet laten dwingen. Nog in het jaar 1566 verscheen aan deze zijde der zee een psalmboek onder den titel: »De Psalmen Davids", waarin 38 psalmen van JAN UTENHOVE en 19 liederen voorkomen. Een titelplaatje

---

[1]) Aan dit Psalmboek is voorts nog het volgende op te merken. Op de voorrede volgt een „Dichtschrift" van UTENHOVE (174 regels) over de vrucht en het nut van het lezen der Psalmen. Achter de Psalmen zelve komt een uitvoerig register voor, met meer zorg bewerkt dan in eenige vroegere uitgave. Het is alphabetisch naar de beginwoorden, en de Latijnsche vertaling staat er telkens onder:

A.

Aen Babylons	fol. 144.
Super flumina	Ps. 137.
Als een hert haect	fol. 47.
Quemadmodum	Ps. 42.

De lezer zal wel bevroeden, dat de inhoud bestaat uit dezelfde Psalmen, vroeger verschenen in de bundels van 64 en 39, terwijl Ps. 119 in 't korte, Ps. 67 en Ps. 138, die in beide bundels voorkwamen, hier natuurlijk maar éêns staan. De kleine Catechismus door MARTEN MICRON (bij Daye, 24 Junii 1561) en „Een korte ondersoeckinge" (bij Daye, 3 Julii 1561) zijn in denzelfden band gebonden (Verg. Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 73).

vóór »Een Corte Ondersoeckinge", achterin gebonden, wijst den uitgever aan [1]).

Dit is dat »extra rare" boek op den Catalogus der Boekverkooping van Is. Le Long, naar welks herkomst tot nog toe vele geleerden te vergeefs gevraagd hebben [2]),

[1]) Ik heb er geen ander bericht van, dan dat van Is. Le Long, t. a. p. blz. 73 v.: „Daar is noch een Psalm-Boek gedrukt, onder den volgenden Tytel: De Psalmen Davids, ende andere Lofsanghen, nu nieu ghecorrigeert, ende vermeerdert, die men in die Christen Gemeynten in dese Nederlande is gebruykende, Ghedruckt Ao. 1566. in Octavo. Zonder aanwyzinge van Plaats noch Drukker. Hierin staan 38 Psalmen van Jan Utenhoven, en 19 Liederen. De Psalmen staan zonder ordre, en volgen malkander aldus: Psalm 1. 2. 79. 84. 103. 115. 127. 128. 130. 133. 143. 3. 6. 15. 23. 32. 43. 44. 50. 13. 51. 82. 90. 101. 112. 124. 126. 142. 146. 147. 119. 30. 36. 66. 67. 95. 111. 148. Deze Druk is vry slordig. Hier was achter gebonden: Een Corte Ondersoeckinge des Gheloofs, enz. gestelt door de Dienaaren van Godts Woordt. Gedrukt Anno 1566. zonder Plaats nog Drukker te melden. Dog staat hier op den Tytel een houten Plaatjen, met het Omschrift: Het Ryke der Hemelen enz. 't Geene te Emden, by Gillis van der Erven plagte gebruikt te worden: En vermits die beide Boekjes in een zelve Jaar, en met eenderlei letters gedrukt zyn, zullenze buiten twyfel ook van eene Druk-Persse gekomen zyn".

[2]) Bijv. A. 's Gravezande, Twee honderd jarige gedachtenis van het eerste synode der Nederlandsche Kerken onder het kruis, Middelb. 1769, blz. 209: „'t schynt my toe, dat 'er behalven de Psalmen van Nyeveldt, Uitenhoven, en de Heere ook noch anderen geweest zyn; altans op de meergenoemde Catalogus van Le Long, bl. 99 staat „No. 1194: Psalmen Davids, die men in de Christen Gemeynten in de Nederlanden is gebruykende. Gedrukt 1566. Corte ondersoekinge des Geloofs, der gheene, die haar tot de Christen Ghemeynte in dese Nederlanden begeven willen. Gedrukt 1566." waar achter op de Catalogus staat: NB. Dit Psalmboek is extra Raar, zynde voor dat van P. Dathenus in de Nederlandsche Kerke onder 't Kruys ge-

omdat het naar de verzekering aldaar vóór de berijming van DATHEEN in de Nederlanden gebruikt moet wezen [1]). UTENHOVE zelf arbeidde ijverig voort aan de voltooiing van het werk, dat hem met tusschenpoozen zeker gedurende zeventien jaren heeft beziggehouden. Doch hij heeft het niet verder mogen brengen dan tot het handschrift der compleete Psalmberijming. De uitgave heeft hij niet beleefd. De pennevrucht, die hem na aan het hart lag, ook om al de moeite, het verdriet, de volharding, die zij hem gekost had, moest hij overgeven aan de zorgen van WINGIUS en de andere leden van den Kerkeraad die haar met groote piëteit hebben uitgegeven [2]).

Dat hij zelf den druk niet mocht leiden, betreuren wij niet alleen om zijnentwil, maar ook om ons zelven. Daardoor ontbreekt namelijk aan taal en stijl de waar-

---

bruykt". — De lezer die de beschrijving van Is. LE LONG bij No. 1194 van den Catalogus der Boekverkooping, legt naast de beschrijving in zijn Kort historisch verhaal, zal wel niet meer twijfelen.

[1]) Dat men in Vlaanderen reeds sedert lang met UTENHOVE's Psalmen bekend was, hebben wij boven gezien (blz. 213 v.)

[2]) De titel luidde: „De Psalmen Dauidis, in Nederlandischer sangsryme, door Jan Wtenhoue van Ghentt. Wartoe toegedaen syn de gesangen Marie, Zacharie, Simeonis, mit t' samen den tien geboden ende gebede des Heeren, mit noch anderen. Item is hier noch voor iegheliken Psalme gesett sijn inholdt: ende aent einde een voeghlick ghebedt daroppe: Altemael to nutte der Gemeynte Christi. Psal. 9. b. 12. Singet den Heere die to Sion woinet: verkundiget onder den luyden syne daden. Jacob. 5. c. 13. Lydt iemandt onder v? die bede: Is iemandt goedes moedes, die singe Psalmen. Ghedruckt to Londen by Jan Daye, den 12. Septembris 1566. Cum gratia et Privilegio" (Afgeschreven naar het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te 's Hage. Bij mijne studiën gebruikte ik een exemplaar zonder titel uit de Bibliotheek der Nederl. Maatschappij van Letterkunde te Leiden).

borg der echtheid. VAN WINGEN zegt in de Voorrede, dat UTENHOVE, na zijne spelling in de vorige bundeltjes telkens veranderd en verbeterd te hebben, nu alle Psalmen met gelijkvormige spelling had willen in 't licht zenden. Bovendien had hij zich, naar den wensch van ettelijke gemeenteleden, onthouden van tal van woorden en spreekwijzen, die hij voorheen in andere drukken gebruikt had. Wel verzekert hij, dat hij en de zijnen UTENHOVE's werk hebben »oppet aller correckteste, als ons in onser gelegenheit mœgelick geweest is, in drucke vthgaen laten" [1]), doch de zuiverheid van het water, nu het door dit kanaal tot ons kwam, is niet onbetwistbaar meer. Om dan den lezer een denkbeeld te geven van de groote verschillen, die in de uitgaven van UTENHOVE's Psalmen zijn waar te nemen, geef ik hier enkele vergelijkingen. Beginnen wij met Psalm 1, zooals hij voorkomt in de bundels van »25 Psalmen", »LXIII Psalmen", »Hondert Psalmen" en de »Psalmen Dauidis". Bij dit gedicht valt nog op te merken, dat het in de eerste uitgave niet van UTENHOVE was. Voor de laatste had hij het zóó omgewerkt, dat het toen als het zijne kon gelden. Men zou zelfs kunnen zeggen, dat hij geene omwerking, maar eene geheel nieuwe berijming heeft geleverd. Bij nauwkeurige beschouwing is mij gebleken, dat dit het lot geweest is van al de Psalmen, die in de oudste bundeltjes niet met de beginletters J. V. geteekend waren [2]), wel een bewijs van de rustelooze vlijt, die hij tot zijnen dood aan deze pennevrucht besteedde.

---

[1]) In de Voorrede, t. a. p. blz. A iij v.

[2]) Zie boven blz. 80 en noot 2 aldaar, blz. 215, 216 noot 3, 218, 220 noot 2.

PSALM I.

In de „25 Psalmen”.

[1] 1) Salich is hy die tot de raeden
Der booser menschen niet en gaet,
noch niet blyft in der sondaers paden
Niet sidt oock by de spotters quaedt.
[2] Maer in de Wet van Godt den Heere
Neemt syn ghenoechte, end dagh end (nacht
Daer in ghedenckt tot synder leere
Hy sal syn als een boom gheacht.
[3] Ghelijck een boom by der reuieren,
Sijn vruchten gheeft tot synder tyt,
So sal certeyn in alle manieren
Dees man oock syn ghebenedyt.
[4] Een bladt en sal niet moghen wycken,
Van desen boome also gheplant,
So sal hy hebben desghelijcken,
Gheluck ende spoet an allen kant.
[5] Dit en sal niet moghen gheschieden,
Den boosen die Gods wordt verschuyft,
Maer hy sal voer Gods ansicht vlieden,
Ghelijck voer wynt dat kaf verstuyft.
Enz.

In de „LXIIII Psalmen”.

Salich is hy, die tot de raden,
Der booser menschen niet en gaet,
Noch niet en blijft in des sondaers paden
Niet sitt oock by de spotters quaet.
Maer in de Wet van God den Heere,
Neemt zijn ghenoechte end dach end (nacht
Daer in ghedenckt tot zijnder leere,
Hy sal zijn als een boom gheacht.
Ghelijck een boom by der Reuieren,
Zijn vruchten gheeft tot zijnder tijt,
So sal certeyn in alle manieren,
Dees man oock zijn ghebenedijt.
Een bladt en sal niet mogen wijcken,
Van desen boom also gheplant,
So sal hy hebben desghelijcken,
Geluck en spoet aen allen kant.
Dit en sal niet moghen gheschieden,
Den boosen die Gods woort verschuyft,
Maer hy sal voor Gods aensicht vlieden,
Ghelijck voor wint dat kaf verstuyft.
Enz.

1) Nummers bij de verzen komen niet voor. De coupletten worden alleen aangeduid door eene nieuwe alinea.

2) De letter e is hier en op andere plaatsen doorsneden met een klein streepje, tot een teeken, dat zij onder het lezen moet worden verbonden met den klinker aan het begin van het volgende woord.

3) De dubbele i is hier cursief gedrukt.

PSALM I.

In de „Hondert Psalmen".

Saligh is de man die den rade
Der boosen niet is na ghegaen,
Niet staende in der sondaren pade,
Noch den spotteren toeghedaen.
Mer in die Wet Godes des Heeren
Neemt synen lust, end dagh end nacht
Daerin ghedenckt vast tsyner leere,
Hy sal siin als een boom gheacht.
Gheliick een boom by waterbeken,
Siin vruchten fiin gheeft tsiiner tijd [2]).
Also sal oock siin vergheleken
Dese man gaer ghebenediit.
Een blad sal doch niet moghen wycken
Van sulck en boome so gheplant:
Also sal hy oock desgheliicken
Bespoedight siin aen allen kant.
Dit sal gheensins moghen gheschieden
Den boosen die God wederstaen,
Mer sy sullen stracks moeten vlieden
Als t' kaf voor wind niet can bestaen.
Enz.

In de „Psalmen Davidis".

Saligh is die niet tot den rade,
Der godloosen neemt synen ganck:
Noch staet in der sondaren pade,
Niet sitt oock op der spottern banck.
Mer syne lust neemt euen seere,
In s' Heeren Wet, end dach end nacht
Daerom tot synen troost end leere
Ghedenckt, end deghelicken tracht.
Dese [1]), als een boom by waterbeken
Gheplant, die syn vrucht t'syner tydt
Gheeft, sal syn, end daerby gheleken,
Gants salich end ghebenedyt.
Een eenich bladt salder niet vallen
Van sulcken boome so gheplant:
Also sal hy, sonder misuallen,
Bespoedight syn in allen standt.
Dit sal gheensins moghen gheschieden
Den godloosen die Godt verschuyft:
Mer sy sullen stracks moeten vlieden,
Euen als 't kaf voor windt verstuyft.
Enz.

Dezelfde veranderingen zijn te zien bij den zesden Psalm, die van den beginne als een stuk van UTENHOVE is uitgegeven (namelijk geteekend J. V.):

PSALM VI.

In de „25 Psalmen".

[1] In dynen toorn̄ wilt my niet straf- (fen Heere,
Kastydt my niet in dyne gramschap (seere
Maer wil dy Heer erbarmen ouer my
Want ick kranck bin : maeckt my van (sonden vry.
[2] Maeckt my ghesont: Want myn (beynen end leden
Syn gaer vntwee : Myn siel is daerbe- (neuen,
In groot verdriet, Beswaert end gāsch (vnvro,
Hoe lang saltu my laten Heer also ?
[3] Keer dy tot my, wylt my ansien o (Heere,
Verlost mijn siel, end wilt oock van my (weren,
Myn lyden swaer, om dyns naems wille (groet,
Want wie sal dyns ghedencken in den (doot.
[4] Wie salder oock dy dancken in de (Helle,
In mynen sucht, gheheel vermoyt ick (quelle,
Myn bedde doe ick vloeyen allen nacht,
ende myn betste, mit tranen myns ghe- (clachs.
[5] Myn anghesicht van suchten ende (weenen,
Is gaer verdroocht, ende verauwert mit (eenen,
Om der wille, aller vyanden myn,
Die my alwech swaerlick quellende (syn.

Enz.

In de „LXIIII Psalmen".

In dynen tooren, wilt my niet straf- (fen Heere,
Castijdt my niet in dyne gramschap (seere,
Maer wil dy Heer erbarmen ouer my,
Want ick kranck ben : maect my van (sonden vrij.
Maeckt my gesont, want mijn beenen (end leden,
Zijn gaer ontwee, mijn ziel is daarbe- (nenen,
In groot verdriet, beswaert ende (gantsch onvro,
Hoe lang saltu my laten Heer also ?
Keer dy tot my, wilt my aensien o (Heere,
Verlost mijn ziel, ende wilt oock van (my weeren,
Mijn lijden swaer, om dijns naems wille (groot,
Want wie sal dijns ghedencken in den (doot.
Wie salder oock, dy dancken in der (helle,
In mynen sucht, gheheel vermoeyt ick (quelle,
Mijn bedde doe, ick vloeyen alle nacht,
Ende mijn bedtste met tranen mijns (gheklachs.
Mijn aenghesichte van suchten end (weenen,
Is gaer verdroocht, en verouwert met (eenen,
Om der wille, aller vyanden mijn,
Die my alwech, swaerlick quellende (zijn.

Enz.

PSALM VI.

In de „Hondert Psalmen".

In dynen toorn will my niet straffen (Heere,
Casty my niet, in dyner gramschap (seere,
Mer wildy Heer erbarmen ouer my,
Want ick bin kranck, maeck my van (sonden vry.

Maeck my gesond, want myn beynen (end leden
Syn gaer ontween, myn siel is daer-(beneuen,
In groot verdriet, beswaert end gants (onvro,
Hoe lang salt du my laten Heer also?

Keer dy tot my, wil my aensien, o (Heere,
Verlos myn siel, end wil oock van my (weeren
Myn lyden swaer, om dyns naems wil-(len groot,
Want wie sal dynr ghedencken in den (dood.

Wie salder oock dy dancken in der (helle,
In mynen sucht, gheheel vermoeyt, ick (quelle,
Myn bedde doe ick vloeyen alle nacht,
Ende myn bedste mit tranen mijns ghe-(klaghs.

Myn aenghesicht van versuchten end (weenen
Is gaer verdrooght, end verouwert mit (eenen.
Om der willen aller vyanden myn,
Die my alwegh swaerlick quellende (syn.

Enz.

In de „Psalmen Dauidis".

In dynen toorn bestraf my niet, o (Heere,
Casty my niet in dyner gramschap seere,
Mer wildy, Heer, erbarmen ouer my,
Want ick ben cranck, maeck my van (sonden vry.

Maeck my gesondt, want myn beens (my begeuen
End syn verschreckt, myn siel is daer-(beneuen
In groot verdriet beswaert end gants (onuro,
Hoe langh saltu my laten Heer also?

Keer dy tot my, wil my aensien, o (Heere,
Verloss myn siel end weer in desen (keere
Myn liiden swaer om dyns naems wille (groot.
Want wie sal dyns ghedencken inden (doot?

Wie salder oock dy dancken inder (Helle?
In mynen sucht gantslick vermoeyt ick quelle.
Myn bedde doe ick vloeyen alle nacht,
End myn bedtste met myn tranen on-(sacht.

Myn anghesicht van versuchten end (weenen
Is gaer verdrooght end veroudert met (eenen,
Om der willen aller vyanden myn,
Die my doorgaens quellen met grooter (pyn.

Enz.

De orthographie in de »Andere 26 Psalmen" komt vrij wel overeen met die der »LXIIII Psalmen". Er is veel overeenkomst en weinig verschil. De afwijkingen van de overige uitgaven zijn dezelfde. Bijv. het eerste vers van Ps. XLII luidt:

In de „Andere 26 Psalmen",

Als een hert haeckt na water beken
Na dat hy lang is beiaegt
So haeckt mijn siele van ghebreken
Tot dy mijn God onuersaegt.
Mijn siel durst vast tot dy myn God,
Mijn leuendich lot,
Wanneer sal ick doch toetreden,
End aenschouwen dat aenschijn Gods.

In de „LXIIII Psalmen".

Als een hert haeckt na water beken,
Na dat hy lang is beiaeght,
So haect mijn ziele van gebreken,
Tot dy mijn God onuersaeght.
Mijn ziel durst vast tot dy mijn God,
Mijn leuendich lot,
Wanneer zal ick doch toetreden,
End aenschouwen dat aenschijn Gods.

In de „Hondert Psalmen".

Als een hert haeckt na waterbeken,
Na dat hy langhe is beiaeght:
So haeckt m*ij*n [1]) siele, van ghebreken,
Tot dy m*ij*n God onuersaeght.
M*ij*n siel durst vast tot dy m*ij*n God,
M*ij*n leuendigh lot,
Wanneer sal ick doch toetreden,
End aenschauwen dat aensch*ij*n Gods.

In de „Psalmen Dauidis".

Als een hert haeckt na waterbeken,
Na dat hy langhe is beiaeght,
So haeckt myn siele vol ghebreken,
Tot dy, myn God onuersaeght
Myn siel durst vast tot mynen God,
Myn leuendigh lot,
Wanneer sal ick doch toetreden,
End anschauwen dat aenschyn Gods?

Ook de andere werken van UTENHOVE, de Geloofsbelijdenis, de [groote] Catechismus, de »ondersoeckinge" [niet ontwijfelbaar zeker van zijne hand], wer-

---

[1]) De dubbele i is hier overal cursief gedrukt.

den in dezen tijd herdrukt, meest te Emden [1]). Daaruit blijkt, dat de gemeenten er hoogen prijs op stelden. Of hij zelf eenigen arbeid aan deze herdrukken besteed heeft, kan ik niet zeggen. Het heeft hem geen leed gedaan (want hij heeft het niet beleefd) dat de »ondersoeckinge", eenigszins omgewerkt en met sterk gewijzigden stijl, is opgenomen door DATHENUS achter diens Psalmboek [2]).

Ook op het tot stand komen van Gereformeerde gemeenten in andere steden van Engeland dan Londen, had UTENHOVE invloed. Het getal der vreemdelingen groeide zóó sterk aan, dat tweehonderd familiën te Sandwich geplaatst werden, met goedkeuring van de Koningin en van de Overheid aldaar. Hun eerste predikant was JACOBUS BUCERUS, proponent te Londen [3]). Reeds den 1sten October 1560 vinden wij UTENHOVE en hem in de nieuwe gemeente bezig om haar te regelen [4]). Doch ook te Sandwich werd de toevloed te sterk. De hevige vervolging in Vlaanderen deed aldaar zóóvelen eene schuilplaats zoeken, dat de stad ze nauwelijks bergen kon. De nood is er zóó hoog geweest, dat men

---

[1]) Zie Is. LE LONG, Kort historisch verhaal, blz. 68; Dr. KUYPER, Joannis a Lasco opera, tom. I, praef. p. LXXIX seq., LXXXV seq., C; hierboven, blz. 74, 77 noot 1, 82 noot 2, 83 v.

[2]) Wij moeten volstaan met er de aandacht op te vestigen. De veranderingen zijn inderdaad zeer groot.

[3]) RUYTINCK, Gheschiedenissen ende Handelingen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I) blz. 43. Zie ook beneden, blz. 239. Volgens een officieel stuk bij SOUTHERDEN BURN, History of the Refugees, p. 208, waren te Sandwich tweehonderd zielen.

[4]) J. BUCERUS aan P. DELAENUS, bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. V et VI, p. 172.

op het punt stond, een aantal naar Londen te zenden. Op last der »Broeders" heeft toen UTENHOVE den bisschop van Londen over deze zaak aangesproken, opdat door diens voorspraak den armen vreemdelingen Colchester of Lin tot woonstede mocht gegeven worden [1]). Op aanbeveling van den Koninklijken Privy Council aan den Magistraat van Colchester werden nu vijftig personen, groot en klein, aldaar gevestigd. Zij werden daar spoedig met welwillendheid bejegend, omdat zij rustige burgers waren en industrieën uitoefenden, die men er te voren niet verstond, zooals het weven van zakken-linnen, het vervaardigen van naalden en perkament, weverij in het algemeen. De overheid verwachtte van hen de herleving der stad. Zij schijnt eerst voor de aanbeveling van den Privy Council weinig ooren gehad te hebben, zoodat het bij verrassing was, dat deze vijftig vluchtelingen uit Sandwich naar Colchester kwamen; doch toen zij zich daar eenige jaren hadden opgehouden, werden zij uit sympathie voor hun levenslot, uit eerbied voor hun bescheiden gedrag en om hunne bekwaamheid in allerlei bedrijf zóó gaarne gezien, dat de Baljuwen den Privy Council onderdanig verzochten om de vrijheid, deze vreemdelingen in de stad te laten blijven. Natuurlijk stond de Geheime Raad dit bereidwillig toe [2]). Omtrent de geschiedenis dezer Nederlandsche gemeente, die haar

---

[1]) RUYTINCK, t. a. p.

[2]) Zie twee brieven bij SOUTHERDEN BURN, p. 208 - 210. De eerste is van ROBERT NORTHERN en RICHARD NORTHEY, „Bayliffs" aan „the Queen's Majestie's most honourable Privy Council", gedagteekend 1 Aug. 1570. De tweede is van R. LEICESTER, gecontrasigneerd door N. BACON, C. S. en T. SUSSEX aan de „Bayliffs and Aldermen of the town of Colchester", gedagteekend 24 Maart 1570. Verg. RUYTINCK, t. a. p.

eigen kerk en predikant heeft gehad, leze men SOUTHERDEN BURN na [1]).

Ook te Norwich vonden een dertigtal hoofden van huisgezinnen uit de vreemdelingen van Sandwich plaats; tweeëntwintig hunner spraken Nederlandsch, de overigen Fransch. Norwich was destijds in groot verval. In het jaar 1564 leverde de sajet-fabricatie er zóó weinig op, dat velen de stad verlieten. De Burgemeester en de Sheriffs peinsden over middelen tot herstel. Zij wonnen den raad in van hertog THOMAS van Norfolk, en op diens advies besloten zij, eenige Nederlandsche vreemdelingen uit te noodigen, die toen te Londen en te Sandwich waren gekomen wegens de vervolging van ALVA, welke vreemdelingen van de Koningin verlof hadden gekregen tot het vervaardigen van Vlaamsche wolfabrikaten binnen de grenzen van haar gebied. Op verzoek van den Hertog, schonk hare Majesteit haar Patent, gedagteekend 1 Nov. 1564, waarbij, op des Hertogs eigen kosten, vergunning werd gegeven tot plaatsing van dertig meester-werklieden, Nederlanders en Walen, terwijl het aantal zielen, groot en klein, niet meer mocht bedragen dan driehonderd. Zij kwamen te Norwich en begonnen terstond met het bereiden van baai, sajet, tapijtgoed, enz., zoodat de stad er geheel door herleefde. Aan de industrie der Vlamingen heeft zij zelfs eene Europeesche beroemdheid te danken gehad, ofschoon haar stedelijke raad zich eerst nog eenigszins tegen het plan van den Mayor en de Sheriffs verzette, zoodat het Londensche Hof bijzondere maatregelen moest nemen om, de vestiging der vreemdelingen te verze-

---

[2]) SOUTHERDEN BURN, History of the Refugees, p. 208—216.

keren. Over de geschiedenis der Nederduitsche en Waalsche gemeente aldaar raadplege men SOUTHERDEN BURN, aan wien ook bovenstaande bijzonderheden grootendeels zijn ontleend [1]). De Nederduitsche gemeente bestaat nog in naam. De leden zijn echter geheel en al Engelschen geworden. De predikant der Hollandsche gemeente te Londen houdt nog slechts éénmaal in het jaar eene predikbeurt te Norwich, des morgens in het Hollandsch, des namiddags in het Engelsch. Ook is nog steeds een zeker privilegie aan het lidmaatschap der kerk verbonden.

De gemeente te Londen bestond, evenals de andere Nederlandsche gemeenten op Engelschen bodem, voornamelijk uit nijvere handwerkslieden. Ook voor hunne stoffelijke belangen moest UTENHOVE in de bres springen. Niet lang na hunne tweede vestiging werden de ambachtslieden in hun bedrijf gehinderd door de Engelsche hallen, uit kracht van een oud statuut, dat den vreemdeling verbood, te Londen zelfs binnenshuis zijn ambacht als meester uit te oefenen. Men werd genoodzaakt, de tusschenkomst van hare Majesteit in te roepen. Een smeekschrift werd haar aangeboden door UTENHOVE en ANTONIUS ASCH VAN DE WALE van de Nederduitsche gemeente, PETRUS ALEXANDER en JOHANNES DUMASIUS van de Waalsche De inhoud van het verzoek komt hierop neder: Adressanten geven toe, dat het genoemde statuut wel bestaan kan. Het zou

---

[1]) SOUTHERDEN BURN, p. 61—79, 195—202. Vergelijk Ruytinck, Gheschiedenissen ende Handelingen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I), blz. 43.

echter alle vreemdelingen, en dus ook de Gereformeerden, noodzaken Engeland te verlaten. Dit kan de wensch niet zijn der Koningin, die om hare godsvrucht bekend is, en die deze gemeente een duidelijk bewijs van goede gezindheid gaf door het afstaan van het kerkgebouw. Zij bidden dus hare Majesteit ootmoedig, dat deze moeilijkheid uit den weg geruimd worde, opdat zij niet gedwongen worden, wederom naar hun land te trekken, hunnen hals te ontblooten voor het zwaard der tirannen, en hun leven in duizend gevaren te stellen, waaruit zij nu door de genade Gods eenmaal verlost zijn. Het stuk was gedagteekend 29 Juni 1550. De Koningin heeft hun wensch ingewilligd. Tot hunne eer moet gezegd worden, dat zij de welvaart, die zij daardoor hebben veroverd, terstond hebben aangewend voor schoone doeleinden. Immers zij namen het besluit, studenten voor het predikantsambt te onderhouden, en huurden een huis om daarin de gebrekkige en oude lieden te verzorgen [1]).

UTENHOVE is ook nog middelaar geweest in eene zeer gewichtige zaak, die den handel tusschen Engeland en de Nederlanden betrof. Die handel liep over groote sommen [2]). Wij moeten de geschiedenis wat hooger ophalen. In het jaar 1495 was tusschen HENDRIK VII, Koning van Engeland en PHILIPS, Aartshertog van Oostenrijk, Hertog van Bourgondië, een han-

[1]) RUYTINCK, a. w. blz. 40—43.

[2]) WAGENAAR zegt, dat „volgens sommiger aantekening, de Nederlanden wel twaalf millioenen jaarlyks met de Engelschen verhandelden, en aan Lakens alleen, meer dan vyf millioenen ontbooden" (WAGENAAR, Vaderlandsche Historie, dl. VI, blz. 75).

delsverdrag [1]) gesloten. Daarin komen o. a. deze artikels voor, dat aan weerszijden alle steden en havens tot den vrijen handel geopend worden; dat zij van weerszijden met hunne koopwaren alleen zullen landen in die havens, waar de vorsten hunne tolgaarders hebben geplaatst, hetzij ze hun eigen goed verscheept hebben of dat van een ander [land]; dat de gewone tollen, vijftig jaar geleden ingesteld, zullen blijven, doch dat de vorsten (naardat zij het noodig keuren) zoodanige dingen zullen mogen verbieden uit hunne landen te voeren, als zij nuttig vinden aldaar te behouden, nl. levensmiddelen in tijd van nood; dat zij zich in elkanders land en steden metterwoon mogen vestigen; dat men de zeeroovers niet zal herbergen, noch hun hunne geroofde goederen laten verkoopen, en die ze koopt zal vervallen in de boete van ze zonder schade terug te geven; dat wie in elkanders land metterwoon komen, om aldaar hunnen handel te drijven, al de vrijheden zullen genieten, die zij in de voorgaande vijftig jaren genoten hebben, enz. [2]).

In het jaar 1562 nu kwamen dagelijks groote klachten in over de lasten, die de Engelsche beambten den koopman en schipper oplegden tegen de artikelen van het handelsverdrag van het jaar 1495. De Nederlandsche kooplieden schreven een ootmoedigen brief aan den koning van Spanje, waarin zij zich beklaagden, dat de tollen op het lijnwaad, op de lakens en andere zaken verhoogd waren; dat de stad Londen hen bezwaarde met eene schatting, die men »scavage" noemde; dat zij zich onder borgstelling moesten verbinden voor het geld, dat zij van hunne waren

---

[1]) Het was te gelijk een vredesverdrag.

[2]) De hoofdinhoud is te vinden bij RUYTINCK, a. w. blz. 5—7.

maakten, Engelsche waren aan te koopen; dat hun aan de kusten zeer veel schade werd gedaan door zeeroovers enz. Zij verzochten daarom zijne Majesteit, de Koningin hiervan te verwittigen, opdat er in voorzien mocht worden. Maar er kwam niets van. Toen wendden zij zich tot des Konings Ambassadeur te Londen, ALVARES A QUADRA, Bisschop van Aquila. Deze trok zich de zaak aan en verkreeg van de Koningin wel is waar eenige schoone beloften, maar niet meer [1]). De kooplieden te Londen schreven thans een brief aan die te Antwerpen, welke op Engeland handelden, dat het nu tijd was, bij Mevrouw de Regentes aan te dringen op het zenden van Commissarissen tot herstel van het onrecht. Er kwam er een, de raadsheer CHRISTOFFEL van Assonville, maar het bleef bij beloften [2]).

Evenals de Nederlanders klaagden over de slechte behandeling in Engeland, zoo klaagden de Engelschen over hunne behandeling te Antwerpen, de stapelplaats hunner koopmanschap met Duitschland. STRYPE zegt ronduit, dat Kardinaal GRANVELLE het vuur tusschen de Nederlanden en de Engelschen aanstookte, om, uit haat tegen den godsdienst der Engelschen, hun handel schade te doen [3]). Wellicht was hij er ook door verbitterd, dat de Fransche Hugenoten uit Engeland hulp gekregen hadden [4]). Hoe dit zij, de

---

[1]) „De Cooplieden, om haer danckbaarheyt aen den Ambassadeur te verthoonen en noch ghewilligher te maecken tot 't bevoorderen van de saken, hebben denselven op een banquet onthaelt ten huyse van den Postmeester Christian Schaeflingh, in Siedingh Lane int Moscovie-huys" (RUYTINCK, a. w. blz. 55).

[2]) RUYTINCK, a. w. blz. 54 v.

[3]) STRYPE, Grindal, Book I, chap. 9, p. 89.

[4]) Zie bij WAGENAAR, Vaderlandsche Historie, dl. VI, blz. 74 v.

Engelsche kooplieden werden ten leste zóó misnoegd over de nadeelen, die zij te Antwerpen ondervinden moesten, dat zij er ernstig aan dachten, eene andere stapelplaats voor het transito-verkeer te zoeken. Reeds hadden de gravin van Oost-Friesland en hare zonen door bemiddeling van UTENHOVE de haven van Emden der Koningin aangeboden. UTENHOVE stond bij het hof te Emden in hoog aanzien [1]). In Augustus van het jaar 1562 had CHRISTOPHER, graaf van Oldenburg, de broeder der regeerende vorstin [2]), door UTENHOVE aan Koningin ELIZABETH doen weten, dat hij in haren krijgsdienst begeerde te treden [3]). Of zijn aanbod werd

---

1) Zie o. a. STRYPE, Grindal, p. 86 seq.

2) Zie over hem MEINERS, Oost-Vrieschlandts kerkelyke geschiedenisse, dl. I, blz. 222.

3) STRYPE verhaalt het aldus: „Johannes Utenhovius, a chief Member and the first Elder of the German church in London, of Honourable Birth, and of Repute abroad as well as at Home, about August this Year signified to our Bishop [Grindal], that a certain German Count, out of his Love to Religion, would be ready to serve te Queen with such a Force of Soldiers as should be agreed upon between them. It was Christopher, Count of Oldenburgh, Brother to the Widow, Countess of East Frisia. Utenhovius gave also this further account of him, that he was Totus in re Eucharistica noster; meaning that he was no Lutheran; a great Man with Frederic, Elector Palatine of the Rhine, a Military Man many Years, and a Leader well exercised in War: His Age near Sixty; his Dwelling between Embden and Breme. The learned Man desired the Bishop's Judgment, whether this Offer of his, if it were made, might be accepted. Here upon [Grindal] incloses Utenhovius his Letter in his own to the Secretary [W Cecill], requesting to know of him what Answer he should return: Shewing him that Utenhovius, a Man both honest and wise, had moved the Matter to him, that the said Grave or Count could be very willing to offer his Service to the Queen in her Wars, especially in any Quarrel of Religion; and that

aanvaard is mij onbekend. In December van hetzelfde jaar deed ANNA, de gravin van Oost-Friesland, daartoe uitgelokt door een gezant van de Engelsche kooplieden [1]), het volgende voorstel, dat zij door UTENHOVE aan bisschop GRINDAL liet geven, terwijl deze het weder bij den Secretaris der Koningin, W. CECILL, inzond. De Engelschen zouden het vrij gebruik hebben van de havens der Gravin; er zou een verbond van vriendschap gesloten worden tusschen beide partijen, en graaf JOHAN, de zoon der Gravin [2]), de hoofd-contractant, zou een jaargeld van duizend pond genieten, terwijl hij daarvoor verplicht was, zooveel wapenen en schepen aan te schaffen, als hij noodig zou hebben in den krijgsdienst der Koningin [3]). GRINDAL zelf beval dit voorstel aan. Hij schreef aan CECILL, dat aan de overzijde der zee Emden wel de beste haven was voor den Engelschen handel. Er kon wel sprake komen van een verlaten van Antwerpen; dan waren de Engelschen nergens beter dan te Emden beveiligd tegen

---

he was reported to be well able to levy a convenient Number of Soldiers juxta formulam Pacti. Grindal conjectured by what he knew of his Sister, that his Religion was good: He added, That Westphalia that bordered upon him, brought forth good hardy Soldiers, and that it was near our Seas for Transportation. Which things considered, he thought it not amiss to signify thus much to him (the Secretary:) That he would consider by his Wisdom, whether the said Nobleman's Service might be acceptable. And that he would in Three Words shew him, what he should answer to the Motioner hereof. STRYPE, Grindal, p. 66.

[1]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. L.

[2]) Hij was dus een neef van CHRISTOPHER van Oldenburg.

[3]) Gravin ANNA had drie zonen, EDZARD was de oudste, CHRISTOPHER de tweede, hij was lam en leefde van toelagen en prebenden van de Kerk; JOHAN was de jongste; bij overeenkomst was bepaald, dat hij EDZARD zou opvolgen.

de macht van koning PHILIPS, omdat het buiten zijn grondgebied lag. — Intusschen begonnen de kooplieden zelven meer en meer op de verplaatsing aan te dringen, zooals wij straks opmerkten. Op den 10den Februari 1563 waren de hoofden van hun College [1]) de gasten van bisschop GRINDAL, dien zij nauwkeurig inlichtten omtrent hunne wenschen. Door zijne tusschenkomst begeerden zij bekend te worden met UTENHOVE, om diens raad en hulp te gebruiken. Zij verzochten hunnen gastheer hem te ontbieden, maar toen hij hun mededeelde, dat UTENHOVE wegens den staat zijner gezondheid niet uitgaan kon, besloten zij naar zijn huis te gaan en persoonlijk met hem te spreken. Er was haast bij, want, hadden zij reeds enkele weken geleden een gezant naar Emden gezonden, den volgenden dag zou er weder een vertrekken met de post. GRINDAL gaf hun de aanbeveling mede, die hierachter is afgedrukt [2]). Hij herinnerde daarin, hoeveel de Kerk aan deze vereeniging van kooplieden te danken had [door het gemakkelijk maken van briefwissseling, het vervoer van vluchtelingen, het leenen van geld]. — In Maart schreef hij aan CECILL, dat de zaak in vele opzichten aanbeveling verdiende. LIVIUS zegt: »Fama bella conficiuntur", zoodat de faam en de waarschijnlijkheid van gereedstaande hulp, den vijand evenveel schrik aanjagen, als de hulp zelve. Bovendien zou het ver-

---

[1]) De kooplieden hadden eene onderlinge overeenkomst gesloten, waarbij zij zich door hunne handteekening verbonden, gemeenschappelijk de kosten te dragen, die het zoeken naar herstel van den handel met Duitschland zou medebrengen. Zie RUYTINCK, a. w. blz. 55.

[2]) Hierachter in de Bijlagen, blz. L. Verg. STRYPE, Grindal, p. 86 seq.

drag vele andere voordeelen opleveren: Oost-Friesland had goede havens en was het dichtst bij van al de Keizerlijke landen aan dien kant; daardoor opende het een gemakkelijken weg, om hulptroepen te ontvangen, niet alleen uit Oost-Friesland zelf, maar ook uit Westphalen, Hessen, en alle andere bevriende landen van hare Majesteit in Hoog-Duitschland, ook uit Saksen en Kleefsland, die grenzen aan Westphalen [1]). Acht dagen later schreef UTENHOVE aan W. CECILL den hierachter afgedrukten brief [2]), waarin hij mededeelde, dat zooeven van wege de grafelijke familie van Oost-Friesland drie gezanten aangekomen waren, om met de Engelsche kooplieden te onderhandelen over de bekende haven-quaestie. Twee hunner waren tevens gemachtigden van graaf JOHAN, om over zijne persoonlijke verbintenis tot den krijgsdienst te spreken. Uit hun naam en uit dien van den Kanselier van Oost-Friesland drong UTENHOVE op eene spoedige beslissing aan. Hij stelde voor, dat de Graaf zelf naar het hof zou komen, om zich eens te vertoonen aan de Koningin, en met haar de bepalingen der verbintenis vast te stellen.

De zaak heeft toen nog verschillende toestanden doorloopen. Het lust mij niet, ze alle te beschrijven. De Engelsche regeering talmde vooral met het aanvaarden van de Oost-Friesche havens, omdat zij nog steeds langs anderen weg de bezwaren tegen Antwerpen uit den weg trachtte te ruimen [4]). De spanning

---

[1]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. LI: „ante occiduum". Verg. STRYPE, Grindal, p. 87.

[2]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. LI seq.; STRYPE, Grindal, p. 87 seq.

[3]) STRYPE, p. 88.

[4]) STRYPE, Grindal, p. 88.

onder de kooplieden nam echter van weerszijden toe. Volgens RUYTINCK heeft MARGARETHA, de Landvoogdes der Nederlanden, in 1563 den invoer van Engelsche lakens verboden tot na Vrouwendag 1564. Het voorwendsel tot dien maatregel was de vrees voor infectie, omdat de pest in Engeland zoo hevig geheerscht had; inderdaad geschiedde het, omdat er geene voldoening gegeven werd aan de klachten, door den Spaanschen Ambassadeur sedert lang bij het Hof te Londen ingeleverd [1]). Wagenaar zegt, dat dit eerst plaats greep in Mei van het jaar 1564 [2]). In het laatstgenoemde jaar werd inderdaad de stapelplaats van den doorvoerhandel naar Emden verlegd [3]); de koning van Spanje verbood daarop, goederen naar Engeland of naar Emden te voeren, vandaar eenige koopmanschap naar de Nederlanden te brengen, met de Engelsche natie buiten het vaderland handel te drijven of wissels uit te leveren [4]). Het duurde niet lang, of beide partijen ondervonden groote nadeelen van dezen strijd, en het slot der geschiedenis was, dat het handelsverdrag van 1495 te Brugge hernieuwd werd [5]).

Of UTENHOVE onder al deze beslommeringen veel

---

[1]) RUYTINCK, a. w. blz. 59.

[2]) WAGENAAR, Vaderlandsche Historie, dl. VI, blz. 75. Misschien hebben wij hier te doen met een verschil van waarheid en officiëele waarheid. Ik denk, dat de regeering te Brussel reeds in 1563 den invoer van Engelsch laken onmogelijk maakte, terwijl eerst een verbod uitgevaardigd werd, toen de Engelschen hun handel gedeeltelijk verplaatst hadden.

[3]) RUYTINCK, t. a. p.; STRYPE, Grindal, p. 89; WAGENAAR, t. a. p.

[4]) RUYTINCK, a. w. blz. 60.

[5]) RUYTINCK, t. a. p. STRYPE, Grindal, p. 89; WAGENAAR, t. a. p.

tijd overhield om zich aan het familie-leven te wijden, valt te betwijfelen. Hij ontving een bezoek van zijn [halven] neef KAREL, den beroemden dichter, die de gunst genoot van koningin ELIZABETH [1]); zijn vader had hem aanbevolen en om eenig toezicht verzocht, omdat hij nog jong en onervaren was [2]). Niet alleen met den vader en dezen zoon, maar ook met den jongeren JOHANNES onderhield hij betrekkingen [3]). Zijne vrienden op het vasteland hielden hem op de hoogte van hetgeen er omging [4]), en bezorgden hem boeken voor de studiën van den Bijbel, die hij steeds voortzette [5]). Zelfs zijne vrienden in Polen vergaten hem niet [6]).

In het zwakke lichaam van den merkwaardigen man woonde een krachtige geest. Gelijk bij den grooten hervormer van Genève, moet men zich bij UTENHOVE verwonderen, hoe iemand van zulk eene kwijnende gezondheid zooveel heeft kunnen ondergaan en zooveel heeft kunnen doen. Naast de bescheidenheid, die wij

---

[1]) Zie in de Bijlagen hierachter, blz. XLVIII seq. Verg. blz. LXXXIII v.

[2]) Zie in de Bijlagen hierachter, blz. XLIX.

[3]) Zie bijv. t. a. p., blz. XLVIII—L, LVIII v., en bij GERDES, Historia Reformationis, tom. III, Monum. p. 151 seq.

[4]) Zie o. a. hierachter in de Bijlagen, blz. XXXIX—XLVIII, de brieven van P. DATHENUS en AEGIDIUS BECIUS (den vader van den beroemden predikant van denzelfden naam). De vriendschap met DAHTEEN schijnt later door de Psalmberijming verkoeld te zijn en niet zonder reden.

[5]) t. a. p., blz. XL.

[6]) Zie den brief van STANISLAUS LUTHOMIRSKI, den schoonzoon van à LASCO en voogd over diens kinderen, aan UTENHOVE, dien hij aldaar den waren toezienden voogd over die kinderen noemt; hij bericht hem aangaande de verdeeling der erfenis (bij GERDES, Scrinium Antiquarium, tom. III et IV, p. 545—547). Zie verder hierachter in de Bijlagen, blz. XLIII.

meer dan eens in hem opmerkten, en den geloofsmoed, die hem in staat stelde gedurende eenentwintig jaren [1]) als balling buiten zijn geliefd vaderland rond te zwerven, zonder een oogenblik te wankelen in de toewijding aan de zaak zijns Heeren, was rustelooze werkzaamheid een der schoonste trekken in zijn karakter. Doch, alle vleesch is als gras en alle heerlijkheid des menschen is als eene bloem van het gras; het gras verdort en zijne bloem valt af. Aan de edele taak, den opbouw van het Koninkrijk Gods, waaraan hij zijne dagen besteed had, is hij door den dood ontvallen.

Toen de herfstwinden van het jaar 1565 de boomen hadden ontbladerd en de natuur haren winterslaap inging, schijnen zijne oogen te zijn gesloten tot de eeuwige rust [2]). Zijne vrouw bleef met drie kinderen achter. In het jaar 1568 vinden wij hare woonplaats vermeld op eene lijst van de vreemdelingen, die zich toen te Londen bevonden. Hare kinderen worden opgenoemd als hare kostgangers, en zij moet er nog tien anderen geherbergd hebben [3]). UTENHOVE namelijk verkeerde

---

[1]) Zie VAN WINGEN, in de Voorrede voor UTENHOVE's „Psalmen Dauidis".

[2]) De laatste brief aan UTENHOVE is van Juli 1565 (hierachter in de Bijlagen, blz. LX). De uitgave zijner compleete „Psalmen Dauidis" heeft hij aan WINGIUS en de andere leden van den Kerkeraad moeten overgeven. Zij kwam in het licht 12 Sept. 1566 (zie de zooeven genoemde Voorrede).

[3]) Bij STRYPE, Annals of the Reformation under Q. Elisabeth [and James I], Vol. IV, 1589—1612 (uitgegeven in 1731). Achterin een Supplement of Records and Original Papers, to the Former Volumes of the Annals, page 1: „Strangers in Londen, Ann. 1568. Appointed by the Lords of the [privy] Council to Sir Tho. Row, L. Mayor, to be searched out in each ward; And a certificate thereof sent into them. Which accordingly was taken by him at

in de laatste jaren van zijn leven in ongunstigen financiëelen toestand. Zijn oudere broeder KAREL heeft van zijne uitgebreide relatiën nog gebruik willen maken, om hem door het Engelsche hof een jaargeld te doen geven [1]). Zijne weduwe leefde in bekrompen omstandigheden, zooals ook blijkt uit de Kerkeraads-protocollen der gemeente. In het jaar 1569 was zij ziek en zag zich genoodzaakt, alle baten bijeen te zoeken. FRANCISCUS MARGUINAS, ouderling, was haar bij obligatie de som van elf pond sterling schuldig. Namens de weduwe verzocht nu LOYS THIERRY den Kerkeraad, FRANCISCUS tot betalen aan te manen. Hieraan werd voldaan. Zijne obligatie werd hem getoond. FRANCISCUS beloofde alles te zullen doen, wat hem mogelijk was [2]).

Nog tweemalen komt de naam van UTENHOVE in deze Protocollen voor. Het eerst in de notulen der vergadering van 6 April 1570. NICOLAAS BENT en JEREMIAS ACKERMAN verschenen voor den Kerkeraad, om ophelderingen te vragen, hoe het kwam, dat twee Lutheranen, MARTEN TAIJ en PIETER DE BERT on-

---

large and entered in a great Book". Daarin page 5: „Liberties of Christ's Church within Algate. There lived in one House 44 Persons, being all Dutch: And John van Leur, Merchant, payeth the Rent for the same, to Sir Lewis Mordaunt, Kt. In this Liberty, lived the widow of Utenhove [Dutch Minister] with three Children, boarders with her, and divers others, to the Number of 14: They are Tenants to the Duke's Grace [Duke of Norfolk]". Strype voegt er aan toe: „This was Dukes-Place, I suppose".

[1]) Zie hierachter in de Bijlagen, blz. XLIX, en hierboven, blz. 17 v., 101 en noot 2 aldaar, en 190 vv.

[2]) Kerkeraads-protocollen der Hollandsche Gemeente te Londen, 1569—1571 (uitgeg. door Dr. A. KUYPER, in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie I, dl. I), blz. 16.

der protest tot lidmaten waren aangenomen; verder of het waar was, wat men zeide, dat JOHANNES à LASCO onder protest met de Lutherschen het Avondmaal genuttigd had en dat UTENHOVE dit feit in een brief had bevestigd. De aanleiding tot deze klacht was als volgt. BENT had MARTEN TAIJ eens op de beurs aangesproken en gevraagd, hoe hij gemoed was en of hij nog zoo overhelde naar de leer van MARTINUS als te voren. Hierop antwoordde TAIJ: »Gij begrijpt de zaak niet; gij wilt wijzer zijn, dan de superintendent JOANNES à LASCO was en JOANNES UTENHOVIUS, zaliger gedachtenis, ja de gansche gemeente van Londen". Verder had Marten gezegd, dat wijlen à LASCO en UTENHOVE met de Martinisten onder protest het Avondmaal genuttigd hadden. BENT kon dit niet vatten, nl. »dat men eenheid onderhouden zou met degenen, die van ons verschillen in de leer, ons lasteren en ons naar het leven staan". MARTEN TAIJ had zelfs verklaard van den doop, dat de zaligheid te zoeken was in het water, en dat hij liever zijne kinderen in de »Pausche kerke" zou laten doopen, dan dat zij ongedoopt blijven zouden. TAIJ beriep zich intusschen steeds op het protest, dat hij eenmaal uitgesproken had, hetwelk à LASCO en UTENHOVE toegelaten hadden, om onder zulk protest eenheid met elkander te onderhouden. De Kerkeraad meende, dat dit eene zuiver persooonlijke zaak was en gaf aan BENT en ACKERMAN den raad, zelven MARTEN TAIJ er over te vermanen en hem te nopen, schriftelijke bewijzen aan te voeren. Bent, die zich de zaak zóózeer aantrok, dat hij met de gemeente geen Nachtmaal houden wilde, heeft geen voldoening gekregen [1]). Ik houd het er voor, dat de beweringen van MARTEN

[1]) Aangehaald werk, blz. 119—121, 129 v.

TAIJ zoo onjuist niet waren, maar dat BENT een liefdelooze drijver was, terwijl à LASCO en UTENHOVE zich soms in het onvermijdelijke geschikt hebben, en uit verdraagzaamheid een andersdenkende niet afgewezen hadden.

Den laatsten keer, dat over UTENHOVE in de Kerkeraadsvergadering werd gehandeld, betrof het de afschaffing zijner Psalmberijming. Reeds den 22sten Januari 1570 schreef JACOBUS BUCERUS uit Sandwich aan WINGIUS te Londen: Eene groote moeilijkheid wordt ons gebaard, doordat de meesten, die van onze Kerk zijn, begeeren en er zeer op aandringen, dat in onze kerkelijke bijeenkomsten de Psalmen van den heer DATHEEN gezongen worden: daar gij waarschijnlijk óók in deze moeilijkheid zit, wilde ik het u mededeelen, opdat wij, hetzij gij deze Psalmen aanneemt of verwerpt, de redenen van uw besluit vernemen mochten. Het komt mij bepaald voor, dat wij, als wij geen zeer gewichtig bezwaar hebben, hun toegeven moeten. Als wij tot genoegen van het volk daartoe komen moeten, zou ik wenschen, dat gij te gelijk met ons tot de zaak overgingt, indien het u hetzelfde is; en eindelijk dat er maatregelen genomen werden, om den openbaren vrede der kerken te bevorderen. Laat mij nog deze week iets van uw gevoelen hooren" [1]).

Op Zondag den 25sten Maart 1571 werd der gemeente te Londen van wege den Kerkeraad een stuk voorgelezen [2]), hetwelk aldus begon: »Alzo de dienaren der consistorie van der ghemeinte weghe van over langhen

[1]) Bij Gerdes, Scrinium Antiquarium, tom. V et VI, p. 173.

[2]) Het is te vinden in de Kerkeraads-protocollen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie I, dl. I), blz. 302.

tijdt ernstelick anghesproken ende versocht zijn ghe-weest, om in stede van de Psalmen wijlen Jans Vuy-tenhove, saligher ghedachten, te mueghen singhen de Psalmen Petri Datheni, allegierende daertoe verscheyden wichtighe redenen", enz. De Kerkeraad was niet onge-negen, aan het verlangen te voldoen. Doch zoo iemand bezwaren had tegen de verandering, werd hij uitge-noodigd, die den volgenden Donderdag-avond bij de leden der consistorie in te leveren. In de vergadering van Donderdag dan verscheen FRANCISCUS MARGUINAS en verklaarde, dat hij als borg geteekend had voor tien pond sterling ten behoeve van LOYS THIERRY, om hem in staat te stellen tot het drukwerk der Psalmen. Hij vreesde, dat THIERRY hem om een deel van die som zou aanspreken, uit hoofde van de groote schade, die hij lijden zou. MARGUINAS zeide, dat hij alleen dàn geen bezwaar had tegen de invoering van DATHEEN's Psalmen, als de Kerkeraad hem vrijwaarde tegen na-deel. Hetzelfde verklaarde GHEERAERT ARTYS. CLAUDE DOTIGNYS, JAN CLERCX, JACOB SAAL, JAN LAMOIT gaven te kennen, dat de oude Psalmen sedert zeventien of achttien jaren met privilegie gedrukt waren; dat zij door een vroom, godzalig man, die wel bekend stond, vervaardigd waren; dat de gemeente er aan gewend was en er vele van buiten geleerd had; dat de Psal-men van DATHEEN niet beter waren; dat het niet ge-bruikelijk is, eene zoodanige instelling lichtvaardig te veranderen, tenzij door eene verbetering aan te brengen; dat vele broeders bezwaard zouden wezen, omdat zij nieuwe boeken moesten koopen; dat LOYS THIERRY in hun belang reeds had geprotesteerd en den Superin-tendent ingelicht, die verzekerd had, dat de verande-ring zonder zijne toestemming niet geschieden zou. Ten slotte verzekerden zij, dat zij en THIERRY geene

bezwaren meer hebben zouden, als de Kerkeraad hem schadeloos stelde. »Doet men het niet, zij zijn Denisen [1]) en er is goed recht in Engeland. Zij verhopen, dat men hun recht doen zal". Nog een drietal tegenstanders waren er. JAKOB VAN AEKEN protesteerde schriftelijk, in een briefje »vol ongheschicte propoosten". LAMBRECHT PIETERSSEN en JAN EVERAERT gaven te kennen, dat de verandering van de Psalmen zou strekken tot onrecht jegens den overleden vromen man, die ze gemaakt had; tot nadeel van ettelijke broeders, die hun geld aan de oude Psalmen ten koste gelegd, en daarvan nog achterstallige schulden te betalen hadden.

VAN WINGEN, om zijn advies en meening gevraagd, verklaarde, dat hij de verandering der Psalmen in den grond niet kon toestaan noch voor rechtvaardig houden. Nochtans wilde hij der consistorie hierin geen tegenstand bieden. Op Zondag den 8sten April werd aan de gemeente bekend gemaakt, dat slechts tien of twaalf leden de invoering van andere Psalmen niet begeerden. De Kerkeraad noodigde nu een deel der broeders, de notabele leden der gemeente, uit, terstond na de godsdienstoefening, in de consistoriekamer bijeen te komen en de bezwaren der tegenstanders te overwegen. Bevonden zij ze te licht, dan zouden zij verzocht worden, den Kerkeraad bij het invoeren de hand te bieden tegen de tegenpartij, als deze den predikant en de ouderlingen of enkelen daarvan wilde betrekken voor eenigen wereldlijken of geestelijken rechter, en ieder zijn deel te nemen in de kosten, die daaruit zouden voortvloeien. Vóórdat

---

[1]) „Denisen" zijn, wat wij zouden noemen, genaturaliseerde vreemdelingen.

de vergadering [1]) tot beraadslagen overging, werd VAN WINGEN verzocht zich een oogenblik te verwijderen, omdat hij het met de tegenstanders eens was. Men bevond eenstemmig, dat de ingebrachte bezwaren niet voldoende waren, om »sodane een nootlick ende stichtighe zaeke" tegen te houden. Men beloofde den Kerkeraad alle hulp bij de invoering [2]). Zoo triumfeerde dan eindelijk DATHEEN; volgens RUYTINCK, omdat zijne Psalmen »op beter dicht gestelt waren en met de voisen der franscher Psalmen ouer-een quamen" [3]). Gelukkig heeft het UTENHOVE geen leed meer kunnen doen, dat zijn lievelingswerk zoo spoedig tot vergetelheid gedoemd werd. Toch niet geheel. DATHEEN heeft zich genoodzaakt gezien, een tweetal gedichten van UTENHOVE op te nemen, om de liefde des volks voor die liederen te bevredigen [4]). Één er van komt nog steeds voor achter het Psalmboek der Nederlandsche Hervormde Kerk als de »Bedezang voor de

---

[1]) Daar was o. a. LUCAS DE HEERE tegenwoordig, zelf de dichter eener berijming van 39 Psalmen en van eenige liederen, „geschikt naar het gedicht en de maat van Clement Marot", in het jaar 1565 te Gent bij GUALTHERUS MANILIUS uitgekomen (J. VAN IPEREN, Geschiedenis van het psalmgezang, dl. I, blz. 131—134).

[2]) Zie over deze quaestie de Kerkeraads-protocollen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie I, dl. I) blz. 302—307.

[3]) RUYTINCK, Gheschiedenissen ende Handelingen (in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, dl. I) blz. 85.

[4]) Het waren: De Artikelen des Christelijken Geloofs, overgezet uit het Hoogduitsch, en Een kort gebed voor de Predikatie. — Het kort gebed kwam reeds voor in de uitgaven van het jaar 1567. — Den strijd, die later op onze synoden gestreden is over dit en over andere „Liederen", gaan wij hier met stilzwijgen voorbij.

Predikatie [1]).” Hoe veranderd zijn gewaad ook zij, het doet ons goed het daar te ontmoeten.

Wij zijn gekomen aan het einde van een langen tocht. Eerst eene wijle in het bloeiende Vlaanderen vertoevende, aanschouwden wij, hoe dit door den storm van vervolgingen, te Brussel losgebarsten, van zijne uitnemendste kinderen en van zijne welvaart werd beroofd. Daarna vergezelden wij onzen jongen Gentenaar bij zijn onwillig vertrek uit het vaderland naar de keizerlijke Kroningsstad en omgelegen streken. Wij voeren met hem den Rijn op naar het gastvrije Straatsburg, waar hij het genoegen smaakte van den omgang met de eerste lichten van zijnen tijd en van de vrije godsdienstoefeningen met zijne medeballingen. Toen zijne veiligheid ook hier bedreigd werd, staken wij met hem over naar Albion’s kust, waar hij, onder het dak van den primaat der Engelsche Kerk, velen zijner vrienden bijeenvond. Wij merkten op, dat hij daar, in de hoofdstad van Kent, de oudste vluchtelingengemeente vergaderde op Engelands bodem. Wij keerden met hem terug over zijn geboortegrond naar de baden te Straatsburg. Wij bezochten met hem Zwitserland, vertoefden te Zürich bij BULLINGER, te Genève bij CALVIJN, te Bazel bij COELIUS, en door Frankrijk kwamen wij weder in Engeland, waar hij, om het dreigende oproer, zijne vroegere verblijfplaats niet weer kon innemen. Wij sloegen te Londen zijne medewerking gade aan de stichting der dubbele vreemdelingengemeente, en wij waardeerden den uitnemenden arbeid, waardoor hij hare inrichting vestigde. Zijne

[1]) Zie boven, blz. 79, en noot 1 aldaar.

betrekking tot JOHN HOPER, den voorvechter der Gereformeerde denkbeelden, trok onze aandacht. Bij den dood van koning EDUARD, aanvaardden wij met UTENHOVE en zijne lotgenooten, den zwerftocht naar Denemarken. Wij stonden stil bij zijne pogingen tot het leveren eener Bijbelvertaling uit het oorspronkelijke en zagen toe bij den strijd, dien hij over de Nederlandsche taal met de Emdemsche drukkers heeft gevoerd, een strijd, die wij hem zagen volhouden bij zijne Psalmberijming. Wij volgden hem met à LASCO naar Polen, en merkten de invloeden op, die hunne hervormende werkzaamheid aldaar belemmerden. De troonsbestijging van ELIZABETH, bracht ons terug naar Londen, en oplettend sloegen wij UTENHOVE gade bij de vervulling zijner plichten, als het hoofd der Nederlandsche gemeente, die hij nu voor goed tot stand bracht.

Hier hield zijne rustelooze beweging op. De hoop op den terugkeer naar zijn vaderland had hij verloren. Zijn gestel was ondermijnd. De meesten zijner vroegere vrienden, zooals BUCERUS, FAGIUS, DRYANDER en anderen, miste hij sedert lang. De stem van zijn raadgever te Genève was verstomd. Zijne trouwste strijdmakkers van weleer, MICRONIUS, HOPER, à LASCO waren hem ontvallen. Zijne geldmiddelen waren uitgeput. Doch hoe eenzaam en verarmd naar het uiterlijke hij ook was aan den eindpaal des levens, de Ééne Groote Vriend, dien hij overal had vastgehouden, stond onveranderd aan zijne zijde. Die schonk hem een rijkdom naar den geest, heerlijker dan alle goederen der aarde.

BIJLAGEN.

Ep. I.

FRANCISCUS BOCCIUS UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Lond. Fol. L. pag. 53.)

S. D. Cum istuc ad vos profecturus esset, praeclare Domine, amicus iste noster, nolui eum sine literis meis venire. Quamvis enim nihil haberem quod scriberem, tamen quandoquidem id mihi semper studio fuit, ut me piis et doctis viris quam arctissime coniungerem, quorum amicitia his luctuosissimis temporibus me consolari et erigere nonnihil possem, libentissime has literas tamquam amicitiae nostrae arrhabonem ad te misi, praesertim cum eas ultro a me efflagitando, dum praesens esses, verecundiam te interpellandi sustuleris, ac singulari benevolentia sis testatus, quam cupias inter nos esse amicitiam, quam equidem si aversarer, multis de causis ignavus et iners iudicari possim. Praedicata mihi a multis est et partim etiam perspecta, mi Utenhovi, tua tuorumque pietas, doctrina et integritas, ut taceam ornamenta alia. Deductus fui ante triennium a Bartholomeo Batto nostro ad praeclarum Dominum Carolum Utenhovium cognatum tuum, cuius familiaritate propter singularem eius eruditionem, pietatem atque humanitatem summam, dum essem in patria, satiari nunquam potui, et vehementer mihi de tali amico gratulabar, quem etiamnum imprimis observo, quamvis (quod magnopere doleo) horum temporum iniuria literis initam amicitiam confirmare et declarare ei studium meum non possum. Notus mihi etiam est, sed non tam familiariter spectatae inter nostros sapientiae et probitatis vir, Nicolaus Utenhovius, tuus frater. His ut generi ita virtutibus esse te proximum perspexisse mihi videor.

Quemadmodum igitur his, bonisque omnibus ac piis viris, ita tibi quoque cupio me esse quam commendatissimum, atque oro ne tenuem quamvis averseris amicum Ego vicissim omnibus viribus conabor tibi fidem, candorem et studium meum erga te comprobare, ut me non indignum quem inter tuos numeres, comperias. Est sane hoc saeculo si unquam alias in id praecipuo studio incumbendum piis omnibus, ut pax et fraterna charitas coalescat et confirmetur indies inter nos. Nam praeterquam quod corruptae naturae vitio nimium in hac parte frigemus, et Timonica quadam ἀστοργία mutua inter nos societate non ut decebat afficimur, obiicit praeterea infinita scandala quotidie Diabolus, quibus animi non solum lauguescant magis, sed distrahantur etiam et alienentur, ut equidem non putem antehac unquam odiis, perfidia, malis suspicionibus, dissidiis et insidiis ita fuisse convulsa ecclesiastica et politica, publica et privata omnia, ut nunc sunt, ac omnino tempus nunc illud esse videtur, de quo praedixit nobis Dominus: Quoniam abundabit iniquitas, refrigescet charitas multorum. Misereatur Ecclesiae suae Pater coelestis, et sublatis scandalis restituat nobis pacem et concordiam, accendat et inflammet corda nostra syncero amore, ut coniungamur et coalescamus in unum corpus Christi, ad quod pro se quisque omnibus modis contendere debemus, et nihil omittere quod ad contrahendam et confirmandam inter nos amicitiam facere possit. Ex patria nihil habemus, praeterquam suspiria et lachrymas fratrum nostrorum. Orandus est Deus, ut aliquando ostendat gloriam et maiestatem Christi Domini nostri, et Ecclesiam suam liberet ab omnibus lupis et depraedatoribus. Bene vale in Domino, mi optime Utenhovi, et me ut amicum et fratrem velis tibi esse in orationibus tuis commendatum. Bonnae, tertio Calendas Junii.

Tuus ex animo Franciscus Boccius.

Ep. II.

UTENHOVIUS DRYANDRO.

(Exhibemus apogr. Simleri).

Erudito juxta ac pio viro D. Francisco Dryandro, amico suo carissimo.

Basiliae, in aedibus viduae D. Grynaei.

S. P. Quod hactenus ad te nihil scripserim, Dryander, animo meo multis nominibus merito carissime, non existima, id ullo tui aut contemptu aut oblivione accidisse: quanti enim ego te faciam, facile testari possunt qui mecum vivunt. Multa quidem sunt, quae caussam huic nostrae taciturnitati dederunt; ea tamen hic praeterire malo, quam vel leviter aliquo modo attingere. Ea siquidem quantumcunque omnia congeminare volem, non tanti esse video, ut vel mihi ipsi satisfaciant, adeo ut nulla purgatione uti, sed tantum deprecatione apud te constituerim, nihil addubitans, quin tu hoc nostrum silentium pro genuina tua humanitate aequanimiter sis interpretaturus. Quod vero tu mihi Franciscum [Rivium] [1]) nostrum commendas, gaudeo, non quod ille ulla commendatione apud me opus habeat, qui mihi multo alioqui est commendatissimus, sed quod inde (ut ex aliis multis) animi tui propensionem in eum plus satis intelligam. Ego certe hoc boni illi gratulor ex animo teque hortor in Domino, ut amorem illum magis magisque prosequaris erga eum, qui dignus est utriusque nostrum amicitia. Ego vicissim fidem do, me quantum tenuitas ferat officio meo non defuturum.

Porro quae hic passim de D. Phalesio audiuntur, non

---

[1]) Simler: Perrucellum. Dit berust op eene verwarring tusschen Fr. Marloret du Rivier (a Rivo, Rivius, Rifius, Riparius) en Fr. de la Rivière of Perucello. De eerste was later predikant te Londen.

possunt animum meum non affligere. Ego enim, ut illum semper merito feci maximi, aegre fero, quod tam indigne pii fratres ab eo excipiantur, neque illud minus mihi molestum fuit ignoscere bis pias illas virgines tam duriter ab eo praeter omnem caritatem tractari, eae inquam, quae nullo sanguinis neque affinitatis jure illi devinciuntur. Sed quando res ita habet, sicuti tibi bene compertam esse scribis, operae precium est ut omnes conatus tuos eo instituas, quo bonae illae ex pistillo illo liberentur quam fieri possit citissime. Illae quidem iam satis superque legitimam ansam habent sese illinc subducendi. Verum quia illius sexus pudor atque adeo virginalis modestia subinde parum audet, opus est calcaribus, quo rem ipsam quam poterunt modestissime prudentissimeque aggrediantur. Tu vero ipsis, uti facis, patrocinare, promove institutum, ac si ad nos illae iter instituerent (dummodo id per otium liceat) te eis Mosen facito. De me volente Domino hoc ego ausim polliceri, quod nullum officium, quo illis commodare queam, sim praetermissurus. Vale, mi Dryander, in Domino, cui ut me piis tuis precibus commendes etiam atque etiam rogo.

Hic habes literas cum suis mendis ac lituris; sed non vacat rescribere; quare boni consule. Saluta quaeso ex me D. Dyasium et D. Adrianum. Argentorati III Januarii 1548.

Tuus ex animo

JOANNES UTENHOVIUS.

D. Valerandus te jussit salutare, qui omnia tibi precatur felicia, omniaque christiani hominis officia tibi ex se pollicetur, nihil magis in votis habens quam omnino tecum redire in gratiam. Quod ut et tu facias, cum illo rogo obtestorque in Domino. Ille iam rediit in gratiam cum ecclesia, neque possum mihi non promittere, rationes illius posthac melius habituras favente Domino. Si forte virgines istae ad nos deflectant, rogo te (si modo id grave non sit) ut cures libros aliquot meos, quos habet Martinus Micronius, una ad me mitti. D. Phalesius quoque

habet ex meis Aretium Felinum in Psalmos, Dioscoridem, et nescio an aliquot alios, quos quoque velim transmitti. Si qua in re vicissim me uti possis, id libere facito. Nihil enim est, quod sim detrectaturus in Domino. Iterum vale. Si forte ad nos ipse venias, colloquium unum praestiterit, quantum plurimae literae.

Ep. III.

UTENHOVIUS FAGIO.

(Exhibemus apogr. Simleri.)

Ad Paulum Fagium.

P. Constitueram quidem rerum nostrarum et privatarum atque adeo publicarum facere te certiorem, nisi adfuisset is qui has defert, a quo omnia, quae hic aguntur, facile poteris cognoscere. Interim tamen, quo me tui non immemorem esse aliquo modo declararem, sicuti non futurum me promiseram, nolui hunc sine meis ad te literis isthuc redire. Gratulor vero tibi imprimis tuam illam constantiam, quod ego intelligo te hactenus in concionando servasse mirabiliter, quo nomine est certe quod agam gratias immortales Deo Opt. Max. quem precor ex animo, ut eodem suo spiritu te prosequatur, ut quod bene coepit feliciter absolvat ad nominis sui sanctificationem. Tu interim perge quaeso eodem, quo coepisti, pede, neque terreare quoquam modo ab adversariis fidei, qui omnibus modis a coepto itinere te conabuntur revocare, neque praetermissuri sunt quicquam, quo te precibus minisque ab instituto divellant, sed contra audentior ito ob oculos tuos ponens eum, cuius fungeris legatione, nimirum Jesum Christum, a cuius praescriptis ne latum quidem unguem est decedendum. Is enim potentior est multo tota adversariorum phalange, quos tandem, ubi illis pro exercitio suorum usus fuerit, est perditurus; tibi vero, ubi certamen bonum decertaveris, cursum consummaveris, fidem servaveris, reposita est corona iustitiae, quam reddet tibi Dominus

in illo die; qui est iustus iudex, non solum autem tibi, sed et omnibus, qui diligunt adventum ipsius. Perdura igitur in ista malorum tolerantia infracto animo et mortis terrore carente; adhuc enim perpusillum temporis, et qui venturus est veniet, et non tardabit, ad liberationem tui omniumque fidelium.

Ceterum de Paulo filio tuo, qui mecum vivit, nihil habeo quod scribam, nisi quod in Aula D. Reverendissimi plane perderetur, si eo unquam reverteretur, cum enim primo ad nos ab Archiepiscopo mitteretur, quam mutatus fuerit ab eo, qui olim fuit, vix queam exprimere, neque mirum est, cum in summa illa libertate adeo facili ingenio praeditus versaretur.

Iam vero coepit aliquantulum mitescere ac deponere aliquo modo ea, quibus iam assuefecerat, et spes est, si modo aliquandiu adhuc apud nos sit, illius rationes melius habituras. D. Franciscus [sc. Dryander] [1]), quo iam utitur praeceptore, non ita ei laxat habenas, ut alter ille. De eius moribus nihil velim iam attingere. Ego quoque uti ut facerem rogasti, cum decederem isthinc, non deero meo officio, volente Domino. Haec nolui te celata, cum tua referre certo mihi esset persuasum, ut pro tua prudentia adhibeas consilium aliquod, quod ex nati re fuerit futurum. Salutat te D. Valwichus qui mecum una vivit. Saluta quaeso ex me D. Marbachium ac D. Christophorum [Soelium?], cui ut suum illud cuniugium felix ac faustum faciat rogo Dominum ex animo. Salutant te D. Franciscus ac D. Claudius, cui dedi ancillam meam nuptui. Is aliquando est concionatus in nostra Gallica Ecclesia. Nescio an alioqui de facie tibi sit notus; hoc tamen scio, quod religione ac fide tibi sit coniunctissimus. Bene vale, vir ornatissime,

---

[1]) Zoo Simler. Het is wel zoo waarschijnlijk, dat Rivius bedoeld is, want Utenhove en Rivius waren voortdurend bij elkander. Zie Hilles aan Calvijn (Corpus Ref. Calv. opp. 13 p. 131). In het vervolg van den brief wordt wel bepaald Franciscus Rivius, de Fransche predikant bedoeld.

Dominus Deus adaugeat tibi fidem ac constantiam, quo sine reprehensione in die illo Domini inveniare per Dominum nostrum Jesum Christum. Amen.

Iterum vale mei memor in precibus tuis apud Dominum. Cantuariae XX Nouemb. A. 1548.

Tuus vere et ex animo

JOANNES UTENHOVIUS.

EP. IV.

COELIUS SECUNDUS CURIO UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 89).

D. Joanni Utenhovio, viro bene erudito beneque Christiano, Angliae, Cantuariae.

Per Christum Iesum. S. D.

Vidi literas tuas; vidi, legi et relegi, mi humanissime atque amicissime Utenhovi, non siccis oculis neque animo dolore vacuo. Quis enim in quo verae pietatis scintilla vigeat, ea cognoscens quae tu mihi de D. Phalesiis ac de Argentoratensibus, aliisque ecclesiae calamitatibus, a lachrymis possit temperare? Sed ne dubita haec est via portaque coeli, quam princeps ille noster coelestis contrivit, quique optimi ducis atque imperatoris perfunctus munere, nos monet et animat, cum ait: In mundo bella et calamitates habebitis, in me autem pacem et gaudium: confidite vero: nam ego vici mundum Hoc igitur spe firmi, ne terreamur, quando in meliorem nostri partem, nempe animum, nihil iuris habent, nihil potestatis. Pluribus haec tecum agerem, mi frater, ni scirem ad quem scribo, nimirum ad eum qui me possit sua pietate singulari atque constantia animare atque fulcire. Verum dum talia scribo mihi ipsi animum addo, meque non mediocriter excito et confirmo, ad Christi Domini crucem ferendam.

En igitur ut voluisti Nundinis Francofordianis ad te scribo, quod tamen etiam sine tua petitione eram fac-

turus. Sed tamen tuum istud mearum literarum desiderium vehementer placet: neque minus aut remissius meum est tuarum, quas quidem avide exspecto, quae me de Anglicanis rebus ac praesertim de Ecclesiae istius tenerae adhuc et herbescentis statu, certiorem faciant. Nam ab eo tempore quo Bernardinus noster ad me scripsit, quod fuit circiter mensem unum post tuum hinc discessum, nihil certi cognoscere potui. Maxime vero cupio si quo modo fieri possit de Ioannis Operi nri. rebus fieri certior: quod te vehementer oro. Nos hic nihil habemus novi, nisi foedus Helvetiorum cum Gallo renovatum, in quod omnes civitates Helvetiorum, praeter Bernam et Tygurum consenserunt, non ita iniquis, ut ferunt, conditionibus, de quibus tamen nunc nihil certi scribere possum, cum ante biduum tantum ad Regem nostri legatos miserint. Quos tuo nomine salutare iusisti [*sic*] diligenter salutavi: qui te vicissim resalutare iuserunt officiose. Si quid a me hic curari voles tibi, scribe; omnia enim pie diligenterque curabo. Salutat te mea familia tota. Mitto autem una Laelii nostri ad te literas. Tu, mi frater, si me amas, fratres isthic, quos salutandos meo nomine putabis, ut salutes obsecro. Deumque pro nobis roges, per Christum Jesum dominum atque unicum nostrum servatorem.

Basiliae tertio nonas Septembris MDXLVIIII.

Coelius Secundus Curio omnino tuus.

Ep. V.

UTENHOVIUS BULLINGERO.

(Exhibemus apogr. Simleri.)

Ad Henricum Bullingerum.

S. Quanto odio furat Sathan adversus Euangelium Christi, satis ac facile coniicere licet vel ex perpetuis turbis ac tumultibus, quos Anglia ipsa iam inde ab anno uno

est experta ac etiamnum adhuc experitur. Nullum enim adhuc finem malorum nobis promittere possumus, cum adversariorum potentiam una cum rabie animorum intolerabili coniunctam perpendimus. Illi enim quantumcunque alioqui eorum concepta refusa ac impedita fuerint hactenus, non desinunt tamen perpetuo novos dolos texere, quibus institutum animorum pernicacium promoveant effectumque reddant, adeo ut finis alterius mali gradus futuri esse videatur. Sed benedictus Deus Pater Domini nostri Jesu Christi, quod nos liberaverit iis malis, quae in nos iam excogitaverat Sathan, proque paterno suo favore, quo Regem ter maximae spei puerum, atque adeo regnum ipsum prosequitur. Nihil etenim adhuc ita violentum fuit, quod non subactum fractumque, nihil adeo clancularium, quod non tempestive detectum fuerit. Quo nomine est certe, quod agamus Deo Opt. Max. gratias, quem etiam atque etiam rogo ex animo, ut Spiritu suo ita nos corroboret, ut agnoscamus beneficium, ac in sanctitate et iustitia ambulemus coram ipso omnibus diebus vitae nostrae, ne nostra ingratitudine eius iram provocemus.

Episcopus Londinensis iam arctissime, ac etiam sordidissime, detinetur in carcere contemptissimo, ubi mensam communem habet cum hominibus facinorosissimis, vivitque ex publicis eleemosynis, quod factum est ad retundendam hominis infandam arrogantiam, quae quia his rationibus compesci non potuit, sublato lecto iam cogitur indormire stramentis. Faxit Dominus, ut tandem ad mentem redeat. Episcopatu tamen suo iam dudum est privatus, sicuti tibi non ignotum esse nihil ambigo. Vintoniensis quoque iam arctius constringitur. Perdat Deus omnes, qui insidiantur gloriae nominis eius.

Ceterum de D. Hopero, amico utriusque nostrum ac nominis Tigurinorum multo studiosissimo, nihil aliud scribam, quam quod summo studio hic promoveat regnum Christi, quod facit summa fide ac diligentia maiore, quam ferat habitus corporis. Non credas, mi Bullingere, quanto cum emolumento quantoque cum

hominum ex omni ordine applausu versetur in suo ministerio, nam plurimi etiam ex ditioribus ad eius praedicationem sunt conversi ad fidem, omnesque, qui favent veritati, etiam proceres ipsi ac Episcopi, virum exosculantur. Dominus Deus adsit ei suo spiritu, sine quo non facile diu posset ferre tantam provinciam, quae certe est maior, quam ut commode possit sustinere: ita enim est comparatus ipse, ut nihil cuiquam mortalium queat denegare.

Saluta quaeso ex me uxorem tuam, D. Bibliandrum, D. Gualtherum, D. Zwinglium, D. Wolfium, D Gessnerum, Sebastianum ac Phrysium, si quando videris, ut interim D. Pellicanum, bonum patrem, D Butlerum cum coniuge, ac Laelium nostrum et D. Othonem non praetermittam. Vale vir ornatissime ac praeceptor observande in Domino, cui ego te ac tuum ministerium commendo ex animo.

Protectoris nostri Ducis Somersethi innocentia iam omnibus constare coepit, quem spero hac castigatione utiliorem fore Ecclesiae, quam unquam antea. Literae tuae ult. Augusti latae, fuerunt mihi redditae, quae multis nominibus mihi fuerunt gratissimae, ac eas pro pignore aeternae inter nos amicitiae apud me asservavero. Tu si quando per otium liceat ac modo grave non sit, fac, ut interdum ad nos de rebus vestris aliquid ad me scribas, nulla enim ratione gratius mihi queas praestare officium. Iterum vale. Londini, ubi iam alo familiam, XX Januarii 1549 [1]).

Tuus vere et ex animo,

JOANNES UTENHOVIUS.

D. Hoperus iussit te pl. salvere, una cum sua uxore, quae libens ad te interdum scriberet, loco mariti, si Germanicum exactius teneret.

---

1) Potius 1550 iuxta computationem Eccl. Angl. (N.v. Simler.)

Ep. VI.

MARTINUS BUCERUS UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Lond. Fol. L. p. 49.)

Vere nobili, docto et pio viro Do. Jo. Utenhovio, amico et fratri colendo et charissimo.

S. D. Carolis satisfeci..... [1]), sed dolet profecto eum reversum in Flandriam, uti canis suum ad vomitum. Satis commode hic iam erat, et poteram eum paulo post iuvare melius. Dominus servet eum, Dominus adsit vobis, ut tandem Ecclesiam vestram constituatis, vera Christi disciplina atque communione exornetis. Saluta quaeso officiosissime D. Huperum et concionatores ambos Gallicos, oraque hos, ut pro hoc confessorium Christi ad me scribant, quorumcunque certum testimonium de eius fide, vita, confessione, vinculis, ac etiam conditione vitae. Scribant plane omnia,.... [2]) comperta ipsis, nec nempe ego ullam video viam eum iuvandi nisi per Illustriss. D. Ducem Suffolc. Ergo eum uti velim certis testimoniis. Saluta item peramanter collegam meum, ministrum Ecclesie Germanice Det Dominus, ut rebus ex Christi sententia constitutis, possim videre ordinem iustum, et inde diu optatam percipere consolationem optimam. Valete omnes. Cantabrigiae, 18 Septembris 1550.

T. T. Mart. Bucerus.

Num. VII.

UTENHOVIUS BULLINGERO.

(Exhibemus apogr. Simleri.)

Ad Henricum Bullingerum.

S. Iam profecti sunt nostri iuniores Principes [3]) Argentinam, studiorum ac pietatis caussa una cum iis,

---

1) **Een onleesbare naam.** 2) **Onleesbaar.**
3) **Comites Frisiae Orientalis. (N. v. Simler).**

quorum unus tibi meas clam tradet. Ex quibus sane magna tandem utilitas ad ecclesiam Christi est reditura, modo in vera pietate excolantur imbuanturque.

Quare operae pretium haud dubie feceris, si literis tuis eos subinde visas, exhorteris, ac confirmes in Domino. Praeterea ego te rogo nomine totius huius ecclesiae, ex qua non parum emolumenti ad universalem ecclesiam accedere potest, ut tu nomine vestrae ecclesiae literas scribas ad nostram Principem, quibus vestrum declares gaudium ob concessum hic ab ipsa fratribus [1]) receptaculum, ac etiam admoneas, ut pergat, eo, quo coepit pede, benevolentiam suam declarare erga eos, qui huc religionis ergo confluunt. Diabolus enim non desinet, omnibus modis tam pium negotium impedire. Non est tamen, quod ipsa hic sibi metuat, cum illud ex Dei mandato faciat, qui solus potens est regna, quae ipse confert, conservare. Admonebis ad haec ipsam, ut monasteria, in quibus hic missando ac contra veritatem evangelicam e suggestu quotidie impune blaterando nomen Dei nimis indigne proscinditur, ac meritum Christi Domini prorsus conculcatur, radicitus tollat, quae sane sine gravissimo piorum omnium dolore ac offensione, peccato intolerabili, retineri non possunt. Admonenda quoque vobis erit, ut altaria, imagines, et id genus alia ex templis eiiciat, quae christiano principi nullo modo sunt ferenda. Ordo denique presbyterorum ad gubernandam ecclesiam, qui hic non omnino infeliciter coepit, sed astu sathanae nonnihil impeditur, ipsi erit commendandus, cum certum sit, eum ad gubernationem conservationemque ecclesiae prorsus necessarium esse. Horum quoque omnium poteris etiam admonere Petrum Medmannum principis nostrae consiliarium, qui ad vos, ut ego quidem arbitror, una cum eo, qui has meas tibi tradet, nunc proficiscitur, ut consilio suo haec ipsa apud principem promoveat. Nullam interim praebe ipsi significationem nostrarum ad vos,

---

[1]) **Exulibus Anglicis et Gallicis. (N. v. Simler).**

aut vestrarum rursus ad nos, aut ad principem nostram literarum, ne autoritati vestrarum literarum quicquam hic decedere possit. Sed clam, semoto Medmanno, huic grammatophoro literas tuas ad nos committito.

Principis vero literas communi totius vestrae ecclesiae nomine exaratas, poteris tuis ad me literis, si modo ita videatur, includere. — Scripsimus etiam ad D. Calvinum, ac etiam ad D. Martyrem, rogantes eos, ut et ea ipsa literis suis a principe nostra contenderent, ac spero, eos illud haud gravatim facturos esse, neque dubitamus, quae vestra est pietas, quin idem facturi sitis, ac eo lubentius, si probe apud vos perpendatis, quanti referat vestra ac totius ecclesiae hic habere ecclesiam vobis consentientem, suoque robore juxta voluntatem Christi Domini puritatemque apostolicam consistentem, quae sane adeo multos passim et circumquaque habet adversarios, etiam inter eos, qui gloriantur se esse primarios ecclesiae postes, ut plures vix possit.

Dominus Deus illius atque adeo ecclesiae suae misereatur. Vale, vir ornatissime, in Domino, cui ego salutem tuam commendo ex animo. Saluta mihi quaeso D. Bibliandrum, Gualtherum, Zwinglium ac Wolfium in Domino. Salutat te D. a Lasco, ac Martinus Micronius. Iterum vale.

Porro literas ad principem poteris D. Medmanno, si ita videbitur, committere, modo nullum verbum de nostris ad vos literis. Embdae, XXVII. Martii 1554.

Tuus ut suus

IOANNES UTENHOVIUS.

NB. His literis etiam D. a Lasco et Martinus Micronius propria manu subscripserunt.

Ep. VIII.

UTENHOVIUS WINGIO.

Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 129).

S. P. Si utraque excusio versionis nostrae sic satis recte absoluta nunc est, mi Godfride charissime, est sane quod gaudeam ac etiamnum gratuler ecclesiae Christi quae est in Belgica. Utinam vero iam fratres nostri, nimirum uterque Delaenus, Micronius, Campius, Mortangius, Dirkinus, Wingius et si qui isthic sunt alii, diligenter nunc observent num quid uspiam in versione erratum sit, quod proxima excusione, cum omnium consensu, corrigatur. Nos quoque hic dabimus operam ut idem faciamus. Nam magnificus D. a Lasco iam coepit corrigere Testamentum Polonicum et in paragraphos illas redigere: qua in re utitur Testamenti nostri principio illo quod mecum attuli, cum ut ipse in suo instituto iuvetur, tum etiam ut in versione nostra observet quod correctionem aliquam postulare videri possit. Iam vero observavit locum quendam Matth. 1, vers 20 (Joseph die dar bist eyn zoon) qui ipsum offendit eo quod non nominativus sed vocativus sit. Qua in re (si ita habeat) doleo magnopere nos hic a reliquis passim veteribus interpretibus variasse: praesertim eo loco unde adversarii occasionem aliquam calumniandi habituri videntur. Huic similes aliqui sunt loci Mar. 1, vers. 47, nisi omnino fallor, ac alibi. Dominus Reynerus Praedinius promisit mihi etiam suam operam, cum Groningae essem, quod tibi Francofordia indicaveram. Is vero totam versionem nostram libenter est collaturus cum nostro Campio, quem vellet ad Paschatis nunc instantis tempestive ad se venire. Cuius iamdudum Campium commonui ac etiam nunc literis meis commoneo, utque tu ipsum quoque commoneas rogo. Cassander quoque, dum Coloniae essem, suam hic operam non gravate promisit. Qui sane praesertim in Germanica lingua non parum valet. Cuius etiamnum literis eum meis nunc commonefeci. Rogavi etiam Petrum Doverdaghe, qui

Wesaliae est, ut idem faciat (cui velim mitte exemplar unum nostrae versionis. A Domino Bullingero idem nunc postalavi, cui iamdudum exemplar mitti dicebat. Si factum non est, fac ut ex templo mittatur) idque meis iam ad eum literis utque, si quid ille uspiam observet, ad vos isthuc transmittat. Porro ad Paschatis poteris (auxiliante Domino) ordine Genesim ac ordine perpetuare totum Vetus Testamentum per versiculos, ut Novum absolvimus et singulos libros dare Domino Galtero Delaeno ad Hebraicam conferendos. Contulimus ego et Valerandus superioribus nundinis Biblia illa Roberti: verum nihil novum in illis poteramus observare, quin et locis quibusdam imminutae videbantur annotationes Vatabli, quas ipse habes. Quare non visum est ea nobis comparare, cum non videamus operae precium facturi tam graves sumptus faciendo. Interim commisi Paulo, ut Francofordiae emeret mihi Biblia Gallica minoris formae eiusmodi versiculis distincta, quibus uti possis.

Si quid vero Micronius noster edat in lucem praeclarum, per me (uti dixi) licebit ut eum iuves, omissa interim versione; idque ea conditione, ut medietas lucri redat mihi, aut potius tibi (cum ego nę teruncium quidem ad me cupiam redire, priusquam tu tuos 60 florenos quotannis acceperis) altera vero Bartholomeo nostro, aut ei qui sumptus est facturus, quem ipsum nolim interim ullis praeterea gravari sumptibus. Nam quod Micronii labores attinet, darem operam (Deo iuvante), ne quid ipsi aut liberis eius decederet. Idque eo facio consilio, cum ut libelli Micronii maiore cum gratia ad ecclesiae aedeficationem prodeant, tum etiam ne tu cum erubescentia quadam, quae tua est verecundia, aliunde aliquid cogaris arripere, ac tandem lucrum ad alios, qui nullam operam navarunt, redeat: quemadmodum in Novo Testamento factum esse videmus. Nam spero Deum nostrum gratiam daturum esse ut ego mihi Biblia ipsa excudere possim, ac proinde tuam etiam conditionem eo meliorem futuram esse. Caeterum velim

scire, quinam sese a meo decessu gesserunt nostri typographi, et quam gratiam vulgo inveniat nostra versio quive distrahatur. De Doctore Lamberto gratum etiam mihi esset cognoscere, quid agat et quonam cogitet, cui nunc scribam si modo mihi sit ocium. Saluta mihi quaeso nostros typographos ac imprimis Livinam tuam charam castamque coniugem, quam diligo in Domino. Reliqua ex Paulo nostro eque literis ad Delaenum, Micronium, Campium ac Mortangium facile intelliges. Vale mi Godfride amico meo [*sic*] charissime in Christo Jesu Domino. nostro, qui studia tua suo Spiritu provehat ac tueatur ad nominis sui gloriam, Ecclesieque aedificationem in vitam aeternam. Magnificus Dominus a Lasco te iussit plurimum salvere. Baliciis prope Cracoviam, anno 1557, Feb. 18.

Tuus ut suus

IOANNES UTENHOVIUS.

Georgium Stichelbant cum uxore Henricha in Aureo Pede mihi peramanter saluta. Ut interim charum nostrum Dirkinum eiusque uxorem non praetermittam.

Porro literas illas meas ad te et Dominum Galterum ex aequo scriptas sub silentio poteris nostro Micronio (quem ego Francofordiae etiam atque etiam esse opto) legendas dare. Si vero ille Francofordiae esset, sperarem Deum gratiam daturum esse ut hinc annuam pensionem ad sui sustentationem habere queat.

Illas meas ad D. Galterum et ad te ex aequo scriptas literas reserato [*sic*] prior, ut eum silentii admonere queas. Vale. Nos cras hinc solvimus ac ad Regem recte proficiscimur, qui nunc in Lithuania se parat ad bellum Livonicum. Vale. 22 Feb.

Ep. IX.

UTENHOVIUS BULLINGERO.

(**Exhibemus apogr. Simleri.**)

Ad Henricum Bullingerum.

. . . . [1]).

Jussi, ut tibi Testamentum ex nostra versione, uti rogaveras, mitteretur. Quod an factum sit, nescio: ac proinde denuo nunc idem jussi, si factum non fuerit. Rogo autem, ut, si quid in ea versione indignius animadvertas, nostro significes Micronio, quod ipsum ut facerent alii plurimi doctissimi viri, quorum aliquot tibi non ignotos esse scio, rogavi. Illud etiam fratres omnes, qui hic operam suam collocarunt, diligenter sunt facturi. Nos enim posthabita omni humana gloria in hoc sumus, ut veritas divina emergat, Christoque Domino sua salva maneat gloria. Qua in re rursum rogo, ut successivam aut saltem extraordinariam horam unam aut alteram interdum colloces. Porro de inquisitione illa Hispanica iam introducta in nostram Flandriam, ac etiam Antwerpiam, ad nos literis est perlatum. Deus tandem misereatur nostrorum in Belgico. De Frisia orientale mussitatur etiam nescio quid sinistrius de invehendo Lutheranismo. Verum nihil adhuc habemus certi. Si quid isthic est rerum novarum, fac nos certiores, meoque nomine saluta D. Bibliandrum, D. Gualtherum, D. Bernardum, D. Wolfium, D. Gesnerum, ac D. Zwinglium, cuius nuptiis interfueram, tuamque filiam eius conjugem, ac vale in Christo Domino, cui ego te cum chara tua coniuge ac liberis, tuumque ministerium commendo ex animo.

Cracoviae, XXI Februarii 1557.

Tuus ut suus

JOANNES UTENHOVIUS.

---

[1]) **Begin als de brief aan Calvijn van 19 Feb. 1557.**

His literis D. a Lasco addit:

In hisce meis hic initiis tu ipse intelligere potes, mi Bullingere, quantum mihi sit otii: nempe nihil. Quare dabis veniam nunc meo silentio. Alioqui ex his Utenhovii nostri literis omnia nostra cognosces. Vale, et fratres istic nostros omnes verbis meis officiosissime quaeso saluta, quorum omnium precibus me commendo. Expecto summo desiderio tuas literas, quibus mihi ad ea respondeas, quae Vratislavia ad te mense Novembri scripsi.

JOANNES A LASCO manu propria.

Ep. X.

WINGIUS UTENHOVIÔ.

(**Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 143**).

S. P. Quid ad te tandem scribam, colendissime Utenhovi, tam sum sane dubius, quam apud te optimi nuntii cupiam esse buccinator. Praeter miseriam miseriarum hic nihil videre est. Enecat me prorsus non solum deploratissima hominum coecitas, sed et perniciossima imo impiissima eorundem ingratitudo, adeo ut non solum mihi animus consternatur, sed et propemodum omnis mihi spes cadat, fore ut aliquando Euangelii puritas, cui summum hactenus adminiculum attulisse videmus linguarum renascentiam atque studium, apud nostros Belgas (quibus tu pro tuo candore, neque id temere, pro editi hic nunc Novi Testamenti faelicitate congratularis) promoveri possit, praesertim si ea, quod Deus avertat, procedere vellent via, qua in Novi nostri illius tam laboriosi Testamenti prima acceptatione coeptum est. Volvi vehementer, mi Utenhovi, cum a me hinc divellereris, utrum si eum dolorem cum animi mei angore, qui me interea habuit, conferam, risum non dolorem dicam. Suppeditavit magnas easque diutius molestias Testamenti nostri impressio, adeo ut me semel in gravissimum morbum coniiceret: neque id mirum. Nulla enim dabatur requies, nulla neque horaria

respiratio; extrahabatur mihi semper correctio in medium usque noctis, frequentissime etiam in eiusdem primam et secundam horam; rursus mane a quarta statim hora, cum in suum praestitutum involare contenderent impressores, eadem tum tundenda veniebat incus. Ibi statim dispicienda atque expendenda veniebat 3ª correctio, quae quia in profundissimam diei precedentis noctem semper incidebat, soliusque pueri, qui interdum ita somno deprimebatur, ut et dormitans (mirum profecto spectaculum) ultro citroque officinam impressoriam aliquandiu oberraret, antequam ullis clamoribus excitari posset, humeris incumbebat, maximam secum difficultatem adferebat, ima occasionem interdum dabat, ut et aliquot horis ante lucem tota officina clamoribus atque increpationibus resonaret, cum videlicet quippiam per puerum, somno prorsus invincibili depressum, neglectum esset. Causabantur quidem impressores operis gravitatem, utrum si ex aequo utrorumque et impressorum et compositorum conditio ponderetur, non levior, imo multo gravior istorum deprehenderetur, utpote quae et plus assiduitatis et morae quam impressorum requireret: adeo ut toto fere impressionis tempore senex ille noster bonae memoriae Nicolaus (quem Deus sub medium Martii ex hac calamitosa vita in suam requiem vocavit) in noctem usque suspendere coactus sit. Successerunt his impressionis molestiis, quae corpus potissimum gravabant, aliae animi eoque multo graviores. Principio dum iam absolvendum esset opus iamque propediem exiturum, communis et publica omnium hic queremonia fuit de nimia eiusdem inscriptione, qua deterriti Anabaptistae, qui Geiliardica biblia emerant, atque in spem nostrorum Testamentorum hic una atque altera hebdomade substiterant, una cum nonnullis aliis, qui et ipsi iam antea pro aliquanto numero institerant, vacui, imo non licitatis testamentis domum abierunt. Constituta est deinde fratrum sollicitationibus nonnulla in distractione moderatio, atque ita in extremas potissimum Flandriae oras aliquot centenorum numero profec-

tum. Ibi praeter linguae (ut ipsi indicabant) incommodum, deprehensum est et aliud: nempe folium quoddam inverse impressum, quod et Antwerpiae non parum praeiudicii distractioni attulit. Deprehensum est hoc vitii fuisse in quingentis aut sexcentis aut circiter exemplaribus, commissumque fuit supinissima praeli divertoris incuria, qui decem aut duodecim ante hunc errorem, si ita dicere liceat, diebus, integram integri folii, hoc 2500 exemplarium impressionem ad similem modum corruperat: sed huic vitio quia domi deprehensum est, ante Testamenti evulgationem obviam itum est. Post haec omnium quasi voce conclamari coeptum est. Non hic (inquiebant) Ecclesiae commodis, sed privatis quorundam affectibus servitum est, confecta lingua, quae nemini usui esse potest. Centones sunt; Testamentum est omnium linguarum; alii, truncum; alii, obscaenum, quia semen Sarae exprimeret; alii, intelligi non potest, nisi quis, valedictis omnium aliorum testamentorum lectionibus, clausisque et auribus et oculis, huic soli incumbat, atque studeat etc. In summa, ut quid cui in buccam veniebat, ita id ipse effutire videbatur. Quem mihi hic putas fuisse animum, cum coram haec omnia viderem et audirem? Non ita multis post editionem diebus accersit me Hermannus Entius, rogans me ne induci possem, ut expensis hominum de nostro Testamento clamoribus vocem Aver illi abtruncare vellem. Respondi me in hoc Testamentum nihil nisi laborem, quem tanquam minister impendissem, venditare. Deinde eam vocem, cum ea infimi Belgae in totum destituantur, summa deliberatione, exactoque doctissimorum virorum iudicio, non ulla temeritate aut affectibus huc insertam: imo eam tam mihi videri necessariam, ut ea dempta non solum omnes orationis nervos sustuleris, sed et totam sententiam depravaris. Rogabat deinde, quanam igitur voce huius loco infimi Belgae hactenus usi essent: oporteret enim aliquam esse. Respondi, eos aut locum vacuum relinquere, aut ineptissimam eo loco vocem, et quae alium sensum omnium expertorum iudicio induceret, substi-

tuere. Pluribus actum non est, nisi quod ille, Nescio quid tibi cum tuo Aver impetras, nonnihil commotus discesserit. Paucissimis deinde interiectis diebus papyrum, quae maiori editioni destinata erat, vendi iussit, nec interea in hunc usque diem mecum verbulo ullo egit. Relatu aliorum didici eum hoc clam de me dicere: me videlicet tam esse pertinacem Utenhovioque addictum, ut nullis rationibus induci possem ut vel latum unguem ab eo discedam: unde et Martinum nostrum nescio quotenis literis sollicitare coepit, ut ille hoc nostrum Testamentum ad Flandricam typographiam attemperaret. Hinc iam mihi acerrimus conflictus adornatur. Quantas enim mihi deinde molestias noster Martinus exhibuerit, animumque mihi frequentissimis ad me literis obtuderit, in quibus et gravissimas interdum minas proponebat, nisi eius consiliis de hoc nostro Testamento ad Flandricae typographiae rationem attemperando, hoc est corrumpendo (secus enim eum intelligere non potui), acquiescerem, id ego sane nulla tibi ratione transcribere possem. Quicquid respondebam, hoc ille surda quasi aure praeteriens, una atque eadem fere cantione eludebat. Semel Apostolorum exemplum, qui neglecta Hebraica veritate, in Christi scil. cui serviebant gratiam, 70 interpretum translationem suis scriptis inseruissent, proposuit. Cui respondi hic nobis non esse controversiam de reddenda scripturae sententia, sed de ratione orthographiae: cuius cum constet 70 illos (nam tum saecula plane docta erant) observantissimos, invanum prorsus nobis eorum obtendi exemplum. Alias praeter vulgi iudicia et clamores, quod sciam, attulit nihil. Accessit deinde alter antagonista, qui cominus mecum manus conseruit; is fuit Bartholomeus Huysmannus. Is ita semel atque iterum clamosis mecum reditibus potius quam rationibus ad ravim usque contendit, ut cerebri vertiginem mihi fere adduxerit. Isque solus ex iis est, quos quidem mihi (nam paucos conveni; domi me contineo) audire contigit, qui propter Herm. Enten cuique ipse in vendendis libris commissarius est vocem Aver reprehenderit, idque tam calumniose, ut

me eius etiamnum pudeat. Sive inquit, scribatis Aver, sive Autem, sive Vero, sive quid Arragonicum, mihi prorsus ex aequo est, imo nihil interest; nihil enim eorum prae alios intelligo, cum tamen Germanicam, quam quotidie tero, utcunque exacte intelligam. Aber germanicum et nostrum Mer plane coincidunt, quicquid nunc tandem vos docere velitis cum vestris Cassandris atque novis inventionibus de quibus ne semel quidem ante haec tempora somniastis. Cum vulgo loquendum et scribendum etiam barbarissime. Plura scribere rei indignitas vetat. Praeter murmura, obtrectationes et calumnias hic nihil eo tempore resonare visum est, nisi quod istorum Aristarchorum, si non malignam certe stupidam inscitiam, nostratum quaedam faeminae suis elogiis quibus nostrum laborem vehebant, nonnihil relevaverint, nobisque nonnihil animi meliora sperandi addiderint. Excruciavit animum meum haec res, praestantissime Utenhovi, non dicendis modis, imo non secius, quam si puerpera suum faetum, quem non nisi summo vitae discrimine enixa est, videat immanium hominum pedibus conculcari atque proteri parumque abfuit quin mihi prorsus Iuvenalis illud occinuerim: Frange miser calamos etc. Nam quae spes ulterior, cum qui praecipui nostri laboris commendatores merito esse debebant, ii non exiguam eiusdem contemnendi occasionem praestarent? Videtur et Martinus noster a nostro iam stilo usque adeo abhorrere, ut ad consuetum suum stilum, neglecta petitione, quam de me sub tuum abitum apud te faciebat, in responsione ad libellum Mennonis (qui sub principium Aprilis, ut puto, prodiit) redire decreverit. Hoc itaque in loco, hoc est desperatissimo, cum res haec esset, neque iam ulla maioris editionis, divendita iussu Hermanni Entei papyro, spes esset, coepi subornare, qui Galterum nostrum promissi erga me admonerent, ut tempus quod mihi iam integrum esset, in Hebraicarum literarum studium ponerem. Verum coepit is temporis incommoditatem excusare, quae non sineret eius auditorium cogi: proinde eius consilium esse, ut primo quoque die me ad Bibliorum versio-

nem accingerem. Verum hoc cum mihi propter diu desiderata illa Rob. Stephani Biblia non permitteretur, in vado hic, quod dicitur, haerere coactus sum. In hac deinde animi mei consternatione perplexitateque me quorundam fratrum nomine sollicitare coepit noster Egidius Aervius, ut pro dato mihi iam otio Liessveldica Biblia in manus sumam, eaque ad Tigurinum atque Lutheri exemplar expendam atque conferam. Id totam Ecclesiam Christi, cui soli non mihi natus essem, communi nomine a me postulare, quo sic malefidae Geiliardicae versioni, quae passim non sine magno piorum offendiculo Ecclesiae Embdanae nomine venditaretur, aliquo modo obviam iretur, detinerenturque interea hac ratione pii in nostrorum bibliorum (quae aliquot adhuc annos in sui adornationem prorsus requirerent) moderata expectatione, cuius si nullum specimen videant, iam prorsus omnem spem abiicerent. Addebat deinde, nisi ego hanc conditionem acciperem, sibi prorsus non sine gravissima rerum suarum iactura (cui magnam partem iniquae isti nostrorum Testamentorum distractioni acceptam ferre cogeretur) in futuram aestatem ab omni prorsus typographico opere esse cessandum. Proinde se quam officiosissime precari, ut hic sibi aut verius Ecclesiae Christi meam qualemcunque operam non negarem: se invenisse ac habere rationem, qua hoc modo Biblia per me in lucem proxima quaque occasione prodirent. Coepi mecum expendere negotium; iusta mihi visa est petitio, summam difficultatem deprehendi in Novo Testamento. Nam nostrum tam recens editum pace tum tua tum Herm. Entei adiungere non liceret, imo neque si per vos liceret adiungi propter stili diversitatem posset. Si e diverso Tigurinum aut Genevense adiungeretur, maius id adhuc incommodum secum trahere videbatur: consilii hic plane expers fui. Rem ad Martinum nostrum retuli; probavit ille vehementer institutum, verum de Novo Testamento scrupulum non exemit: et quia res moram non ferret, sub spe melioris consilii (quod a Deo summis interim votis expeteremus) ad quartum Januarii

opus in manus suscipere coactus sum, ac utrumque iam Samuelis absolvi. Praxis quam hic sequor, haec est: Liessveldica Biblia ad Tigur. Luth. Genev. Munster. Pagnini et Roberti Steph. cum annotationibus Vatablianis confero; discrimen numerorum, generum, temporum, imo et casuum, nisi quod Dat. singularem litera M. ab Accus. non discernam, quam diligentissime observo, sic ut a nostra versione non alias multum, quam voce Aver (quam eorum pace qui impensas facturi sunt, quique mihi, quod hanc rem, uti etiamnum est, intra parietes adhuc premi velint, hactenus nominati non sunt, inserere non licuit) differre videar. Diligentiam adhibebo in annotationibus, in duplicibus lectionibus ad marginem collocandis, quam nostro operi, ad quod tu tantopere aspiras, non infrugiferam si Deus opt. max. successum concedat, aestimarem, ut haec Biblia instar multorum esse suo tempore possint. Proinde te ex animo oratum cupiam, humanissime Utenhovi, ut hic mecum, si non per omnia meum institutum probes, saltem aliqua in parte conniveas, Deumque assidue preceris, ut me in suo opere, difficillimo sane illo, Spiritu suo provehat ad nominis sui immortalem gloriam, Ecclesiaeque Christi (quae perversorum magis quam versorum indoctissima temeritate a Sacrae Scripturae sententia atque sic a vita quam longissime abstrahitur), solidam aedificationem. Galterus noster diutina iterum aegrotatione maceratur, excusarique apud te ac praeclarissimum Dominum nostrum D. Joannem a Lasco per me triduo ante nuntii abitum petiit, si fortassis ipse per valitudinem non scriberet, quod tamen sperabat. Si negotium cuius ipsum et me secreto admonuisti, succedat, iubet te de se quam optime sperare, se nequaquam eum esse, qui tam sancto instituto (cuius eum summum semper desiderium habuit, adeo ut et hic aliquousque, pro oblata sibi otii oportunitate, in eo provehendo progressus sit), dummodo per valetudinem liceat, ulla in parte deesse velit. De me nihil scribo, quod me inferiorem certo sciam quam qui aliquam utilitatem in tam celebri doctissimorum virorum coetu praestare possim, alias

sane multo libentissime apud vos, imo vobis a pedibus futurus. Nam hic me vitae plane capit taedium. Festinabo quod potero, ut opus quod prae manibus habeo, quam possim citissime, confectum dem. Novorum quae scribam nihil habeo certi. In antro me contineo, unde in hebdomade semel duntaxat erepo. De D. Doctore Lamberto nihil habeo certi. Misi illi, quemadmodum Francoforto scribebas, 12 testamentorum exemplaria, verum ab eo hucusque responsi nihil accepi. Egidius (qui iam altero brachio per nostri Nicolai mortem diminutus est) una cum uxore te atque nostrum charissimum patrem D. a Lasco quam officiosissime salutant. Videtur is indies magis ac magis nostro stilo favere, eumque ab indoctorum hominum indoctis calumniis vindicare. Psalmos Londinenses iterato excusit inque iis Ghy in Du ultro commutavit, iubetque assiduo ut meliora de nostro Testamento suo tempore speremus. De eo spes mihi promovendae linguae videretur, si grammaticam ullo mode ipse teneret. Habet et Erasmus in libello de conscrib. quod me nonnihil solatur; Aliquando, (inquit) placebit omnibus, quod nunc placet eruditis. In locis illis quos annotas in meo Testamento Graeco utrobique Nominativus est filius; in posteriore etiam multo apertius Articulus additus est, quem nullus Vocativus in ullo Graecorum idiotismo admittit. Vale, humanisssime Utenhovi, meque illorum qui tibi ex animo addicti sunt numero ne dedigneris. Mea Levina nihil quam aegrotat. Ante hyemem aliquandiu gravissimo morbo, adeo ut parum a morte abfuerit, laboravit; nunc iterum quotidiana febri ita exhauritur, ut vix subsistat. Eadem te ac nostrum clementissimum patrem D. D. Johannem a Lasco quam officiosissime salutat. Iterum vale. Embdae, 23 Aprilis.

Tibi addictissimus

GODFRIDUS WINGIUS.

Ep. XI.

UTENHOVIUS WINGIO.

(Ex autogr. in arch. eccl. Belg. Lond. Fol. L. p. 99).

Erudito iuxta ac pio viro D. Godfrido Wingio, amico et fratri suo charissimo Embdae.

S. P. Tempus non patitur ut multis nunc tecum agam, Godfride charissime, neque sane operae precium videtur ut multis agam, praesertim cum is qui has defert, rerum hic nostrarum fere omnium sit conscius. Ex quo cognoscere poteris, quo in statu res nostrae versentur. Negotium religionis lente progreditur hic, sed progreditur tamen, speramusque successu temporis meliores progressus, nisi nos nostra ingratitudine cursum Euangelii remoremur. Quo loco res isthinc vestrae sint sitae, volupe esset abs te cognoscere. — Fortasse frater hic noster vere pius ac candidus meo nomine reposcit libros illos meos, quos apud te reliqui, quos et ei tradere non graveris, te etiam atque etiam oro. Spero quidem te iam versionem tuam ad calcem fere perduxisse, ut non opus eis sis habiturus. Fulchrum autem illud ac mensam meam, quam iamdudum donavi tibi, retineto. Qui vero tibi succedat versio et quando sit imprimenda, significato. Quomodo quoque foeliciter Testamentum nostrum distrahatur quidque de aliis libris nostris fiat, libenter cognoscerem. Historiam nostram Danicam nunc absolvi ac misi Genevam imprimendam, quam et gratam et utilem fore Ecclesiae Christi Domini nihil est dubitandum. Saluta mihi uxorem Livinam peramanter ac etiam Egidium Aervium cum sua Anna, quam et mea Anna salvere iubet. Guillielmum Vischerum meo nomine saluta ac fratrem eius Arnoldum. Vale mi Godfride, amico meo charissime, ac me ut facis ama in Domino cui ego te laboresque tuos cum chara coniuge commendo ex animo. Ex maiore Polonia.

Saluta mihi omnes isthinc fratres nostros et Pa-

schasiam Magdalenem ac Elisabetam, quas amo in Domino.

Tuus ut suus

JOANNES UTENHOVIUS.

EP. XII.

WINGIUS UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Lond. Fol. L. p. 146.)

Pietate, genere, ac eruditione claro viro Domino Joanni Utenhovio, Domino meo multis nominibus observando.

Nullis, praestantissime D. Utenhovi, verbis consequi queam, quanto tuarum toto hoc fere anno literarum desiderio flagrarim, qui vel a te uno, in durissima hac mea difficilique vertendorum (si ita appellare liceat) Bibliorum provincia (in qua, quemadmodum id editi nostri Testamenti eventus non obscure declaravit, propter extremam multorum invidiam, effrenemque in maledicendo petulantiam, nihil habeo quod sperem,) consilii semel et levamenti nonnihil haurirem: verum ut video, omni humanae expectationi nescio qua fortunae indignatione valedicere cogor, atque illi soli me meosque (qui me prorsus conficiunt) labores committere, qui, se suo spiritu semper affuturum esse, testatus est, iis, qui in legitima vocatione, propriis diffisi viribus, ab eius unius ope atque auxilio comprimis pendent. Collationem Liesveldii ad Apocrypha usque perduxi, verum cum exemplar sic collatum typographicae enumerationi, tum propter linearum nunc contractionem nunc extractionem, tum propter obscuriorem inter ipsos scripturam, minus idoneum esset, deinde etiam versibus (sublata iam propter difficiliorem Testamentorum distractionem omni versionis spe tuo nomine instituendae) distinguendum esse plerorumque iudicio censeretur, coactus sum totum de integro describere. In qua descriptione hoc unicum specto, ut Martini Lutheri (qui ut gravissime,

ita satis fideliter praecipuorum interpretum, sine nimia verborum in numerando curiositate, quam etiamnum in nobis damnare videtur Rector Groeningius, adsequitur) stilum quam possim proxime exprimam, annotatis aliorum ad marginem lectionibus. Idque eo facio libentius, quo sic mihi magis in proclivi sit stili puritatem tueri, atque quorundam non stupidam modo sed et malignam calumniam, qui, tanquam canes in praesepi, omnem linguae puritatem summis viribus explodere conantur, retundam. Inter hos est (quod sane dolens scribo) non postremae notae etiam Petrus noster Dathenus, qui missis ad Aervium nostrum tuis atque suis, quos adiunxerat, Psalmis, summa apud illum obtestatione institit, ut ille ab inducta per nos inutili, imo damnosa (utpote quae turbas in Ecclesiam spargeret, inque qua nos nihilo magis essemus effecturi, quam effecisset Jodocus Lambertus: et quae his plura addebat, unico dumtaxat adducto exemplo de Du et Ghy) curiositate, sedulo abstineret, seque ad communem σκολιογραφίαν quam proxime accommodaret. Ex his, mi Utenhovi, facile coniicias, quonam in loco res hic nostrae sint, quaeque de Testamento nostro apud ingratissimum mundum sit censura. Anabaptistae, ut frequens hic fama est, toto ab editionis tempore nihil aeque studuerunt, quam ut aliquid ex eo venarentur, quod calumnia dignum esset, verum, gratia sit Domino, frustra, imo omnium doctiorum (quos super eo quam diligentissime consultarunt) omnimodus nobiscum consensus hoc apud eos egit, ut Mennonem ipsum ad publicam palinodiam iniustae damnationis pertrahere voluerint: sed et hoc frustra: ansam tamen non levem praebuit in eius Ecclesia turbarum atque excommunicationum. Rondsenius ille Huysmannus mavult libellos non impressos (testis est Micronii responsio ad mendacia Westphali per Dirkinum in germanicum versa) aut ad Geylliardum delatos, quam ut aliquid suae cui pro viribus patrocinatur elegantiae decedat. Multum friguit ab edito Testamento typographia Aervii, iustoque etiamnum famulorum destituitur numero. Habet is nunc sub

manibus Biblia Liessveldii Dusburgi recens impressa, adiuncturus ea, quae ipse sub manibus habeo, cum primum illi per famulos et papyrum licebit. Libros apud me servatos omnes tradidi, praeter Biblia Munsteri atque Dasypodium quibus nullo adhuc modo carere possum, ac proinde precor, ut tua mihi pace iis uti liceat, tibi suo tempore remissuro. Hermannus Enthius tantum abest ut mihi de stipendio, cuius tu abiens stipulator fuisti, fecerit satis, ut ne verbo quidem de amica aliqua mêcum transactione unquam egerit; tantum bis, idque paucissimis verbis, me a tuo abitu est alloquutus, nunc relicta Embda in suum praedium, quod in agro Groeningano habet, concessit. Quod item praesens semel atque iterum pollicebaris, te apud Jacobum Michaelem atque iam dictum Huysmannum curaturum, ut nonnulla pecuniae (librorum loco) refusione meus mihi labor, quem in scripturam atque correctionem disputationis Micronianae impendissem, pensaretur, eius hactenus percepi nihil. Pro fulcro, mensa atque pro omnibus tuis in me beneficiis, immensas ago gratias, acturus donec vivam. Quos tuo nomine per me salvere iussisti, iidem te vicissim salutant. Salutem quaeso ex me annunties praeclarissimo ac amantissimo nostro communi patri Domino Joanni a Lasco, una cum charissima coniuge, suavissimis liberis ac reliqua eius familia. Vale, praestantissime Domine Utenhovi, una cum charissima coniuge tua, cum qua ego meaque Levina (quae perpetuo fere a tuo hinc abitu dubia fuit valetudine) tibi diuturnam ac felicem senectam a Domino Jesu ex animo optamus atque precamur.

Embdae 6 Junii. Tibi addictissimus

Godfridus Wingius.

Geylliardus bina excussit Biblia: altera ad Tigurinorum, ut vult, imitationem, tam depravata, ut multarum vocum quae vel pueris obviae esse potuissent, significationem, in toto fere volumine non sit assecutus: de structura, in qua Christum ipsum Josephi filium disertis verbis facit, nihil attinet dicere. Titulum addidit falla-

cissimum, hoc modo, Den bibel in duyts, dat is, alle boecken des ouden ende nieuwen Testaments na de oorspronkelijcke spraken, opt alder ghetrouwtlijckste verduytst, atque laudem, ut videtur, a multis perversi iudicii hominibus, quibus lux tenebrae sunt, meretur: reprehensionem verum, quorum erat, publicis Ecclesiae scandalis eruendis operam dare, quonam modo hactenus suffugerit, coniicere satis nequeo. De alteris Geylliardi Bibliis, ad Lutheri exemplar compositis, quia mihi legere non licuit, nihil habeo certi. Haec, mi D. Utenhovi, in tuum sinum pro tua petitione suffundo, non quo in vulgus spargantur, aut quo alicuius apud te nomen ullo modo conspurcem, verum ut tu pro tuo singulari iudicio, si quando incidit res, labenti veritati atque synceritati patrocinium feras. Iterum vale in Domino.

Ep. XIII.

OSTROROGIUS UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 57).

Praestanti viro Domino Joanni Utenhovio Gandavensi Amico charissimo et honorandissimo.

Salutem et omnia fausta.

Quod vestra D. me litteris compellavit salutavitque, et rerum novarum participem fecit, maximas illi ago et habeo gratias. Declaravit enim hoc nomine et suum studium erga me, et singularem animi propensionem. Certe optimus quisque malis publicis adficitur, et ipse tot turbis, calamitatibusque piorum permoveor, tamque severas persecuciones mitigari opto.

Adfertur ad nos certis rumoribus Gallum et Philippum infestissimis animis et magnis copiis concurisse acerrimeque utrinque dimicatum esse, sed Gallum superiorem evasisse et victoriam retulisse, magnamque cladem utrinque illatam. Dolendum profecto, eos qui debebant esse Christiani orbis propugnatores et propagatores, tanto animorum et virium impetu in se ipsos ferrum strin-

gere, sibique ipsis exicium adferre, et haereditario christiani nominis hosti suae Tragediae iucundum spectaculum praebere, occasionemque et viam patefacere, qua attritis et confectis, quod a Philippo Macedone Graecis accidit, potiatur. Valeat vestra D. et me amore suo prosequatur. Datum Chodeczi, 9 Septembris A° 1558.

Vestrae Dominationis amicus

STAN: AB OSTROROG manu propria scripsi.

EP. XIV.

UTENHOVIUS P. MARTYRI ET H. BULLINGERO.

(Exhibemus apogr. Simleri.)

Clariss. viris, D. Petro Martyri Vermilio, theologiae professori celeberrimo, ac D. Henr. Bullingero, pastori ovium Christi vigilantissimo, praeceptoribus ac fratribus suis observandis.

Apud Tigurinos.

. . . . , ... [1]).

Dominus Martianus Chemski [2]) commendat vobis isthic filium suum Nicolaum, offerens vicissim vobis omnia sua studia.

EP. XV.

UTENHOVIUS SOCINO.

(Exhibemus apogr. Simleri.)

G. et P. a Deo Patre per Dominum nostrum Jesum Christum. Amen.

Reverendus vir, Dominus noster Lascus, Divino bene-

---

[1]) Het overige van dezen brief luidt als die aan Calvijn van denzelfden datum (12 Sept. 1558).

[2]) Simler meent, dat hij dezelfde is als Chelsinski (Gerdes. Scrin. Ant. III et IV, p. 441).

ficio iam dudum sic satis bene valuit, clarissime Laeli, verum nunc sub diem Dominicum proximum, quo concio ei isthic habenda erat in celeberrimo illo fratrum coetu atque adeo praesente Illustrissimo principe Domino Palatino Vilnensi, incidit in morbum vere gravem, ut omnis spes eius concionis habendae amputata iam fiat, quandoquidem ita est affectus, ut integrum ei non sit sine vitae discrimine vel iter ipsum isthuc versus instituere. Non primum est neque novum, quod circa ardentem fratrum de eo expectationem magnumque ex ipso audiendi verbi Dei desiderium, ita repente in morbum inciderit; ac nescio sane quid sibi portendant tales tanti viri aegritudines, quae sub eiusmodi praesertim aedificandi hic templi Dominici occasiones divinitus ei immittuntur, nisi dicamus Deum his nobis atque adeo patriae toti iratum esse. Paulus Apostolus venabatur passim celebres coetus ac frequentes, neque negligebat ullas eiusmodi (quatenus omnino poterat) propagandi evangelii occasiones, quo maiore cum fructu illud promoveret, gaudebatque non parum, quoties illae sibi a Deo concederentur ad populi aedificationem. Simili modo affecti sunt omnes fideles ministri Dei, qui quo maior aedificandae illis ecclesiae Christi Domini spes affulget, eo maiore, procul dubio, gaudio afficiuntur. Quemadmodum et eximius vereque reverendus vir D. Joannes Lascus nunc fecit. Gaudebat sane ille istam verae religionis propagandae fenestram, ut antea semper, ita et nunc demum apertam fuisse; sed cum Deus piis ipsius votis parem successum non dedit, populumque, cuius solius hic quaeritur aedificatio, hoc beneficio non dignatur (ut alia Divinae irae argumenta praetermittam), quid dicamus aliud, quam Deum regno huic, propter eius erga Deum eiusque verbum ac ministros ingratitudinem, iratum esse. Faxit porro Deus et Pater Domini nostri Jesu Christi, ut tempestive resipiscamus atque ad hasce admonitiones toto corde ad ipsum convertamur. Alioqui futurum est, ut non solummodo D. nostrum Lascum, singulare totius Poloniae decus ac ornamentum, Deus nobus sit ademp-

turus, sed et regnum filii sui hinc ad gentem, quae dignos fructus proferat, translaturus. Multi quidem de Dei verbo hic multa loquuntur passim, ac in speciem erga illud non male affecti esse videntur, sed fidei obedientia, fructusque veri christianismi, evangelicoque homine digni, nusquam conspiciuntur, cum regnum Dei non in sermone, sed in potentia consistere sit indubitatissimum. Deus interim ecclesiae hic suae reliquiarumque suarum misereatur. Porro consulto feceris, si illustrissimo principi ac Domino, D. Palatino Vilnensi, de morbo D. nostri Lasci tempestive aliquid indices, quod ipsum ut facias rogat ipse D. Lascus, commendans se suaque obsequia ipsius celsitudini, cui et ego tanquam Domino meo clementissimo me meaque servitia, quam possum humillime commendo. D. Doctorem Blandratam ut meis verbis officiose salutes, vehementer rogo in Domino, cui ego te, clarisssime Laeli, tuasque actiones omnes commendo vere et ex animo, ut qui me amare pergas etiam atque etiam rogo, ac a me omnem expecta vicissitudinem. Ex Querceto, XIII Januarii 1559.

Tuae Dominationi addictissimus

JOANNES UTENHOVIUS.

D. noster Lascus rogat te, ut sciscitеris ab illustrissimo principe, quando sibi cum tota familia veniendum sit in Opatow, quo eum princeps invitavit, cum ei nuper adesset, idque ut ei postmodum significes orat. Si videatur, poteris hasce ipsi principi legendas tradere, quod forte non inutile fuerit.

Ep. XVI.

UTENHOVIUS H. BULLINGERO ET P. MARTYRI.

(Exhibemus apogr. Simleri.)

Clarissimis viris, D. Henrico Bullingero, Ministro Dei fidelissimo, ac D. Petro Martyri Vermilio, professori theologiae celeberrimo, Dominis ac fratribus suis colendissimis.

Tiguri.

. . . . 1)

Quod reliquum est, cognoscetis ex Sebastiano nostro [Pechio], ac etiam ex Alberto grammatophoro, modesto ac christiano pectore, quem vobis ex animo commendo, utque ipsius studiis, quantum omnino possitis, consulatis, etiam atque etiam rogo. Is enim eiusmodi spei esse videtur, ut eum ecclesiae Dei utile organum futurum esse non dubitemus in Domino. Clarissimus omnibus nominibus vir, D. Joannes a Lasco, eum etiam vobis studiose commendat, ac omnia vobis felicia precatur et salutaria, vosque isthic omnes, viri praestantissimi, peramanter per me salvere iubet, qui quam nominis vestri sit studiosus, verbis complecti nequeam.

D. Burcherus, cui omnem D. noster Lascus exhibuit humanitatem, quibuscunque potuit modis, dudum hinc isthuc versus se proripuit. Is enim, ut rerum ferebat necessitas, non poterat hic diutius sine magno rerum suarum dispendio subsistere. Nihil interim officiorum, fideive ac diligentiae in eo quis merito desiderare queat. Sed quid faceret pius Burcherus, necessitate ita ferente? Salutate mihi quaeso officiose D. Ochinum, D. Bibliandrum, D. Gualtherum, D. Wolfium, D. Zwinglium, D. Gesnerum, D. Julium, ac nostrum, cuius iam memini, Burcherum. Valete viri clarissimi fratresque

1) Het begin van dezen brief is, wat den inhoud betreft, en voor het grootste gedeelte zelfs woordelijk, gelijk aan den brief aan Calvijn van denzelfden datum.

observandissimi in Domino, cui ego vos ministeriumque vestrum commendo quanto possum studio. Porro quod unis subinde ad vos literis scribo, ideo fit, quod non semper mihi sit otium ad vos sigillatim scribendi. Cum itaque sciam, vos inter vos esse conjunctissimos, communes ad utrumque vestrum scribo literas, praesertim cum uterque vestrum mihi sit ex aequo carissimus. Gratiam autem vobis habeo pro eis ad meam postulationem literis ad magnates hic nostros, quae non omnino importune nunc sunc redditae, neque dubitamus, eas fructus suos aliquando relaturas esse. Si qua ego vicissim vobis commodare aut servire queam, utamini quaeso me in rebus omnibus libere; nihil enim est, quod gravate in vestri gratiam sim praestiturus in Domino, si modo in me situm fuerit. Raptim ex Qerceto, XXVII Januarii 1559.

Vestrae pietati addictissimus

JOANNES UTENHOVIUS,
Gandavus.

D. noster Lascus varie nunc impeditur, ut scribere nunc ad vos non possit. Quare ut eum excusatum hic habeatis, rogat. Occupatur et ipse nunc scribendo aliquid contra Osium [1]).

EP. XVII.

UTENHOVIUS H. BULLINGERO ET P. MARTYRI.

(Exhibemus apogr. Simleri.)

Clarissimis viris excellentissimisque Dei organis, D. Heinrico Bullingero, ac D. Petro Martyri Vermilio, Dominis praeceptoribus ac fratribus suis colendissimis.

Cito.

Constitueram quidem, viri clarissimi fratresque carissimi, et hunc vertentem annum transigere in Polonia,

[1]) Contra Hosi librum: de expresso Verbo Dei. Simler.

ad multorum illic fratrum postulationem, sicuti facturum me per Laelium nostrum dudum significavi. Verum subita illa in Anglia vicissitudo rerum, unde mihi spes aliqua affulget recuperandorum eorum, quae mihi illic debentur, occasionem mihi dedit redeundi in Angliam, praesertim cum viderem regem Sigismundum ita inconstanter tandem agere, ut vix quicquam me de eo boni polliceri posse iudicarem, quod publicum religionis progressum attinet. Ego porro nunc vos isthic omnes, non alieno nomine, uti soleo, sed meo tantum interpello ac rogo, ut non grave sit, communes literas ad serenissimam Anglorum reginam Elisabetham per me transmittere, quibus negotium meum ei serio commendetis: quo eam pecuniam, quam ex incendio confiscationis bonorum meorum, per fratrem meum, Caroli Caesaris consiliarium, olim subtraxi, ac cuidam postmodum mercatori Londinensi iam a decennio bona fide commisi, recuperare possim. Poteritis autem reginam admonere officii sui cum erga Deum, tum erga homines, si modo ita videatur, ac tandem ad Peregrinos, ac sic demum ad me descendere. Nihil autem dubium est, quin literae vestrae ipsi reginae sint futurae multo gratissimae. Decrevi porro, proximo Septembri, Deo iuvante, descendere in Angliam exactis nundinis. Itaque ad nundinas autumnales literas vestras hic expectabo, utque hic meam de vobis expectationem non fallatis, per Christum Dominum oro atque obtestor.

Si quid unquam vicissim in rem vestram potero, utimini me quaeso semper libere ac familiariter in Domino. Ego enim me, quantus sum, vobis addixi. Mitto literas testimoniales fratrum Polonorum, quas mihi decedenti dederunt, ne quis isthic de meo ex Polonia decessu quicquam sinistrius suspicetur, eas autem utriusque vestrum fidei committo ac rogo, ut ad eas ipsas proximas nundinas remittatis fideliter, ne autographum mihi depereat. Ceterum accepi nunc in itinere ipso postremas vestras ad me per Sebastianum nostrum, in quibis scribitis de Blandrata. Scripsi vero Wratis-

laviam ad D. nostrum Lascum de eo, ac serio commendavi ipsi negotium ad ecclesiae Poloniae aedificationem, et misi ei vestras literas, quo magis ei res cordi esset. In nundinis expectabo, qui mihi rescribat de rebus omnibus, ac etiamnum literas, quas per me in Angliam missurus est. Si utrique vestrum vacaret, privatas etiam in Angliam scribere ad eos, qui in autoritate aliqua sunt constituti, faceretis mihi sane rem pergratissimam. Si quid praeterea velletis per me curatum significate. Nihil est, quod non libenter vestro nomino sim subiturus. Salutate mihi quaeso diligenter D. Bibliandrum, D. Gualtherum, D. Jo. Wolfium, D. Zwinglium, D. Ochinum, D. Gesnerum, D. Frisium, reliquosque fratres, ac literis communibus ad reginam singuli manu sua quaeso subscribite. Valete viri clarissimi in Christo Domino, cui vos vestrumque ministerium commendo quanto omnino possum studio; ut me benevolentia vestra prosequi pergatis etiam atque etiam rogo. Francofurti ad Moenam, XIII Junii 1559.

Vester quantus est,

JOANNES UTENHOVIUS.

EP. XVIII.

PETRUS DATHAENUS UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 101.)

Magnifico et vere nobili viro, Johanni Utenhovio, Domino et amico suo, perpetua observantia colendo,
Londini.

S. P. Non ignoras, clarissime vir, quantis iam hoc nundinarum tempore negotiis obruar. Quare ut laconismum meum apud te excusem, multis verbis non esse opus scio. Dominum Oporinum tuis verbis salutavi, a quo pro tuo labore 40 Danicae historiae exemplaria nactus sum; unum mihi, alterum Domino Petro Anthonio, tertium Domino Becio servavi. Mitto tibi praeterea

duo exemplaria Responsionis Domini a Lasco ad Westphali calumnias, ut alterum tibi serves, alterum vero D. Hamstedio meo nomine tradas, apud quem meum quaeso silentium excuses. Scribam prima quaque oportunitate. Testamentum Bezae tibi mitto emptum 30 batzeis, quos a Joanne Doorns tuo nomine accepi. Biblia etiam tibi ex amicorum quorumdam liberalitate procuravimus. Psalmi novi nulli hisce nundinis prodierunt. Sebastianus Polonus tristium nuntiorum nobis fuit baiulus. Significavit enim (ut ex uxore intelliges), venerandum in Christo Patrem et fratrem nostrum dilectissimum D. Joannem a Lasco valedixisse huic seculo iam superiore Januario. Vereor, ne impendentis furoris Dei nobis triste sit praesagium. Deus servet Ecclesiam suam. Misera iam vidua in summis angustiis constituta prae nimio dolore tabescit. Sola ibi est; neminem habet, qui eam consoletur; oro Filium Dei, ut spiritu suo ipsam confirmet. Sebastianus tuus 150 exemplaria secum sumpsit. Ecclesia nostra Dei beneficio eo adhuc est loco quo fuit semper. Gallicae contentiones paulatim taedio affectis plurimis sopiuntur, sed Franciscus quotidiana impudentia se ipsum superat, quia omnia quae vult sibi licere iam intelligit. Scripsit ad me hisce nundinis D. Calvinus, qui hunc nebulonem suis coloribus ad vivum expressit; quas literas D. Glaubergo communicavi, sed ita bonus ille vir Franciscana illa hypocrisi est dementatus, ut in meridiana luce caecutiat. Gratulor Gisberto Wolffio suam pecuniam, quam ut continua morum integeritate [*sic*] non furatam fuisse probet, Deum obtestor. Novis rumoribus de Galliae tumultibus hic omnia perstrepunt, sed cum incerti sint, nolo ut me autore pro certis vel referantur vel credantur. Raptissime, Francofurti, 11 Aprilis.

Tuus Petrus Dathaenus.

Salutare multis verbis quam poteris officiosissime non gravaberis Ecclesiae istic nostrae ministros et seniores omnes.

Ep. XIX.

P. DATHAENUS UTENHOVIO.

(**Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 107.**)

Clarissimo viro Domino Joanni Utenhovio Ecclesiae Belgicae seniori detur hoc epistolium,
Londini.

S. P. Optarem laetius ad te scribendi argumentum mihi iam offerri Utenhovi, clarissime, sed ita visum est Deo, ingratitudinem nostram summam in hoc saeculo punire, ne cum reprobo mundo pereamus. Verum si bona hactenus de manu Domini suscepimus, mala cur non suscipiamus? Statum igitur nostrum paucis sic accipe. Franciscus Philippi, alter Ecclesiae Gallicae minister, post 15 dierum carceres in exilium missus est. 22 tandem Aprilis die concionatores Germani oportunitatem nacti, ob continua Ecclesiae Gallicae dissidia senatum exulceratum videntes, accusationes contra nos apud Senatum instituerunt, ad quas nobis, in defensione nostra nunquam auditis, decernitur et statuitur, ut peregrinarum Ecclesiarum ministri tantisper omni ministerio supersedeant, donec cum concionatoribus urbis in doctrina de coena et ritibus consensum et concordiae rationem aliquam inveniant. Itaque iam omni functione cessare cogimur, et quia Cal. Maii novos consules habituri sumus, nihil adhuc movemus, sed tempus paulo commodius exspectamus. Deus misereatur Ecclesiae suae. Si hoc omnino firmum manet, ut non pateat hic nobis templum nisi constituto cum Germanis in doctrina consensu, quod nunquam futurum puto, aliae sedes nobis erunt quaerendae, nam a vera confessione nostra ne latum unguem statuimus Dei gratia discedere. Sed non destituimur spe. Confidimus fore ut adversarii nostri suis laqueis capiantur: nam ad publicam disputationem provocabimus, quam cane plus et angue oderunt. Post dies itaque octo supplicem libellum exhibebimus, quo colloquium cum

concionatoribus et apertionem interea templi propter gravissimas rationes petemus. Oro filium Dei, ut conationibus nostris adsit, consiliaque nostra omnia ad nominis sui gloriam et Ecclesiae suae aedificationem virtute Spiritus sancti dirigat. Amen. Frater hic noster, qui cum legitima sua uxore ad vos venit quaestum uberiorem quaesiturus, bonus est et honestus quantum mihi quidem constat; sit ergo tibi et ministris commendatus. Vale mi Domine, nosque Ecclesiae vestrae precibus publicis iuvate. Raptim, 28 Aprilis 1561.

Saluta meis verbis uxorem tuam et collegas tuos omnes. De comitiis hic habendis nihil adhuc certi constat.

Tuus ut suus

P. Dathaenus.

Ep. XX.

P. DATHAENUS UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 103.)

S. P. Exspectavimus hactenus extremum huius tristissimae tragoediae nostrae actum, Utenhovi ornatissime, sed nihil adhuc certi constitui potuit, quare inter saxum et sacrum adhuc dubii haeremus. Habemus huius urbis concionatores nobis infensissimos, qui maiorem etsi non potiorem senatus partem sibi addictam habent, in quo non ponderantur sed solum numerantur suffragia; quare parum spei nobis hic reliquum esse videtur, nisi Deus Opt. Max. aliunde suppetias Ecclesiae attulerit. Displicet haec tota agendi forma cordatis in senatu et doctis, sed cum sint numero impares, nihil hic possunt efficere. Audivimus electorem Palatinum et Lantgravium Hessiae pro nobis apud senatum suis literis intercessuros, quorum patrocinio nisi quid obtinuerimus, de nobis actum esse metuo. Nos iam aliquot scriptis cum concionatoribus nostris egimus, sed illi, nullo producto verbi Dei apice, simpliciter urgent Augustanae confessionis subscriptionem, Apologiae

quoque, ac Witenbergensis cuiusdam concordiae, item Articulorum quorundam Ratisponensium et Buceranae concordiae approbationem, utque praeterea Zwinglii et Calvini doctrinam de Coena Domini publico scripto et pro concione ad populum damnemus, ac in ceremoniis nos prorsus omnique ex parte ipsis conformemus; quibus modestissime respondimus, sed illi pro satanica illa virulentia qua pleni sunt, ita responsionem nostram exagitarunt, tamque sinistre interpretati sunt, ut mirari satis nequeamus. Ut breviter dicam, ab hac iam commemorata petitione sua ne latum unguem cedere volunt, itaque nos iam ultimam responsionem nostram paramus, et causam totam Deo commisimus, quem per Christum oramus, ut Ecclesiae suae misereatur. Ago interim gratias Deo, qui Ecclesiae suae hanc constantiam largitur, qua paratior est ut solum vertat, quam ut in vera de coena doctrina minimum cedat. Novarum rerum nihil hic habemus, nam quae in Gallia geruntur, vobis istic quam nobis notiora sunt. Quo loco res vestrae sint, nobis quaeso significe. Habebis brevi ex Polonia per quendam Abelum, Dominae famulum Phrysium, literas, quas tibi his inclusas mittere volui, sed ille ipse eas tibi reddere, et de nonnullis copiosius coram agere constituit. Nobilis quidam in comitatu Burgundiae Domino Wirtenbergensi arcem quandam comitatus Montis Belligardi ex improviso abstulit ac spoliavit, quam Dux Wirtenbergicus armata manu recuparavit; quae res novi alicuius belli Germanici seminarium videtur: audimus enim Philippum Hispanum Burgundi illius patrocinium velle suscipere; hoc si verum est, maiora Germaniae impendere metuo. Concilium in mensem Augustum reiectum audio, et iam Tridenti aliquot carnales Apiscopos [*sic*] haerere intelligo, qui huius tragoediae initium acturi sint. Tertio huius mensis Julii hic gravissima fuit ventorum, fulminum, tonitruum, grandinumque intemperies, citra horam quintam vespertinam; in momento oculi factae sunt densissimae tenebrae, quas subsecutus est ventus tanto impetu strepituque

obvia quaequam secum rapiens, aedificia omnia concutiens, quaedam evertens, ut hic non vivat, qui similem se audivisse meminisse potest. Sed nostri Dei beneficio nihil senserunt incommodum. Putabant plerique Christum Dominum huius mundi finem facturum venturumque ad iudicium. Sed semi-horae spacio tempestas haec praeteriit. Ubi in causa nostra aliquid constitutum fuerit, omnium te certiorem reddere conabor; tu vicissim de rebus Anglicis et Ecclesiarum Londinensium statu aliquid nobis significes. Salutem ex me multam dices optimae uxori tuae, Domino Petro Deleno, omnibusque collegis tuis. Valeas felix in Christo. Raptim Francofurti, 7 Julii 1561.

Tuus

PETRUS DATHAENUS.

EP. XXI.

AEGIDIUS BECIUS UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Lond. Fol. L. p. 61.)

Natalibus, literis et pietate praestanti viro, D. Joanni Utenhovio, in ecclesia Flandrorum, Domino ac fratri observando,

Londini.

Gratia et Pax per Christum Dominum.

Superioribus Nundinis ex Podagra decumbenti redditae mihi sunt humanissimae literae tuae, optime Utenhovi, quae mihi, ut par erat, fuerunt longe gratissimae. Iis quominus hactenus responderim, quum negocia ecclesiastica quibus tantum non obruimur menses iam aliquot, tum ipsa Ecclesiae nostrae conditio in causa fuit. De cuius calamitate malui te ex rumore hominum, aut ex aliorum scriptis certiorem quam ex meis fieri; abhorret enim a commemoratione, imo a recordatione ipsa tam tristis eventus animus. Sic tandem ulciscitur verbi et sacramentorum suorum prophanationem Deus.

Sic hostiles contentiones et plusquam Vatiniana odia, sic aemulationes, obtrectationes et indigna Christi servis φιλονεικίαν vindicat. Quam vera est illa, quamvis prophani hominis, sententia: Lento quidem gradu divina procedit ira, sed tarditatem gravitate compensat. Quum autem ex dissidiis nostris innumera scandala extiterint, quibus Europam prope universam replevimus, hoc tamen boni spero inde exoriturum, quod nostro exemplo aliae Ecclesiae cautiores factae pacis studiosiores futurae sunt. Scitum est, inquit Terentius ille, ex aliis periculum facere tibi quod ex usu siet. Me quidem huius loci pridem pertaesum est, et quasi talem exitum praesagiret animus, ita iam diu circumspexi, quo me hinc reciperem. Sed quanto facilius est videre quos fugias quam quos sequaris: nam ut isthuc me conferam, hoc aetate mea et imbecillitate meorum difficilius est quam ut animo praesumere audeam. Scio te aliorum literis edoceri de omnibus quae hic magno nostro dolore, magna solicitudine et acta sunt et adhuc aguntur. Qui nobis aequiores sunt, nihil aliud quam dolere significant, maiorem senatus partem vincere meliorem. Et quamvis de summa rei nondum pronunciatum sit, nemo tamen est qui tantillum spei ad extremum nobis relinquat. Tanta nos gravaverunt apud senatum invidia huius civitatis Ministri. Itaque praeter miserrimam Ecclesiarum dissipationem nihil iam exspectandum videtur, nisi divina clementia praeter omnem hominum opinionem, auxilii aliquid coelitus attulerit. In Gallia satis feliciter quidem hactenus cucurrit verbum Domini, nondum tamen extra omnem (quod aiunt) aleam positus est verae religionis status. Magna est hostium copia, magna autoritas, magnum plaerisque in locis obsistendi Euangelio studium. Sed haec tibi quam mihi notiora sunt. Apud Metenses vero extra civitatem facta praedicandi Euangelii potestate a loci Praefecto, tantus est concursus hominum, ut ad publicas conciones conveniant tam ex civitate ipsa quam ex propinquis et longinquis locis ultra 1000 hominum.

Duo sunt Ministri: alter D. Petrus Coloneus Gandavensis, alter D. Tafinus noster, juvenis vere ad unguem factus, et promovendi Christi regno (ut videtur) natus. Dominus sanctis illorum laboribus benedicat, ut coepit. Idem vestram isthic Ecclesiam conservet pia et durabili pace. Saluta meo nomine charissimam uxorem tuam et Ecclesiae Gallicae Ministrum, nam vestrae mihi ignotus est. Salutat te tuamque uxorem tota mea familia. Bene et feliciter vale in christo Domine. Francofordiae ad Moenum, 8 Julii 1561.

Aegidius Becius vere tuus.

Ep. XXII.
AEGIDIUS BECIUS UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 67.)

Praestanti et natalibus et eruditione ac pietate viro, Domino Johanni Utenhovio, Domino et amico suo singulari.

Gratia et pax per Christum Dominum.

De miserabili Ecclesiae nostrae conditione, D. Utenhovi, et valde metuenda dispersione, quid necesse est scribere me? tali praesertim ad te veniente literarum nostrarum gerulo, qui omnibus rebus non modo interfuit verum etiam plaerisque praefuit. Nunquam credet posteritas tantum odii et invidiae fuisse in animis eorum qui evangelicae doctrinae professores videri volunt, et se esse gloriose praedicant. Sed satius, opinor, fuerit, paternam hanc Dei castigationem non tam alienae maliciae quam peccatis nostris imputare. Video plus esse negocii in Ecclesiarum instauratione quam putaram. Nolo hic domestica vulnera importuna commemoratione refricare. Illud tamen non possum non in sinum tuum deponere, expertum me esse ingenia eiusmodi in ecclesia etiam nostra, quae non tam imprudentia quam impudentia, et stulta scientiae persuasione ad ecclesiae eversionem affectabant viam, si ab externis hostibus otium fuisset. Faxit Christus, ne quid tale vobis isthic usu veniat.

Mea senectus, talibus ferendis molestiis impar, circumspicit locum, ubi ad breve tempus respiret, et tam odiosis contentionibus fatigatam se nonnihil recreet. Sed nondum video, ubi hoc continget. Inter recentiores ecclesias nulla est, cui uberius Dominus benedicat, quam Metensi. Ei praeest egregium atque adeo imcomparabile iuvenum par, D. Petrus Colonius, vetus D. a Lasco discipulus, et D. Tafinus, qui pari iugo ecclesiae plaustrum tanta animorum alacritate, tanto consensu atque etiam successu trahunt, ut brevi tempore ecclesia illa ad 15 aut, ut plaerique affirmant, 18 millia creverit. Eo vocatus est, et quidem ab urbis magistratu, D. Eustathius, titulo quidem Medici, proposito etiam honesto stipendio, revera autem, ut duobus illis iuvenibus fathiscentibus, et tanto oneri prope succumbentibus, velut Atlanti ille Hercules succurrat. Is una cum D. Colonii sponsa eo profectus est, specimen sui ecclesiae praebiturus, relicta interim hic familia. Uxorem ducit D. Colonius egregiam sane virginem, et omnibus probae matris-familias futurae dotibus pulchre instructam, tibi quoque et uxori tuae non ignotam, nimirum Theodorici Alardi veteris hospitis tui neptem, nomine Saram. Nihil est quod malim quam ad illam Ecclesiam Metensem conferre me, nisi scrupulum iniicerent animo bellicorum tumultuum rumores, et in ea urbi magis metuendi, quod propter vicinitatem hostium valido semper teneatur praesidio, et nosti quam insolens et protervum sit militare genus hominum. Germaniae ut ingenue dicam, satur sum. Et praesagit animus imminere illi non levem calamitatem et quidem brevi, ni frustra augurem. Quo magis studeo liberos meos ante mortem hinc, si queam, subducere. Sed hoc cogitanti et conanti usu venit id quod Romano illi: quos fugiam enim video, quo me in tutum recipiam non invenio. Etsi enim ecclesiae multae sunt, ad quas me adiungi cupiam, longius tamen dissitae sunt, quam ut ad eas per meam meorumque imbecillitatem profectionem suscipere audeam. Itaque sic auribus tenenti lupum, ut

aiunt, optimum mihi videtur pii illius Regis Josaphat exemplum sequi, ab eo auxilium petendo, qui solus praestare et potest et vult. Quod si tu quoque laborantem et luctantem in hac difficultate amicum precibus tuis iuvare non neglexeris, rem et tua pietate dignam et mihi gratissimam feceris. Valde enim solicitum me haec cura habet, quo potissimum familiam transferam; et manere hic, an diu licebit nescio, certe animo meo non libet. Dominus Deus noster dirigat pedes nostros in viam pacis propter nomen suum. Amen. Is te quoque, charissime frater et D. observande, cum honestissima uxore conservet, et spiritu suo magis magisque corroboret. Uxor et familia omnis precantur tibi et uxori salutem in Christo. Francofordiae ad Moenum, 1562, quinto Aprilis.

Vere tuus

Aegidius Becius.

Ep. XXIII.

CAROLUS UTENHOVIUS PATER JOANNI UTENHOVIO.

(Ex arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 133.)

Genere, erudutione ac virtute prestanti viro, D. Joanni Utenhovio, agnato suo, etc.

Salve plurimum, salve milies, agnatorum optime. Literas tuas quarto Calendas Julias datas accepi postridie Calendas Septembres. Quae mihi valde gratae fuerunt, hoc gratiores quod a multo iam tempore nullas a te acceperam. Doleo, quod is nunc nequeam prout merentur respondere: erat nempe mihi magna epistolarum farrago in patriam scribenda, et nuntius festinabat. Praeterea nescio quibus privatis negotiis distringebar. Quare maiorem in modum a te peto, in partem accipias bonam; μάλα λακωνικῶς modo quod ad te scribam, scripsi paulo fusius Carolo filio, qui nihil te celebit [*sic*]. Egoillum

tibi commendo. Iuvenis est; bonis monitoribus interdum eget. Ego hoc mihi persuasi opera illius heri, oratoris, posse impetrari, ut aliqua tibi hinc in aula gratia accedat, ut cotannis honesta tibi pentio cedat. Commendavi te meis literis obiter Foxio oratori. Tu vide quid spei sit, et de iis proximis tuis ad me scribas quaeso, an ullam accipias pentionem, an nullam. De Hamstedio quae scribis, qualia sint nescio. Si e domo, quam Amoris vocant, erat, nihil est quod respondeam, sed id ut credam, aegre animum queam inducere. Tibi facile persuadetur huiuscemodi, qui ex hominum authorit[at]e mihi pendere visus es, non rem ipsam propius examinare, quod iudicium vocamus. Sed quisque suos patimur manes (ut inquit ille). Hamstedi causam haud cepi diffendendam [*sic*], sed ex actis causae, quae ego quidem vidi, nihil dignum tanto (ut sic loquar) hyatu commisit. Sed de hoc baste, ut loquuntur Itali. Mortem filie, de qua scribis, quae mecum reliquerat patriam et veluti consors afflixionum [*sic*] mearum fuerat, acerbe tuli, fateor. Sed quod tanta in fidutia in Deum migraverit, ut omnibus admirationi esset, me consolatur. Deus det et nobis in die illo (qui sane adio [*sic*] procul abesse non potest) animi robur, fidem infractam, longanimitatem et summam fiduciam per Christum Jesum, unicum salvatorem ac dominum. Bene vale. Uxor mea (quae te etiam nunquam visum amat) tibi tueque coniugi, agnatae nostrae, salutem optat plurimam. Ego sane ex ea in disertione [*sic*] hac mea multum consolationis accepi: est nempe aptissima meis moribus, sic ut aptiorem magisque comodam nancisci vix potuissem. Nihil sane in ea possim desiderare praeter fortassis maiores opes et clarius stemma, sed satis clarus satisque dives est qui Dominum metuit. Mulier (inquit sapiens) timens Dominum ipsa laudabitur. Hunc timorem Domini largiatur nobis, qui solus largitur omnia, cui omnis honor et gloria. Saluta quaeso omnes, qui isthic me norunt propius, et rursus vale.

Vrimerso, pridie Nonarum Septemb. a. 1562. Tuus agnatus, amore frater

CAROL. UTENHOVIUS, ipse scripsi.

Agit isthic quidam Andreas apud bibliopolas (in Pingui Gallina ni fallor), quem aliquando tibi commendavi, qui mihi inservivit aliquamdiu; Vrimersanus est. Is, puto, facile vestras literas curabit ad nos deferendas, si quando libebit scribere.

EP. XXIV.

E. GRINDALLUS EPISCOPUS LOND. UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Lond. Fol. L. p. 123.)

Domino Joanni Utenhovio, Amico suo.

S. D. Pransi sunt apud me hodie Gubernator nostrorum Mercatorum, una cum Magistro Hepno et aliis. Miserunt ante aliquot septimanas nuncium quendam ad Comitissam Phrisiae. Cras alium per postam missuri sunt. Venerunt igitur ad me ut te accerserem, quo tuo consilio atque opera uterentur in illo negotio mercatorio. Postquam illis renunciassem te propter valetudinem in publicum prodire non posse, statuerunt ad aedes tuas venire ac tecum coram colloqui.

Quod si fecerint, oro ut illos tuo consilio, opera et gratia iuves quantum potes. Nosti enim quam bene de Ecclesia merita est illa Mercatorum Societas, ut interim taceam quantum multi boni viri illis privatim debeant.

De rebus ecclesiae vestrae nolo quicquam praecipitare, et vos vocabo, si vestra res agatur. Opto tibi firmiorem valetudinem.

Vale in Christo. X Febr. 1563.

EDM. LOND. tuus.

Ep. XXV.

UTENHOVIUS GULIELMO CECYLL [1]).

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Lond. Fol. L. pag. 163.)

Magnifice Domine, Domine ac Patrone observande. Literas tuas 5° mensis huius datas, quibus me a diligentia quadam in communi illo negotio Frisico nonnihil pro tua humanitate commendare videris, postridie accepi. De quo negotio tu me cum ita certiorem esses facturus in tuis ad Reverendissimum Episcopum Londinensem literis, ut in eo plene mihi satis facturus esses: quarto vero post die vocor a Reverendissimo Episcopo nostro, qui tenorem tuarum ad ipsum literarum mihi paucis exponit, nempe servitia Illustrissimi comitis Joannis Regiae Maiestati imprimis grata acceptaque esse, ac proinde apud eam omnino constitutum esse, ipsum in clientelam suam suscipere, si modo certa illa pactorum capita in hac causa antea oblata sua ipsius manu consignentur sueque Maiestati deferantur. Caeterum quod ad annuum stipendium attinet, illud 4000 coronatorum Anglicorum fore: quod sane honorificum fore protinus respondi, et nescio quae alia ad eam rem pertinentia. Pro quo clementiore responso, quod mihi (uti futurum scribis) merito satisfacit, gratiam tibi, mi Domine, habeo ac imprimis Serenissimae Reginae nostrae quam possum maximam. Superest itaque, ut plenum nunc responsum ad nos transmittas, uti Reverendissimo Episcopo facturum te promisisti. Quod etiam ut faceres, Reverendissimus Episcopus postremis suis ad te literis ante octiduum studiose contendit.

---

[1]) Ik volg hier het kladschrift, dat Utenhove later in het net moet hebben overgeschreven. Het adres ontbreekt, doch uit den inhoud blijkt, dat de brief gericht is aan den secretaris van Koningin Elisabeth. Zie J. Strype, „The History of the Life and Acts of Edmund Grindall", London 1710, Book I. chap. 7, p. 66, and chap. 9, p. 86—89.

Porro post missas Reverendissimi Episcopi literas illas, quidam commodum ab Illustrissimis Frisiae Comitibus e Frisia huc missi in negotio illo Mercuriali (de quo tu nuper in literis ad Reverendissimum Episcopum nostrum me commonebas), qui cum mercatoribus hic nostris contrahant. Hi vero sunt D. Unico a Manninga ex antiqua Frisiorum nobilitate oriundus, mihi a multis annis pulchre notus, Arnoldus a Walwyck ac Wilhelmus Gnapheus, qui sperant se propediem negotium illud mercatorium expedituros esse. Duo vero priores pariter huc obligati sunt a Juniore Domino Comite in altero illo negotio Martiali per me hactenus sollicitato, ut illud eodem opera maturarent. Exposui porro eis, quo loco res sint positae et quam faeliciter tandem, divino beneficio, successerint. Quo nomine sane admodum sunt exhilarati, Deoque et patri Domini nostri Jesu Christi immortales agunt gratias, orantes obnixissime, ut primo quoque die absolutum responsum obtinere liceat, ne reditus ipsorum, qui diu citra periculum differri haudquaquam posse videtur, huius occasione protrahatur. Nihil autem nunc reliquum esse videtur aut desiderari ex capite Illustrissimi Comitis Joannis, quo foedus coeat, quam ut R. M. capita in eadem hac causa iampridem oblata, sua ipsius manu consignentur Serenissimaeque Reginae exhibeantur. Quod facile futurum est, si modo certo constet rem sine ulla controversia postmodum coituram esse. Quin et D. Unico a Manninga, dives alioqui opum, atque adeo Walwicus ipse, casu quo certa Serenissimae Reginae hac in parte obtineatur promissio (ne ipsum comitem temere quicquam aut frustra occipere contingat, quoque omnes omnino morae ulteriores abrumpantur), se hic, si opus fuerit, a Regia Maiestate libenter sinent detineri, donec scriptum ipsius Comitis hic impetretur, aut quod magis est, donec ipsemet Comes huc veniat et se Regiae Maiestati conspiciendum sistat, quod fortasse, quantum ex horum legatorum verbis facile conieci, lubentius est facturus ob pericu-

lum, quod eiusmodi scriptiones hisce praesertim temporibus secum subinde trahunt. Et sane ego, si modo fieri queat, malim ipsummet huc venire, ut a Senerissima Regina atque adeo ab Aula ipsa conspiciatur, quam literas quicquam scribere. Nihil enim metuo, Illustrissimi Comitis praesentiam eius famam minuituram esse. Speraremque me plane verum depraehensum iri meque nihil de eo praedicasse, cuius unquam pudere debeat, sicque quaedam inter Regiam Maiestatem ac ipsum Comitem communicari clam possent consilia, quae alioquin literis committi forte non facile neque pertuto isthic possent. Haec ego aliqua saltem ex parte ipsorum iussu scripsi; tu vide quaeso ac da operam, ut primo quoque die responsum accipiamus, quod ipsi secum deferant. Quod ut sine longa morarum tractione facias, te obnixe rogamus, quae Illustrissimo Comiti admodum noxiae essent futurae, uti cum ex praedicto D. Unicone a Manninga et Walwico intellexi atque adeo ex literis D. Cancellarii Frisie ad me nunc scriptis, ubi scribit hisce verbis: Hoc nunc breviter te rogare volui, ut negotium tibi cognitum pro nostro iuniore Comite Joanne apud Serenissimam Reginam porro agere non dedigneris, quo certum responsum, quale quale fuerit, tandem habere possimus. Nostis enim nunc praesertim temporis nobis necessarium esse, ut quid Regina facere decreverit certo sciamus; ut aliis, qui operam nostram summis expetunt votis, respondere possimus, quod hactenus in honorem Serenissimae Reginae non est factum, quo nostra in Reginam Angliae propensa et constans voluntas eo certior esset. Hactenus ille. Plura nunc non addam, ne quid nimis.

Vale mi Domine, Domine ac Patrone observande in Christo Domino, cui ego te cum Regia Maiestate imprimis commendo in vitam aeternam. Amen. Londini ex aedibus meis, 17 Martii die a°. 1563.

Magnificentiae tuae addictissimus

J. Utenhovius.

Ep. XXVI.

NICOLAUS GALLASIUS UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Lond. Fol. L. p. 139.)

Eximiae pietatis et doctrinae viro, D. Joanni Utenhovio, ecclesiae Londinogermanicae seniori, amico et fratri plurimum observando,
Londini.

S. Literae tuae, quas una cum amicorum et J. filii mei literis accepi, quibus certior redditus sum de tua et illorum valetudine, gaudium meum magnopere cumularunt. Dubitabam vero quid tibi aliisque amicis accidisset, an excessisses ex Anglia, quia tanta fuit pestis, ut, multis sublatis e vita, alii disiecti et dispersi dicebantur. Nunc video te illic perstitisse, ut iis quos reliquos fecit Dominus adesses, eosque, ut soles, consilio et opera tua iuvares. Quod ut diutissime facere possis, ego a Deo patre Domini nostri Jesu Christi peto atque exopto, ut te perpetuo salvum et incolumem esse velit, atque spiritu fortitudinis et constantiae assiduae muniat. Nos Dei beneficio hic valemus et ea libertate fruimur, quam nisi Sathan conturbet, ut indies omnia dira molitur, speramus et conservatam et auctam iri. Quidquid accidat, certum est opus hoc Dei nullis hominum telis aut machinis everti posse. Quae de Cassiodore intellexi, mihi fuerunt permolesta. Sed laudandus est Dominus, qui in tempore talem fucum detexit. Potuisset enim temporis progressu ecclesiae multum nocere. Non frustra sane in eo aliquid latere suspicabamur. Quorundam peccata praecedunt, quorundam vero subsequuntur. Avertat Dominus tantas pestes a grege suo. Sed de his satis. Cupio omnes amicos plurimum salvere, atque imprimis uxorem tuam. Adolphus, qui mecum est, te plurimum salutat. Si scripserit, ut admonui, literas eius ad te mittam. Bene vale. Aureliae, 25 Martii. Tuus ex animo

N. Gallasius.

Ep. XXVII.

PETRUS SCAGIUS UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 77.)

Miraris scio, Domine colendissime, quod tam diuturno silentio usus sim. Verum id non aliqua oblivione tui, quem semper in animo meo gero, sed tabellarii penuria accidit. Nam quid ego libentius facere possim, quam iis respondere literis, quibus nihil aut iucundius aut optabilius in vita fuit? Ut non dicam interna qua laetitia animum meum afficiant, cum eas accipio. In iis enim facile perspicio singularem tuum amorem, quo me ex mero pietatis affectu prosequeris, praesertim cum videam, quam solicite mei curam geras, quamque studiosus sis meae salutis. Non aliter sane mecum agere possis, si ex te genitus essem. Ex quo me tibi multis nominibus devinctum, imo totum obaeratum censeo. Quod me tam sedulo hortaris ad aedificationem Ecclesiae Dei, pergratum fuit; et talentum licet exiguum, quod mihi Dominus pro sua infinita bonitate credidit, fideliter (Dei beneficio) foenori exponam, quo plures Christo lucrifaciam. Tum enim amplissimus fructus nobis provenit, cum Domino foeneramus. Praeterea cum in hoc omnes nascimur, ut proximi salutem quaeramus, impius non immerito videar, si tuo tam salubri consilio non acquiescam, quo me ad gloriam Dei et utilitatem Ecclesiae suae instimulas. Sed hic me vestris omnium precibus semper adiutum velim, ne in medio cursu deficiam, sed tantisper in stadio curram, dum ad praemium immortalitatis vocer. Ego me hic fratribus, uti suades, paulatim insinuare coepi, quorum benevolentiam indies erga me magis magisque experior. Exercere me hic in verbo Dei ad tempus decrevi, donec aliter Deo visum fuerit. Omnia (laus Deo) sunt hic mediocriter tranquilla. Dormiunt adhuc lupi, piorum sanguine ebrii; rabies illa, qua hactenus in Christianos usi sunt, sese nonnihil remisit in magnam

consolationem fidelium. Euangelium faeliciter procedit, et bona spes esset fore ut faelicius procederet, nisi tanta obesset Anabaptistarum copia. Illi non parum negotii fratribus nostris passim facessunt et simplicium conscientias saepius inquietas reddunt. Sed spero Deum fanaticos illos spiritus semel extirpaturum: aut si illos ad gloriae suae demonstrationem adhuc reservare volet, suos interim non deserturum unquam. Nam oportet haereses esse, quo qui probati sunt manifesti fiant. Sebastianus noster, quem satis nosti, fideliter hic suo ministerio fungitur, eique me nonnunquam adiungo. Quod vero mihi isthic operam tuam pollicearis, si post pestis saevitiam redire velim, non mediocriter animum meum in tui admirationem rapit, qui me post tot tamque splendida beneficia, splendidioribus beneficiis adhuc cumulare studes. Quid ego tibi pro paterno isto in me favore tribuam? Quo modo tantis meritis respondere unquam potero? Equidem parem gratiam aut parem animum polliceri non audeo. Hoc unum superest, ut me totum tibi iure offeram. Tuus itaque sum; utere me pro arbitrio. O me ter quaterque beatum, quem tam pius et bonus patronus in clientelam suam recipere dignatus est! Equidem istud libenter audio, vos omnes adhuc prospera valetudine frui, et neminem in aedibus vestris peste (qua tam multi in Domino obdormierunt) tactum fuisse. Faxit Dominus Deus, ut hoc dono quam diutissime et faelicissime fruamini ad maiorem nominis sui gloriam. Scio fratres isthic multis angustiis circumseptos fuisse, cum viderunt sibi utrumque verbi Ministrum a Deo eripi. Nam quid tristius, quidve calamitosius fidelibus accidere potest, quam verbo Dei, quo adversus omnes tribulationes fulciantur, privari? O triste spectaculum, o lamentabile oppidum! Quis (nisi omnino ferreus) ad solam miserandae Ecclesiae mentionem in lachrymas statim non erumpat? Certe quoties de ea fit mentio (fit autem hic non raro), nequeo animi dolorem reprimere. Quid illis contingat, qui indies in mediis malis versantur, facile quilibet

animo comprehendere potest. Nam istud verissimum est, oculos semper augere dolorem. Atqui post tot funera tamque subitam ministrorum mortem, misertus est Deus rursus populi sui, quod in illorum locum alium pium virum substituere dignatus sit; quem ut diu salvum et incolumem servet, etiam atque etiam oro, ne impii cornua sua tollant adversus Ecclesiam suam, et malum malo addant. Audivi non ita pridem pestem isthic se nonnihil remittere, Deumque clementius agere cum populo suo. Et sane tam misericors est Pater, ut irae suae tandem parcat, servos suos oculis misericordiae respiciat, auresque ad ipsorum preces et lachrymas flectat. Nam cum sit Deus omnis consolationis, non potest non suos in extrema necessitate consolari et iram suam in impios evomere. Velim me prima quaque occasione et de vobis, et de Ecclesiae statu laeta omnia audire. Sub spe bona vivam, eaque mentem tantisper alet, dum literae vestrae nobis certi aliquid nunciaverint; quas ut quam libentissime accipio, ita quam avidissime indies exspecto. Rogo, mi Domine, ut plurimum meis verbis salutes D. Godofridum Wingium, qui mihi eo charior est, quod me ad Euangelium genuerit. Salutabis dulcissimam tuam coniugem, pulcherrimum piarum matronarum decus. Salutabis totam familiam, aliosque (si lubet) mei nominis studiosos. Salutat te ex animo noster Sebastianus. His vale, mi Domine observande in Christo Jesu, Domino nostro, qui omnia tua consilia et facta spiritu sancto suo dirigat ad gloriam nominis sui; et me, tuum clientem, eo quo coepisti amore amare pergas. Iterum vale. Ex aedibus nostris, quinto Idus Novembris 1563.

Tuus ex animo deditissimus cliens

PETRUS SCAGIUS.

Rogo ut Carolum Utenhovium, agnatum tuum, adolescentem eximiis ingenii dotibus praeditum mihique longe charissimum, plurima salute meo nomine impertias.

Ep. XXVIII.

JOANNES UTENHOVIUS CAROLI FILIUS JOANNI UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 167.)

Pietate atque eruditione ornatissimo viro, D. Joanni Utenhovio, cognato suo, summa observantia colendo.

Londinum [1]).

Cum dubitarem, observandissime cognate, num Carolus frater meus adhuc apud vos esset, non veritus fui, hisce meis literis humanitatem tuam solllicitare. Quare etiam atque etiam ab te peto, ut si frater discesserit, digneris curare, ut hae tuto ac quamprimum perferantur Antwerpiam, involutis literis meis alia chartula cum hac inscriptione: Den discreten ende eersamen Jan Taymes [?] coopman in zijde, wonende bij het bieshof, um voort te bescicken an Juncvrau Ruckulstijn te Duijsseldarp, atque hoc pacto tuto perferentur, ut confido; serii nempe aliquid est. Quaeso te, mi colendissime cognate, ut hoc non difficulter pro communi nostro cognomine praestes. Non soleo libenter hominibus negotium facessere, praesertim iis, quos observare et colere debeo, sed necessitate adstrictus nulli melius has literas commendare potui. Omnia hic sese bene habent. Spargitur rumor, brevi in patria nostra libertatem religionis futuram, eaque de re Egmondanum literas a rege Hispaniarum attulisse. Deus eum suo numine verum esse velit; cuius benignitati tuam humanitatem unice commendo. Bene vale, observandissime cognate. Festinanter, Parisiis, 5 Junii aº 1565. Dominam uxorem tuam plurimum meis verbis salutem dicito.

Totus animo et studio tibi deditissimus cognatus

JOANNES UTENHOVIUS.

---

[1]) Verder staat nog op het adres: „8 denarios anglicos", als vrachtprijs van den ingesloten brief.

Ep. XXIX.

CAROLUS UTENHOVIUS FILIUS J. UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. eccl. Belg. Lond. Fol. L. p. 169.)

Spectatae pietatis et eruditionis viro, D. Johanni Utenhovio, agnato suo in Anglia,

Londini.

Ἰωάννῃ τῷ οὐθενοβίῳ
Κάρολος οὐθὲν - ὁ - βίος
τὸν ἐν Χριστῷ βίον.

Ἐκομίσθη πρὸς ἡμᾶς ὦ συγγενὲς ἐμῷ κεχαρισμένε θυμῷ, ἡ ἐν τῷ Λονδίνῳ γενομένη συμφορά· ἴσθι δὲ οὕτω διατεθέντα τὰ τῶν χριστιανῶν κοινὰ, ὡς μηδὲ τοὺς ψευδοπροφήτας ἧσσον τῶν χριστιανῶν ἄχθεσθαι. καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν καθ᾽ ἡμᾶς. Τῆσδε τοσαύτης συμφορᾶς ἡκούσης ἡμᾶς περισώζεσθαι, καὶ τῶν ἐνθάδε ἀγαθῶν νομιζομένων μηδὲν ἀπολωλεκέναι, οὐκ ἄλλο τι ἐγὼ ἢ θεοῦ πρόνοιαν καὶ εὔνοιαν τίθημι· ἡ μέντοι περὶ τὰ τῶν χριστιανῶν συμφορὰ, ἣν τίς οὐχὶ κοινὴν ἁπάσης οἰκουμένης εἰκότως νομίσειεν ἂν, δεινὴ μὲν, ἀλλὰ τῶν τῷ θεῷ λατρευόντων καὶ σοὶ ὁμοίων περιόντων ῥᾳδίως ἐπανορθωθήσεται. ἀλλὰ καὶ ταῦτα κατὰ Ὅμηρον θεῶν ἐπὶ γούνασι κεῖται. εὖ μάλα οὖν καὶ καλῶς ὁ Ναζιαζηνός· ὄλβος ἀφαυροτάτοισιν ὁμοίϊος ἴχνεσι νηὸς πρόσθε χαρασσομένοισι καὶ ὀλλυμένοισιν ὄπισθεν. τῷ καὶ ἐγὼ ζητῶ νῶε κιβωτὸν, ὅπως μόρον αἰνὸν ἀλύξω. ἔρρωσο. ἄσπασαι πάντας ἐν Χριστῷ ζῶντας, καὶ θανεῖν οὐκ ἀρνησομένους. ἐν τῇ τῶν παῤῥισίων Λευκετίῃ.

οὐθὲν - ὁ - βίος·

θαρσεῖν χρὴ, φίλε κάρλε, βίος μερόπων βραχύς ἐστι,
οὐθὲν - ὁ - κάρλε - βίος, οὐθὲν - ὅδ᾽ - ἐσσὶ - βίος.

Ep. XXX.

NICOLAUS A STARKENBURG UTENHOVIO.

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 141).

Nobili ac erudito viro, Domino Joanni Utenhovio, hae literae,

Londini.

S. P. Obiit apud nos Rembertus Usquardiensis, qui professione medicus cum ante obitum nobis uxorem filiumque commendasset, accepimus pestilentiae apud vos tempore operam suam Ecclesiam conduxisse, et ex

eo debitum sibi persolvendum etiamnunc isthinc superesse. Qua quidem in parte officium vos velle viduae atque pupillo prestare, plurimum desideraverim. Nam et ea eis opus habet, quod aere alieno (illis longo tempore clam nobis inopiam dissimulantibus) onerata, difficillimam etiam cum vitae periculo in medio aestu provinciam sustinuerit et solutio in hunc usque suspensa diem. Non dubito quin huic morae animorum quaedam inter fratres dissociatio causam praebuerit. Sed quia id quorundam intercessione, praecibus etiam piorum, aut iam compositum, aut mox componendum confidimus, speramus iam huius quoque contractus inter bonos bona fide in tanta necessitate initi, rationem vos sedulo habituros. Qua in parte si officium vestrum, ut non dubitamus, praestiteritis, est quo Deo et vestro et viduae nomine gratias agamus. Nos vicissim et operam nostram favoremque vobis pro nostra mediocritate nunquam non offerimus. Det nobis aeternus pater Domini nostri Jesu Christi spiritum suum nos sanctificantem deducentemque in omnem veritatem, quo in unam spem, fidem charitatemque alter alterum promovere valeamus, quo nihil nobis tandem desit quam gloriosa Christi manifestatio. Nunc vero cum omnibus quatenus possibile pacem servemus, et amor in omnibus supremum locum obtineat. His vale. Nordae, 13 calend. Augusti, Anno 1565.

Nic a Starkenburg.

Ep. XXXI.

CORNELIUS GUALTERUS ET GEORGIUS CASSANDER UTENHOVIO[1]).

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 41.)

Ornatissimo viro, Domino Joanni Utenhovio, Argentinae.

Scripsimus ad te, vir ornatissime, statim quam huc Friburgum venissemus, vehementerque ad eas literas responderi nobis cupivimus, quod tamen hactenus nequivimus impetrare. Quid caussae sit, non possumus suspicari. Non enim putamus vel contemptione nostri vel offensione aliqua nostra id esse factum, nam et tua modestia satis nobis perspecta est, neque nos nobis conscii sumus aliquam vobis offensionis caussam dedisse. Quod si tamen tale aliquid imprudentes admisimus, indicari nobis petimus, quo vel purgandi vel deprecandi detur occasio. Cur autem tantopere tuas literas expectaverimus, in causa fuit praecipue quod per te de tua valetudine ac statu rerum tuarum atque item reliquorum amicorum certiores fieri desyderabamus: quod te, ut vel nunc tandem fiat, etiam atque etiam obsecramus, et obtestamur quod si tu vel valetudine, quod absit, vel alio quopiam negocio impediaris, quaeso Martino tuo hoc officii commenda, ut vel tribus verbis tuo nomine ad nos transcribat, idque primo quoque tempore: sumus enim insequenti mense profecturi Basileam ibique ad tempus aliquod commoraturi, atque inde abituri fortassis ultra, nec satis

---

[1]) Deze brief wordt in den „Catalogue of the Dutch Church Library", 1879, opgegeven als zonder adres. Hierdoor had ik hem over het hoofd gezien. Na mijne terugkomst uit Londen maakte de heer Adama van Scheltema er mij mede bekend. De heer Brace schreef hem voor mij af. Het belang van dezen brief, niet alleen voor de geschiedenis van Utenhove, maar ook voor die van Cassander, springt in het oog. De eerste gedagteekende brief van Cassander in zijne compleete werken (G. Cassandri Opp. Parisiis, 1616) is van het jaar 1557.

certum quando Argentinam reversuri. Quare antequam longius a vobis divellamur, certi quippiam de vestro omnium statu cognoscere vehementer optamus. Quod ad nos attinet, D. Cornelius satis adhuc recte valet, me vero sub natalem Domini corripuit morbus, qui me nondum prorsus deseruit, sed relictis quibusdam aculeis corpusculum hoc sua ipsius natura satis imbecille non parum infestat. Spero tamen de Dei benignitate, paulatim vires redituras, praesertim mitiscente coelo. Vale. Quaeso te D. Falesio, viro eximio, ejusque fidissimae uxori, tam sanctissimis illis domicellis, quando opportunum tibi fuerit, nos quam officiosissime commendato. Item domino Joanni Anglo ac reliquis amicis, de quorum tamen omnium valetudine quamprimum per te certiorem fieri cupimus. Si quid preterea novi sit memoratu dignum, nobis communicato, imprimis numquid acceperitis de colloquio Ratisbonensi. Est hic Bonnensis quidam consulis filius, qui per literas accepit Novesii tumultuatum esse, aliis reformationem episcopi amplecti volentibus, repugnantibus aliis, qua de re Bonnae conventum indictum; quid ibi actum nondum constat. Sed quid ego in mare aquam? Non dubito quin vos certiora et plura habeatis; nos tamen haec de nostra paupertate vobiscum communicare voluimus. Iterum vale.

Friburgi Brisgoiae, XII Kalendas Februarias XLVI.

Tui ad quaevis obsequia paratissimi CORN. GUALTR. et

G. CASSANDER.

Ep. XXXI.

CORNELIUS GUALTHERUS ET GEORGIUS CASSANDER UTENHOVIO [1]).

(Ex autogr. in arch. Eccl. Belg. Londin. Fol. L. p. 87.)

S. P. Literae tuae, vir ornatissime, 20 Februarii scriptae, gratissimae nobis fuerunt, vel maxime ea de causa, quod veterem tuam erga nos benevolentiam non obscure significarint. Eas accepimus quarta Aprilis, quo tempore uterque nostrum propter hanc veris intemperiem valetudine eramus tenuiore, et in ea curanda ex consilio medici occupabamur, quare ignosces si non ad singula latius respondeamus, cum etiam propter subitum discessum ex tempore esset scribendum. Quod de statu religionis in regno isto scribis, satis augurabamus huiusmodi initio certamina futura esse, cum omnis mutatio Reipublicae et precipue religionis difficillime perficiatur, praesertim cum temporis longitudine et magnorum hominum auctoritate est confirmata: qui ex ea mutata opum suarum et dignitatis imminutionem et labefactationem verentur. Sed summus ille ecclesiae suae gubernator, cum illi visum fuerit, facile viam inveniet, qua ecclesiam suam his in terris fluctuantem adversus humanorum consiliorum ac conatuum procellas defendat ac tueatur. De Turcica expeditione in Austriam tristia sunt quae scribis, sed majora sunt quae publice et privatim scelera nostra merentur, nec dubium quin benignitas Dei ad poenitentiam nos provocantis Turcici furoris impetum hactenus represserit, quem nostris peccatis et potissimum his gravissimis regum et principum discordiis et odiosissimis religionis dissidiis in nos provocamus; conservabit

---

[1]) Deze brief wordt in den „Catalogue of the Dutch Church Library" foutief opgegeven als geadresseerd aan à Lasco. Dit was de reden, dat ik hem bij mijn verblijf te Londen niet heb gecopieerd. De heer Adama van Scheltema was zoo vriendelijk hem voor mij af te schrijven.

tamen Dominus suos, quorum ne pilus quidem cadet absque nutu patris ipsorum. — De novis pauca habemus, quae non putemus ad te aliunde scripta, ut de Carolo quodam cognominato de Cueninck, quondam Carmelita Gandavensi, qui, cum Embda Brugas venisset, post dies aliquot deprehensus, in carcerem conditus, examinatus respondit ut aiunt fortiter. 22 die Martii solemnibus ceremoniis summa cum pompa sacris exauctoratur, quam degradationem vocant, ac deinde magistratui civili traditur, obtestantibus primum qui eum tradebant ecclesiastici ordinis prefectis, ne quid in corpus aut vitam acerbius statueretur. Ex literis autem ea de re ad nos perscriptis intelleximus, illum die Veneris post, id est 26 Martii, ignibus tradendum fuisse; nam literae ante ad nos datae fuerunt. Propinquum tuum ex Galliis, quo cum filiis suis superiore autumno profectus fuerat et totam hiemem Lutecie exegerat, Gandavum 10 Februarii reversum, a Rimio fisci advocato et Jac. Hesselo procuratore generali, osculo acceptum intelleximus. Quo haec evasura sint, tempus docebit. Cum paulo ante Stephanus quidam ludimagister turpem sententiam accepisset, Joannes Otho imminenti tempestati se subduxit, quod nisi fecisset, certum illi naufragium manebat, quod tamen sine iactura non prorsus evasit, et Duysburgam Cliviae tamquam in portam cum uxore ac liberis et aliquot discipulis, qui eum comitati sunt, pervenit, ubi nunc bonas literas docet. Gandavi in mortui prefecti novae arcis locum Hispanus quidam suffectus est, frustra Domino de Cappella pro fratre Domino de Cass. supplicante. Testamentum tuum Belgicum nondum modo vidimus, cuius cum copia facta fuerit, libenter tuae voluntati quantum in nobis erit obtemperabimus. Vale. E Colonia Agrippinensi, 4 Aprilis an. 1557.

Venerando viro, Domino Joanni a Lasco, nos quam officiosissime commendabis.

Tuae humanitati addictissimi

Cornelius Gualtherus et Georgius Cassander.

Ep. XXXIII.

UTENHOVIUS MINISTRIS TIGURINIS [1]).

(Exhibemus apogr. Simleri.)

Ad Henricum Bullingerum et Tigurinos.

S. et P. a Deo Patre, per Dominum nostrum Jesum Christum. Amen. Sathan nos hic toto fere anno, clarissimi viri, exagitavit per quendam Hadrianum Haemstedium, qui ministerium nostrae hic ecclesiae ante nostrum huc accessum occupaverat, nosque totos ita occupatos tenuit, ut vix otium scalpendis (ut aiunt) auribus fuerit, nedum ut ad amicos multa scribere per otium licuerit: quare vos rogatos velim, ut meum hoc diuturnum silentium aequi bonique consulatis. Is vero eo plus negotii nobis exhibuit, quod plerosque sequaces sibi acquisivit, quorum aures plausibili sua doctrina ferierat, regnum Christi Domini, satis alioqui angustum, ita ampliando, ut omnes pro fratribus membrisque corporis Christi Domini agnosceret, etiamsi circa naturas ipsius turpiter hallucinarentur, modo ipsum pro summo ecclesiae Dei sacerdote agnoscerent. Is vero Hadrianus habuit hic quendam patronum [2]) caussae suae apud reverendissimum episcopum Londinensem, qui fertur multis calumniis gravare nostras peregrinas hic ecclesias, quae hic mutuas sibi operas tradiderunt, atque adeo scripsisse Genevam in eam sententiam. Quare coacti fuimus, D. Calvino scriptum quoddam nunc transmittere, quod episcopus ipse Londinensis subsignavit ad nostram hac in parte innocentiam declarandam. Et quia veremur, ne idem forte faciat isthic idem ille nomine Jacobus Acontius, operae pre-

[1]) Het „Corpus Reformatorum" geeft een fragment van dezen brief, en wel het eerste gedeelte (Calv. Opp. 18, p. 391). Daar evenwel het tweede gedeelte voor ons van belang is, kon ik niet nalaten den brief hier in zijn geheel bij te voegen. Het afschrift dank ik aan de hand van Dr. Herm. Escher te Zürich.

[2]) Jacobus Acontius.

cium esse duxi et ad vos scriptum illud transmittere, quo adversus calumnias instructi esse possitis. Rogo autem vos, ut vel tribus verbis iudicium vestrum de hac re ad me perscribere dignemini, nihil dubitantes, quae vestrae isthic ecclesiae est autoritas, quin fructum non contemnendum ecclesiae nostrae sitis allaturi. Porro de felici successu religionis in Galliis hic quantum sit gaudium, vix dici queat. Nos quoque in Flandria nostra aliquid boni ex vicino bono, in Domino speramus, utut saeviat Sathan. Adversarii quidem maiorem ac maiorem adornant persecutionem, sed quo maiore furore percelluntur, eo maiore spe adducor, ut credam, exitium ipsorum pro foribus esse. Deus conterat Sathanam sub pedibus suis. Religio quoque in Scotia optimo sane est loco; ubi sunt plurimi episcopi ac ministri praestantissimi, qui ritu Genevensis ecclesiae ministerio suo fere perfunguntur. Ceterum et hic religio bonos, Divino beneficio, progressus facit, cum inter inquilinos, tum inter Anglos ipsos. Templum olim peregrinis ab Eduardo concessum, a meo reditu a regina impetravi. Nunc pro municipali libertate in aula solicitamus, ac speramus, nos eam fratribus nostris impetraturos esse. Plura per temporis angustias non licet; rogo ut meum Laconismum boni consulatis, ac si quid isthic novum, quod pios animos possit recreare, me certiorem facite. Valete viri clarissimi in Christo Domino, ac me, uti fecistis hactenus, amate. D. Gualtherum, D. Ochinum, D. Gesnerum, D. Zwinglium, D. Wolfium, reliquosque fratres mihi notos salutate una cum D. Burchero. Londini, III Martii 1560, iuxta supputationem ecclesiae Anglicanae.

Vestrae pietati addictissimus

JOANNES UTENHOVIUS.

Ep. XXXIV.

UTENHOVIUS BULLINGERO [1]).

(Exhibemus apogr. Simleri.)

Ad Henricum Bullingerum.

S. P.

Superiore hyeme misi ad te literas sic satis prolixas, quibus nostrarum, quae hic agerentur, rerum certior reddebaris, verum prorsus metuo eas intercidisse, eo quod ne γρυ quidem earum meministi in literis tuis, quas ante triduum D. Hoperus abs te accepit [2]). Quod si ita est doleo supramodum. Quod vero tuae ad me per D. Hillesium transmissae naufragio perierint, magis doleo: cum literis tuis nihil mihi gratius possit obtingere. Quia tamen ita visum fuit Domino Deo, ferendum est aequanimiter.

Intra hebdomadas aliquot favente Domino, proficiscor Glocestriam cum D. Hopero; quandoquidem enim ipse me rogavit, ut me sibi adiungerem, non potui non ei in hoc morem gerere. Faxit Dominus, ut possim ei, vel potius Ecclesiae Dei, mea praesentia operave utilis esse. Porro Dominus Joannes a Lasco nominis Tigurinorum multo studiosissimus, jam est hic apud Cantuariensem. Is vero omnino decrevit hic vivere, ac proinde uxorem cum liberis et familia ad se ex Phrysia mandavit. Quam vero ipse sit gratus Regi ac Proceribus regni (de piis loquor) vix queam dicere, ac inprimis Regi ipsi, qui quanti hominem faciat, vel annua pensione, quam ex suo aerario ei assignavit, satis declaravit. Quo nomine est certe, quod summo afficiamur gaudio; nihil enim dubitandum est, quin ipse hic maximopere regnum Christi sit propagaturus. Studium vero suum totus ponit sub

---

[1]) De Secretaris der „Delegates of the Clarendon Press" te Oxford, maakte mij opmerkzaam op den belangrijken inhoud van dezen brief. Dr. Herm. Escher liet hem voor mij afschrijven.

[2]) Aan den rand: „N. B. Hic sum falsus, uti tuas perlegendo literas comperi; tu vero ignosce errorem, enim non licuit rescribere".

haec principia in impetranda aliqua Germanica Ecclesia recte instituta Londini, ubi Germanorum multa sunt millia.

Proceres, ac conciliarii aliquot fecerunt hic nobis spem aliquam, nos iam in hoc aliquantulum sudavimus, incertum tamen est, qnonam res sit evasura: quanquam vero similius est, rem tandem ex animi nostri sententia successurum esse, quod faxit Deus ad nominis sui gloriam. Martinus noster Micronius, maximus studiorum D. Hoperi adiutor, primo Julii ducturus est uxorem, puellam castam, ac plane piam, quae Evangelii nomine patriam ac parentes reliquit: ego certe ex animo gratulor ei hunc thesaurum in Domino. Is vero ab ipsa quadragesima Flandris nostris inter privatos parietes est concionatus, et etiamnum adhuc concionatur non infeliciter. Ceterum commendo tibi caussam Valentini cuiusdam Wernemuller, quem nos hic pietatis ergo ex vinculus liberavimus, alioqui indubitato moriturum ob rem plane exiguam. Ipse ait, se ex Wernemulerorum esse familia, quod an verum sit, nescio. Verum si ita res habet, vide quaeso, ac operam da, ut pecunia, quam ipsi inter nos hic corrasimus ad eum liberandum, remittatur, ut inde reliquos pauperes peregrinos (quorum maxima huc magis magisque posthac confluxura est copia) sublevemus. Si spes alicuius restitutionis affulgeat, poteris D. Byremanno pecuniam committere, cuius fides tibi aeque atque mihi est multo spectatissima. Saluta quaeso mihi D. Bibliandrum, D. Gwaltherum, D. Gesnerum, D. Pellicanum, D. Butlerum, D. Laelium, D. Wolfium, D. Sebastianum, D. Zuinglium, ac D. Othonem. Interim vale vir honoratissime ac preceptor observande in Domino, cui ego ex animo et quanto possum studio tuum ministerium commendo. Reliqua ex eo, qui hos defert, poteris cognoscere. (De Valentino autem, cuius meminisse te in literis D. Hoperi iamiam primum didici, poteris diligentius perscrutari; nunc ait verti decimum annum, ex quo patriam reliquerit. Vitricum vero suum vocari Felicem ait.

D. Hoperus ex iussu Magistratus cras proficiscitur in

Essexiam, quae est regio Angliae plená periculi, et ubi superiore aestate maximae subortae sunt tragoediae, distans hinc itinere unius diei. Illis autem est concionaturus ad dies decem, aut eo amplius, quo Verbo Dei audito ad se redeant, ac in officio contineantur. Ubi vero ipse Hoperus redierit, existimo eum extemplo Episcopatum suum aditurum esse. Dominus Deus faciat, ut eum feliciter et ad sui nominis gloriam administret. Circa Michaelis redituri sumus ad Parliamentum, favente Domino, quod indubitato non parum boni Ecclesiae est allaturum, quantum possumus coniicere ex certis argumentis. Faxit Deus Opt. Max. ne per nostram ingratitudinem nostra expectatione frustremur. Habes scriptum D. a Lasco, quod haud dubie tibi gratum fuerit, is vero nimietate negotiorum obrutus, nihil potuit ad te literarum dare, alias compensaturus, quod nunc non potuit. Iterum vale in Domino, qui te cum chara castaque conjuge totaque familia suo Spiritu prosequatur ad nominis sui sanctificationem, Ecclesiaeque suae aedificationem. Amen. Londini, penultima Junii 1550.

Tuus vere et ex animo,

JOANNES UTENHOVIUS.

LIJST DEZER BRIEVEN, naar tijdsorde gerangschikt.

VERVOLG DER BIJLAGEN.

DE FAMILIE-BETREKKINGEN VAN JAN UTENHOVE.

De vader van Jan Utenhove moet geweest zijn Nicolaas Utenhove, heer van Markeghem, een man van beteekenis. Hij was een telg van een der eerste geslachten van Gent. Aartshertog Karel, later Karel V, had hem met enkele anderen tot ridder geslagen op den 5den Maart 1515, d. i. een dag na zijne inhuldiging als graaf van Vlaanderen [1]). De gewichtige betrekking van President van den Raad van dat gewest bekleedde hij gedurende vele jaren op uitnemende wijze. Doch hij muntte niet alleen uit door rechtskennis en rechtvaardigheid, hij was ook zeer ervaren in de fraaie letteren. Zijne liefde voor literatuur was zóó sterk, dat hij nooit naar de zitting van den Raad ging zonder een of ander handboekje, om daarin gedurende de pauzen te kunnen lezen. Zoodra de aanhoudende drukte der rechtszaken hem eenige rust gunde, besteedde hij zijn tijd aan de studie der Heilige Schriften, waaraan hij dikwijls zelfs een gedeelte van den nacht wijdde. Zijne liefde voor de letteren breidde hij uit tot hare beoefenaars; onder deze nam Erasmus wel de eerste plaats in [2]). Op zijne briefwisselinging met Erasmus is reeds door Adamus en door Schoockius de aandacht gevestigd.

Deze voortreffelijke man was te Gent een der eerste en voornaamste voorstanders der Kerkhervorming [3]). De wensch naar deze hervorming was niet alleen vrij algemeen in Vlaanderen, maar reeds had een ouder familielid van Utenhove dien wensch openlijk uitgesproken. Johannes Utenhove (ex Curia) nl., die als vicaris-generaal

---

[1]) Le baron de Herckenrode, „Nobiliaire des Pays-Bas et du comté de Bourgogne", Gand, s. a., p. 1940.

[2]) Melior Adamus, „Vitae Germanorum superiori, et quod excurrit, seculo philosophicis et humanioribus litteris clarorum", Vol. I, Francofurti 1615, p. 443.

[3]) Schoockius, „Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis", Gron. 1651, p. 462.

der Predikorde in Nederland, in 1489 te Gent is overleden, schreef een »Tractatus de Reformatione, ad Carolum Ducem Burgundiae", waarvan Kist eene uitgave kende »Tolosae, typis R. Colmerii, 1609", in 12°, maar dat naar zijn gevoelen reeds vroeger meermalen gedrukt moet wezen. Aan dezen Johannes ex Curia heeft de geleerde en in gelijken geest gestemde Joannes de Bomelia, godgeleerde te Leuven, zijne »Threni, sive Planctus Religionis super defectus Religionis cuiuscumque ordinis" [1]) opgedragen. Waarschijnlijk zullen de reformatorische denkbeelden van Nicolaas Utenhove uit het tractaat van dezen Joannes voedsel gekregen hebben.

De uitstekende President van den Raad van Vlaanderen overleed den 11den Februari 1527 en werd in de kerk der Predikheeren te Gent begraven [2]). Erasmus heeft de volgende grafschriften op hem vervaardigd [3]):

Hoc saxo tegitur celebris Heros,
Vtenhouius ille Nicolaus:
Quo sub praeside Flandriae senatus,
Multos floruit vnice per annos.
Hoc patri orphana turba liberorum
Μνημεῖον posuit, pio quidem illo,
Sed casso officio. Quid attinebat
Haec illi monumenta comparare;
Cuius scilicet approbata virtus
Hàeret mentibus omnium, nec ulla
Illam vis abolebit, aut vetustas?

En in het Grieksch in den vorm van eene samenspraak:

Τὶς εἰ θεάων, οὔνομ᾽ ἐστί μοι δίκη.
Τὶ δακρύεις οὖν, τον δικαίαρχον καλὸν
Τὸν Νικόλαον Οὐθενώβιον ποθῶ,
"Ος ἦν ἁπάσης φλανδρίας κλέος μέγα.
Τούτου γὰρ ὀυδεὶς βελτιων πέφυκ᾽ ἀνήρ.
Φίλῳ θανόντι συναπέθανον, ὡς μοι δοκῶ,
Οὐκ ἦν δίκαιος, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ δίκη.

---

[1]) Kist, „Johanna Otho en Karel Utenhove" (in Kist en Moll, „Kerkhistorisch Archief", dl. II, 1859), blz. 424.

[2]) W. J. C. Hasselt, „Het geslacht Utenhove" (in Kist en Moll, a. w. dl. III, 1862), blz. 227.

[3]) Melior Adamus, l. l. tom. I, p. 443 seq.

De liefde voor de Kerkhervorming is van Nicolaas Utenhove op zijne nakomelingen overgegaan en vooral op zijn zoon Jan, den medestichter der eerste vrije Gereformeerde gemeente. Misschien zal iemand vragen, met welk recht Jan Utenhove, de bekende ouderling, hier de zoon van Nicolaas, President van den Raad van Vlaanderen, genoemd wordt. Die vraag is zeer gegrond. De geslachtslijst der familie Utenhove is nog niet nauwkeurig opgemaakt, vooral niet wat betreft de generatie van Nicolaas Utenhove en de twee volgende generatiën. Dit blijkt reeds terstond uit de wijd uiteenloopende berichten omtrent de betrekking, waarin Jan Utenhove, de Londensche ouderling, en Karel Utenhove, de beroemde Latijnsche dichter, tot elkander gestaan hebben. Volgens Schoockius [1]) was Jan Utenhove de oom van dezen Karel; volgens Kist [2]) was hij zijn broeder, volgens Wolters was hij zijn vader [3]). Zelfs de geschreven geslachtslijst der familie Utenhove, die van Hasselt in zijn bezit had [4]), gaf tot heden weinig licht, omdat er volgens zijne verzekering geen enkele Jan op voorkwam, dien hij als den beroemden Psalmberijmer durfde aanwijzen [5]). Het verblijdt mij in staat te zijn, deze quaestie op bevredigende wijze op te lossen, of althans een resultaat te geven, dat eene hooge mate van waarschijnlijkheid bezit. Tot deze slotsom kom ik door nauwkeurige vergelijking van allerlei gegevens, uit gedrukte en ongedrukte bronnen verzameld.

Eene eerste plaats bekleedt in dezen de correspondentie van Jan Utenhove, waarvan reeds op verschillende plaatsen gedeelten zijn afgedrukt, en die in deze »Bijlagen" zooveel mogelijk aangevuld is uit het Archief van de Hollandsche gemeente te Londen, en uit het Kerkelijk Archief te Zürich.

---

[1]) Schoockius, l. l., p. 462.

[2]) Kist, t. a. p., blz. 425.

[3]) Wolters, „Konrad von Heresbach und der Clevische Hof zu seiner Zeit", Elberfeld 1867, S. 49.

[4]) Van Hasselt, t. a. p., blz. 226 v.

[5]) T. a. p., blz. 229.

Voortreffelijke diensten zijn mij bewezen door een handschrift in het bezit van den heer A. A. Vorsterman van Oijen, den bekenden genealoog en heraldicus, hetwelk mij door genoemden heer welwillend ten gebruike werd verstrekt. Het is de »Genealogie van de Zeer Oude en Edele Familie van Utenhove, oorspronkelijk van Gent in Vlaanderen, beginnende hier met Jr: Boudewijn van Utenhove, welke leefde omtrent den jare 1150, en eindigende met het einde van de 17de Generatie in het jaar 1800. Alles uit oude genealogiën, doop-, trouw-, en grafboeken, lands- en stadsregisters en andere geloofwaardige documenten bijeèn verzameld en in deze orde gebracht door Mr. Reinier van Heemskerck, kerkmeester der Nieuwe en Engelsche kerken te Amsterdam". Jammer is het, dat deze geschreven geslachtslijst hier en daar belangrijk verschilt van eene andere, die berustte bij Mr. W. J. C. van Hasselt, en waarvan deze in het meermalen aangehaald »Archief" enkele fragmenten heeft medegedeeld. Vooral is de door Mr. Van Heemskerck vervaardigde genealogie zwak in de generatiën van Nicolaas Utenhove, van zijne zonen en kleinzonen. Nicolaas, die in het begin der zestiende eeuw stierf, wordt in dezelfde generatie gezet met zijn kleinzoon Karel, den dichter. Wel worden later eene reeks van verbeteringen op dit gedeelte voorgesteld, maar slechts weifelend en zóó, dat zelfs deze verbeteringen nog verbetering behoeven.

Doch in plaats van den lezer lang bezig te houden met eene nauwkeurige uiteenzetting van den stand der quaestie, wil ik trachten de familie-relatiën van Jan Utenhove stuk voor stuk uit de bronnen af te leiden.

Nicolaas Utenhove is tweemaal getrouwd geweest; eerst met Agnes van der Varent en later met Elisabeth de Grutere, dochter van Lieven, heer van Lovelde, en van Catrina de Waele. Dit is hieruit op te maken: volgens de de geslachtslijst van Van Hasselt heette de vrouw van Nicolaas Agnes Van der Varent, maar in het boven aangehaalde »Nobiliaire des Pays-Bas", p. 883, heet zij Elisabeth de Grutere. In de geslachtslijst van Van Heems-

kerck nu komt Nicolaas Utenhove voor als getrouwd met Elisabeth de Grutere, dochter van Levin, heer van Lovelde, en van Catrina de Waele. Maar bovendien komt er op voor een Utenhove (zonder voornaam), getrouwd met Van der Vaert, die o. a. de vader is van Karel Utenhove, den bekenden heer van Markeghem; volgens alle getuigen was die vader niemand anders dan Nicolaas Utenhove. Deze geslachtslijst vermeldt dus de beide vrouwen, Elisabeth de Grutere en Van der Vaert; de laatste is wel dezelfde als Agnes Van der Varent, door Van Hasselt genoemd. De afwijkende schrijfwijze levert geen bezwaar op; vooral niet bij Van Heemskerck, die niet altijd zeker is van de spelling der eigennamen [1]). Bovendien is deze Nicolaas Utenhove de eenige van die familie, die met eene Van der Varent getrouwd geweest is, zoodat er wel geene vergissing kàn plaats hebben. Dat Agnes Van der Varent zijne eerste vrouw was, leid ik af uit het feit, dat Karel, hun eenige zoon, getrouwd is geweest met Anna [2]) de Grutere, eene zuster van Elisabeth [3]), en naar de wetten dier dagen zou een huwelijk met zijne moei hem zeker niet geoorloofd geweest zijn.

Karel, alzoo de oudste zoon van Nicolaas Utenhove [4]), was heer van Markeghem, Horsen, Nieuwland, Warenchem, Oosthoek. Verscheidene malen bekleedde hij het Schepen-ambt, en in 1539 en 1541 was hij eerste Schepen

[1]) Zelfs niet bij den naam Utenhove. Hij noemt alle Utenhove's Van Utenhove; hetwelk alleen gelden kan van de Nederlandsche baronnen van Utenhove, de afstammelingen van Olivier Utenhove, die in het begin der 16de eeuw Vlaanderen en den Roomschen godsdienst vaarwel zeide en zich in Noord-Nederland vestigde.

[2]) Van Heemskerck heeft ook Margaretha. Was Margaretha misschien de naam der tweede vrouw van Karel Utenhove, die hij blijkens zijn schrijven aan Jan, hierboven, blz. XLIX, gehad heeft? Ik gis, dat zij Margaretha Rijms heette, maar het zou mij te ver voeren, de gronden voor deze gissing bij te brengen.

[3]) Van Heemskerck en ook van Hasselt zijdelings.

[4]) Dat deze Karel de zoon was van Nicolaas, verzekeren alle berichtgevers: Schoockius, Adamus, Kist, Van Hasselt, Van Heemskerck, enz.

van Gent [1]). Hij behoorde tot de aanzienlijkste voorstanders der Hervorming [2]). Twee brieven van Melanchton aan hem zijn bewaard gebleven [3]).

Ook hij stond met vele geleerde lieden in nauwe betrekking, o. a. met Johannes Otho, evenals zijn zoon, de dichter, bevriend was met de Latijnsche dichteres Johanna Otho. De kennis met de eerste geesten van zijn tijd had hij aangeknoopt op de groote reis, die hij in zijne jeugd had ondernomen. Hij was nl. gedurende geruimen tijd bij Erasmus te Bazel, dien hij bij belangrijke brieven eenigermate als amanuensis schijnt te hebben ter zijde gestaan [4]). Te Bazel maakte hij ook kennis met Johannes à Lasco, met wien hij 5 October 1525 de reis naar Italië aanvaardde. Het schijnt, dat hij voor Erasmus iets te Rome te verrichten had. A Lasco schreef aan Amerbach, dat hij geen trouwer leidsman noch aangenamer gezelschap had kunnen begeeren [5]).

Nadat hij eerst de »Duitsche" hoogeschool bezocht had, werd hij nu een leerling van die te Padua [6]), en ontving daar den langen belangrijken brief van Erasmus, gedagteekend 1 Juli 1529, uit Freiburg in de Breisgau, over den marteldood van Ludov. Berquinus te Parijs, een vriend van Utenhove, op den 17den April 1529 [7]). De lof van Adamus, dat hij uit Patavium »et pulchre Ciceronianus et bene Graecus" terugkeerde, wordt zeer getemperd door het feit, dat Erasmus over zijn Latijn klaagde, wat ook niet te verwonderen is, als men zijn hierboven afgedrukten brief aan Jan Utenhove d.d. 5 Sept. 1562 [8]),

[1]) Van Hasselt, t. a. p., blz. 227.

[2]) Schoockius, l. l.

[3]) In het „Corpus Reformatorum", Phil. Melanchtonis opera, ed. Bretschneider, tom. V, p. 489; tom. VI, p. 869.

[4]) Herminjard, „Correspondance des Réformateurs", Genève 1866, tom. II, p. 183.

[5]) H. Dalton, „Johannes a Lasco", Gotha 1881, S. 123.

[6]) Adamus, l. l., p. 444; Dalton, a. a. O.

[7]) Herminjard, l. c. Deze brief is bijzonder kenmerkend voor het karakter en de denkwijze van Erasmus.

[8]) Hierboven in de „Bijlagen", blz. XLVIII - L.

inziet. Karel Utenhove stond bij zijne tijdgenooten hoog aangeschreven [1]) en bekleedde, zooals gezegd is, te Gent het ambt van burgemeester of eersten schepen. Doch hij behoorde waarschijnlijk tot de driehonderd, die in 1537 de prediking van Petrus Brulius volgden [2]), en was hij vroeger misschien meer Hervormingsgezind geweest, zooals Erasmus dat was, later was hij een Gereformeerde, en de vrees voor de Inquisitie heeft hem in ballingschap doen gaan. Op den 4den April 1557 meldt Cassander aan Jan Utenhove, dat Karel met zijne zonen den geheelen winter te Parijs heeft doorgebracht, dat hij den 10den Februari te Gent terugkeerde, en toen door de beambten der Landvoogdes met verdachte vriendelijkheid werd ontvangen. Stephanus Mierbeke, de speelman, was even te voren om de religie veroordeeld, en Joannes Otho was reeds naar Duisburg gevlucht [3]). Op Palmzondag schrijft Gerardus Mortaigne [4]) aan Jan Utenhove: »De heer Karel Utenhove en de Praetor op den Auerburch zijn zich na de gevangenneming van Stephanus Mierbeke, ik weet niet waar gaan verbergen, om zich te verschuilen tegen den plotseling invallenden storm van vervolgingen [5]). De Kleefsche rijkskanselier Henricus Baers schrijft 4 Dec. 1557 aan Karel Utenhove, den heer van Markeghem, dat het hem zeer bedroefd heeft, uit diens brief te vernemen, dat de troep der Leuvensche Theologen door den inquisiteur N. tegen Utenhove opgehitst is [6]). En Arnoldus Piscator (Vis-

[1]) Zie o. a. den brief van F. Boccius, hierboven in de „Bijlagen", blz. I v.

[2]) Schoockius, l. l., p. 461 seq. Zie boven, blz. 9 en noot 4 aldaar.

[3]) Zie hierboven in deze „Bijlagen", blz. LXIV. Verder hierboven, blz. 6.

[4]) Zie hierboven, blz. 135, 167.

[5]) Gerdes, „Historia Reformationis, sive Annales evangelii renovati", Tom. III, Groningae 1749, Monum. p. 139.

[6]) „Nachricht vom Religionswesen in Jülich, Cleve" etc. Amsterdam, 4o. S. 54. Dat Wolters t. a. p. ten onrechte dezen brief met Karel Utenhove, den Latijnschen dichter, in verband brengt, is duidelijk.

scher) verhaalt den 2den Juni 1558 aan Jan Utenhove: »Ik hoor, dat de heer van Markeghem met meester Joannes Otho wederom naar Gent gedaagd zijn door den deken van Doornik. Wat het einde zijn zal, weet ik niet" [1]). Het schijnt, dat hij in 1561 niet meer in het vaderland woonde, te oordeelen naar het begin van zijn brief aan Jan van den 16den Mei: »Toen ik zes weken in Brabant vertoefd had", etc., en ook aan het slot, waar hij spreekt van eene schoondochter en een schoonzoon, die zooeven naar Kleef vertrokken zijn [2]). De brief van 4 September 1562 [3]) is gedagteekend uit Vriemersheim (in het graafschap Meurs: dus bij Dusseldorp), dezelfde plaats waar wij later Karel Utenhove, den zoon, vinden, en ook diens leermeester Joannes Otho [4]).

Volgens Van der Aa was hij waarschijnlijk een der edelen, die den 18den van Zomermaand 1569 met zijne twee zonen voor den Bloedraad gedaagd werden, op straffe van eeuwigen ban en verbeurte van al hunne goederen [5]).

Op dit alles slaat, wat Adamus bericht, dat hij nl. in den tijd van hertog Alva, toen de toestand hoe langer hoe slechter werd, met zijne familie de wijk nam naar Dusseldorp, om den ondergang van zijn vaderland niet te aanschouwen. In dezen tijd leed hij aan blindheid, wat Posthius het volgend epigram deed schrijven [6]):

»Nec tibi, care senex, irasci Numina credas,
Quod tua iam lumen lumina destituat:
Te Deus imo ista reddit quoque parte beatum;
Ne miserae videas excidium patriae".

Het grafschrift, dat Karel op zich zelven vervaardigde, kenmerkt zich door een diepen, godsdienstigen toon:

---

[1]) Gerdes, „Historia Reformationis", tom. III, Monum. p. 140.

[2]) L. l., p. 151 seq.

[3]) In deze „Bijlagen", blz. XLVIII—L.

[4]) Kist, a. w., blz. 420, 421 en 425. Zie hierboven, blz. 6.

[5]) A. J. van der Aa, „Biographisch Woordenboek der Nederlanden", dl. XVIII, s. v. Carolus Utenhove.

[6]) Adamus, l. l.

»Ecce nunc in pulvere dormio: et exspecto donec veniat immutatio mea. Redimet enim Dominus animas seruorum suorum: et creatura liberabitur à seruitute corruptionis, in libertatem gloriae filiorum Dei. Reposita est haec spes in sinu meo" [1]). In deze godsdienstige stemming werd gedeeld door zijne tweede vrouw, die wel is waar minder rijkdom en aanzien ten huwelijk bracht, maar die hem zóóveel diensten bewees en zóózeer den Heer vreesde, dat hij zich met haar gelukkig gevoelde [2]).

Onze Jan Utenhove nu was de halve broeder van dezen Karel. Deze bewering steunt op de volgende, voor mij beslissende gronden:

1o. Martinus Schoockius, volgens de geleerden van onzen tijd een zeer goed onderricht getuige, noemt hen broeders [3]).

2o. Nicolaas Utenhove had bij zijne eerste vrouw, Agnes van der Varent, behalve drie dochters slechts één zoon, Karel [4]). Bij Elisabeth de Grutere had hij, volgens Van Heemskerck, twee zonen. De één was Nicolaas, getrouwd met Anna de Lannoy, dochter van Nicolaas, heer van Lesdaing, en van Michaele Coutereel, vrouwe van Espleiton (?). De voornamen van den ander zijn aan Van Heemskerck onbekend. Wat is natuurlijker dan aan te nemen, dat het Jan geweest is, die, volgens Boccius, een broeder Nicolaas had [5])?

3o. De brief aan Jan, d.d. 16 Mei 1561, is onderteekend: »Tuus agnatus amore ac religione frater C. U." [6]), en die van den 4den September 1562: »Tuus agnatus amore frater". Het adres van dezen brief luidt: »Genere, eruditione ac virtute prestanti viro D. Joanni Utenhovio, agnato

---

1) Adamus, l. l., p. 446.

2) Zoo spreekt hij reeds in 1562 in zijn hierboven afgedrukten brief. Zie deze „Bijlagen", blz. XLIX. Verg. blz. LXXVII, noot 2.

3) Schoockius, l. l. p. 462.

4) Van Hasselt, t. a. p.

5) Zie in deze „Bijlagen", blz. I. Verg. hierboven, blz. 168, noot 2.

6) Bij Gerdes, „Historia Reformationis", tom. III, Mon. p. 152.

suo" etc. Een »agnatus" nu is een bloedverwant van vaderszijde.

4o. Met het feit, dat Karel een zoon was uit het eerste en Jan uit het tweede huwelijk, stemt ook overeen, dat Karel zich beroept op zijn hoogeren ouderdom [1]), dat hij voor Jan, die zeker minder geërfd had en waarschijnlijk jong was, toen zijn vader stierf, nog lang daarna zorgt [2]), en dat de kinderen van Karel weder jonger zijn dan Jan, zoodat Karel hem zelfs verzoekt, voor zijn zoon, den dichter, die in 1562 in Engeland kwam, zorg te dragen [3]).

Ten slotte wensch ik uiteen te zetten, in welke verhouding onze Jan Utenhove stond tot Karel, den dichter. Karel, de dichter, was een jongere zoon van Karel, den heer van Markeghem, en van Anna de Grutere [4]). Onze Jan Utenhove was dus, wat wij zouden noemen, zijn halve oom. Hiermede stemt overeen, dat, de jonge Karel in een brief zonder jaartal, die hoogst waarschijnlijk gericht is aan Jan, hem noemt zijn »patruus". (Dezen brief, in het Archief der Hollandsche gemeente te Londen, drukte ik niet af, ten eerste, omdat het adres niet volstrekt zeker is, ten tweede, omdat de inhoud mij niet belangrijk genoeg voorkwam, terwijl bovendien het jaartal ontbreekt).

De dichter leefde te Londen in zijns ooms nabijheid [5]).

[1]) Gerdes, l. l., p. 151.

[2]) Zie zijn brief hierboven in deze „Bijlagen", blz. XLIX, aangaande een jaarlijks inkomen voor Jan, waarover hij geschreven heeft aan Fox. Verg. hierboven, blz. 249.

[3]) Zie de „Bijlagen" hierboven, blz. XLVIII.

[4]) Dat eerstgenoemde de zoon was van laatstgenoemde, verzekeren Schoockius (l. l.), Moréri („Grand Dictionnaire Historique", Amsterdam 1740, tom. VIII, s. v.), de „Biographie Universelle, par une société de gens de lettres et de savants", Paris 1827, tom. XLVII, s. v., en Van der Aa, t. a. p. Dat hij een jongere zoon was, vermeldt Van Hasselt; een zoon van Anna de Grutere Lievensd., Van Hasselt en Van Heemskerck.

[5]) Zijn vader schrijft aan zijn oom: „Ik heb uitvoeriger geschreven aan mijn zoon Karel, die u niets verbergen zal". Petrus Scagius laat hem groeten, in Nov. 1563, en zijn broeder Jan vraagt zijn oom en naamgenoot, in Juni 1565, of Karel nog bij hem is (zie blz. XLVIII, LVII, LVIII, in deze „Bijlagen").

Het is hier de plaats niet een verslag te geven van zijn leven en zijne werken. Dat hij door zijn vader reeds vroeg naar Parijs gezonden werd, en daar vooral de liefde genoot van Adriaan Turnebus, door wiens aanbeveling hij de leermeester werd van vele, met name bekende juffrouwen [1]), dat hij naar Engeland ging, dat hij door Turnebus bij Paul Fox zeer hoog geprezen werd, dat hij den lof van Koningin Elisabeth vermeldde en hare gunst genoot, vermeldt Adamus. Op zijne betrekking tot de Latijnsche dichteres Johanna Otho vestigde Kist de aandacht. Zijn toekomstigen geschiedschrijver wijs ik op eenige zijner werken, die tot nog toe aan de aandacht der berichtgevers schijnen te zijn ontgaan. Zij komen voor in de werken van Olympia Fulvia Morata, na haren dood uitgegeven door Coelius Secundus Curio, voor het eerst in 1556, daarna in 1562 en in 1570; na den dood van Curio nog in 1580. De titel der vierde is: »Olympiae Fulviae Moratae, foeminae doctissimae, ac planè diuinae, Opera omnia cum eruditorum testimonijs. Quibus preter C. S. C. Epistolas selectas et orationes: Nunc demum accesserunt, M. Antonij Paganutij fabulae ex Aesopo Latinè factae, et Joannis Boccacij quaedam ex Italico. Basileae Ex officina Petri Pernae 1580". Merkwaardig is, dat naast de Grieksche verzen der Italiaansche dichteres bijna overal eene vertaling in Latijnsche verzen van Karel Utenhove staat. Het zijn Psalmen en Epigrammata. Ook het grafschrift, door Coelius op Olympia Morata vervaardigd, wordt door Utenhove vertaald en wel in het Grieksch onder dezen wonderlijken titel: »Idem Graece a Carolo Vtenhouio paulò liberius redditum carmine Anacreontaeo. Partim huius instar *Θέλω λέγειν Ατρείδας*. Partim huius *Λόιε μοι λύρην Ομήρου* [2]).

Coelius was blijkbaar zeer bevriend met dezen dichter. Hij was het reeds vroeger met diens familie, zooals wij zien uit het bezoek, door Jan Utenhove aan hem gebracht in

---

[1]) Zie vooral Moréri, l. c.

[2]) Zie „Olympiae Fulviae Moratae opera", p. 252.

1549 [1]), naar de begeerte van zijn (halven) broeder Karel, den heer van Markeghem. De tweede editie der Werken van Olympia Morata verscheen met eene opdracht aan Koningin Elizabeth. Zij kan zijdelings ook wel het doel gehad hebben, Karel, den dichter, bij de geleerde Elizabeth in gunst te doen komen. Of hij de vertalingen reeds heeft vervaardigd bij het leven van Morata, komt mij twijfelachtig voor, omdat zij in het jaar 1555 te Heidelberg is overleden en hij toen nog zeer jong moet geweest zijn [2]). De verhouding tusschen beiden is mij nog niet helder [3]).

Kist had het vermoeden uitgesproken, dat onze Jan Utenhove de broeder zou zijn van Karel, den dichter. Hierop zegt van Hasselt, dat dit onwaarschijnlijk is, omdat Karel wel een jongeren broeder Jan had, getrouwd met Helena de Rovere, en zonder oir gestorven; maar daar Karel volgens hem in 1544 geboren is, kon zijn jongere broeder moeilijk in 1553 [*sic*] reeds ouderling te Londen wezen [4]). De oplossing is, dat deze Jan Utenhove niet was de Londensche ouderling, maar zijn halve neef [5]) en dus wel degelijk een broeder van Karel, den dichter. Over deze twee spreekt Blommaert [6]): »Beide broeders, der nieuwe geloofsleer toegedaan zijnde, waren genoodzaakt bij het streng uitvoeren der plakkaten, uit Vlaanderen te wijken, totdat de Spanjaarden als vijanden

[1]) „Epistolae Tigurinae", Parkeriana Societas ed., Cant. 1848, p. 387; deze „Bijlagen", blz. IX v. Zie verder hierboven, blz. 47 vv.

[2]) Het uitmaken van de tegenstrijdigheid in de opgaven van het jaar zijner geboorte (1534, 1536, 1544 of 1546), laat ik over aan zijn toekomstigen levensbeschrijver.

[3]) Jules Bonnet, „Vie d' Olympia Morata", Paris 1851, geeft mij geen licht.

[4]) Van Hasselt, t. a. p., 228 v.

[5]) In deze „Bijlagen", blz. LVIII, leverde ik een brief van Jan Utenhove Jr. aan zijn (halven) oom, Jan Sr.

[6]) Ph. Blommaert, „De Nederduitsche schrijvers van Gent", 1861, blz. 102. Daar is ook het eenig bekende Hollandsche gedicht van Karel Utenhove na te zien.

's lands uit Nederland verjaagd werden, in 1577, en de vrijheid van geweten door 's lands staten erkend werd. Dan kwamen zij naar hunne geboortestad weder, waar Karel in 1579 tot voorschepene uitgeroepen en Jan, bij het aanstellen van den nieuwen Raad van Vlaanderen (1580) tot raadsheer des zelfden benoemd werd". Dat Karel in de laatste jaren zijns levens de poëet geweest is aan het Kleefsche hof [1]), schijnt Blommaert's aandacht ontgaan te zijn.

[1]) Wolters, „Konrad von Heresbach und der Clevische Hof zu seiner Zeit", S. 49.

Register van Persoonsnamen.

Register van persoonsnamen.

ERRATA.

Bladz	4	reg.	8	van	onder	*staat:*	Orginal,	*lees:*	Original.
"	6	"	8	"	"	"	expori,	"	exponi.
"	21	"	8	"	"	"	Pagius,	"	Fagius.
"	74	"	18	"	"	"	Andere	"	Ander.
"	"	"	17	"	"	"	sangboeck	"	sangkboeck.
"	122	"	10	"	"	"	XXVII	"	XVII.
"	125	"	12	"	"	"	ἀφρόναν ἀνθρώπων	"	ἀφρό νων ἀνθρώπων
"	147	"	15	"	"	"	eervolle	"	eervolle wijze.
"	156	"	2	"	"	"	Querecto	"	Quercetum.
"	174	"	9	"	boven	"	3)	"	2)
"	180	"	11	"	"	"	Osseco	"	Ossecum.
"	182	"	9	"	"	"	van het handschrift, *neem weg.*		
"	229	"	1	"	onder	"	218, 220 noot 2	*lees:*	217, 219 noot 1.
"	234	"	11	"	boven	"	myn	"	mijn.
"	IV	"	14	"	"	"	lauguescant	"	languescant.
"	XVI	"	11	"	onder	"	47,	"	11.
"	XVII	"	3	"	boven	"	postalavi	"	postulavi.
"	"	"	16	"	onder	"	redat	"	redeat.
"	"	"	8	"	"	"	aedeficationem	"	aedificationem.
"	XLV	"	2	"	boven	"	indigna	"	indignam.

STELLINGEN.

I.

JAN UTENHOVE was een Zwingliaan.

II.

JAN UTENHOVE was de eenige auteur der »Simplex et fidelis narratio".

III.

Het Nieuwe Testament, door GILLES VAN DER ERVEN te Emden uitgegeven in het jaar 1559, was geen tweede druk van UTENHOVE's Nieuwe Testament van 1556.

IV.

GODFRIED VAN WINGEN was de vertaler van den zoogenaamden bijbel van Deux-Aes.

V.

De vreemdelingen-gemeente te Londen heeft bisschop Edmund Grindal niet tot Superintendent verkozen.

VI.

Hooger dan Amun-ra van Theben staat, uit een godsdienstig en zedelijk oogpunt, de Jahwe van het Israëlietisch profetisme sedert de 8ste eeuw.

VII.

1 Sam. XX is een der bewijzen voor het bestaan van maanvereering onder Israël.

VIII.

In de eerste helft van Psalm XIX is een fragment verborgen van een oud lied aan de zon.

IX.

Psalm XIX : 14 leze men מִזָּרִים in plaats van מִזֵּדִים.

X.

In Jezaja XLIII : 14 is בָּרִיחִים de ware lezing.

XI.

Het object van וְרָאוּ in Jezaja XL : 5 is כְּבוֹד יְהוָה.

XII.

De eerste brief van Petrus is geschreven tijdens de Christenvervolging in Klein-Azië onder keizer TRAJANUS.

XIII.

In Markus III : 7 moet het woord ἠκολούθησαν niet geplaatst worden achter Ἰουδαίας.

XIV.

De zin van οἱ βαπτιζόμενοι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν in 1 Cor. XV : 29 is duister.

XV.

De grondslag der moraal moet zijn de wil van God.

XVI.

Onder den wil van God moet worden verstaan de teleologische ontwikkelingsgang van het Heelal.

XVII.

Op de oefening in het volbrengen van de zedewet moet het streven der moralisten voorshands gericht zijn.

XVIII.

Het eergevoel verdient eene plaats onder de deugden.

XIX.

De reglementen op de prostitutie bemoeilijken den strijd tegen dit kwaad.

XX.

Afschaffing van het algemeen stemrecht in de Nederlandsche Hervormde Kerk moet door alle weldenkenden onder hare leden worden gewenscht.

XXI.

Er dienen wettige bepalingen gemaakt te worden, om over het beheer der kerkelijke goederen en fondsen in de Nederlandsche Hervormde gemeenten contrôle te doen houden door de plaatselijke kerkeraden.